

ВІТАЛІЙ
КОРОТИЧ

БЕРЕГИ
ОКЕАНУ

ВІТАЛІЙ
КОРОТИЧ

Береги
ОКЕАНУ

ВВ 52.003
52.011.02С
К0

Публицистические очерки украинского советского писателя, лауреата Шевченковской премии В. Коротича «У истоков света». «Мост» написаны на основе впечатлений от поездок по Советскому Союзу, Чехословакии, Венгрии. Итогом пребывания писателя в США, Великобритании, Канаде стали очерки «Кубатура яйца», «Увидеть вблизи», «Оксан», в которых речь идет о сложных проблемах современности, о борьбе трудящихся Запада за мир и социальную справедливость.

Від автора

Ця книга писалася непросто: в літаках і в готельних номерах; вдома й за тисячі кілометрів від дому. Це було так нелегко: уроки подорожей були суто особистими, і водночас я розумів, скільки в них повчальності для всіх. Це була довга праця, хоч час летів надзвичайно швидко.

В книзі — кілька океанів. Найперший — наш, радянський, а беручи ширше — океан соціалістичного світу. Я пишу про нього. По-друге, океан світу, дуже несхожого на наш, але розташованого поруч із нами; прагнучи мирного співіснування й співпраці, ми повинні знати його. Я пишу і про це. Нотатки ці надзвичайно особисті, бо врешті художня література завше вбирала в себе враження від довколишнього світу, пропущені крізь авторське «я» — не інакше.

Отже, два береги Тихого океану — наш і північноамериканський — є над чим замислитись. Врешті тем для роздумів навколо нас ніколи не бракувало.

Але звернімось до хронології. Перший нарис цієї книги було опубліковано за чверть сторіччя до закінчення другого тисячоліття нашої ери. Зовсім недавно, якщо врахувати, що нам лишається ще двадцять літ до 2001 року. Книгу, пропоновану вам, зосереджено в часі й розтягнуто в просторі; океани відстаней і днів хлюпочуть навколо неї, — мені дуже важливо, щоб ви це відчули.

Сьогодні в світі тривожно; причому тривогу цю вираховано до подробиць. Статистику переповнено холодними даними про те, скільки людей ближчим часом загине від голоду, скільки — від зброї, скільки маленьких дітей помре, так і не наївшись ні разу, так

і не побачивши лікаря, вчителя чи просто дитячої книги з картинками. Я не перевтомлюватиму й не лякатиму вас цифрами; просто нагадаю, що життя на світі ледве витримує тягар накопичених вибухівок; тягар злоби, несправедливості, болю. Найбільшою надією людства, що іноді ладне задихнутися з безнадії, був і лишається Радянський Союз.

Скільки доводилось мені чути від людей з різних кінців планети, що на світі було б куди більше зла, якби не наша країна, яка самим фактом свого існування стримує чужі агресивність і зажерливість! Нас запрограмовано на подолання несправедливості; причому передусім несправедливості соціальної.

Все на світі соціальне, все поділене способами життя і людськими надіями. Кожна історія є повчальною: коли ми говоримо про радянський спосіб життя, то пам'ятаємо історію своїх порятунків, зокрема історію порятунку України від голоду, самотності та бід. Народ чи людина гинуть від самотності — той варіант об'єднаного світу, що його пропонує соціалізм, не має поки що альтернативи на планеті.

Підійдемо до карти. Планета наша така малесенька, що кожного з землян видно й чути звідусіль. Пам'ятаймо про це: ми виживемо всі разом чи загинемо всі зразу — вибір невеликий, і мирна ініціатива, запропонована нами капіталістичному світові, з усією очевидністю свідчить, за що ми. Пам'ятаймо і про це: про уроки власного досвіду, уроки чужого життя — про них, власне, і написано цю книгу.

Білі високі свіла

ОСТРОВИ

Знов серце тче намітку золотисту,
Веселка грає у блакиті,
А там, внизу, сріблісті, чисті краплі
Блищать на деревах, у травах.
Знов сонце тче намітку золотисту,
І білі острови пливучі
Знов чари ллють легкі й безжурні,
І серце радістю знов б'ється.

*Максим Рильський,
«На білих островах»*

Сахалінська область — на островах. Шістдесят уламків материка, малих, більших та зовсім великих ділянок суші, впливли з Тихого океану, об'єднані іменем та географічним положенням найбільшого з островів СРСР — Сахаліну.

На контурній карті, яку я зберігаю вдома, в шухляді робочого столу, на якій зафарбовано ті райони країни, в яких я вже був, архіпелаг Сахалінської області лишався білими островами, білими плямами на карті моєї пам'яті, не стоптанною мною дорогою, де на час примело снігом сліди інших мандрівників. Слідів таких є чимало, та сніг, що впав на сахалінський мій шлях, був білим, наче папір ще не написаних сторінок, немов ще не зазвічений фотопапір завтрашніх фотографій.

Імена письменників приростають до імен описаних ними країв та міст. Є Дон Шолохова, Іспанія Хемінгуея та Польща Сенкевича, є Петербург Достоевського,

Карпати Стефаніка і американський Південь Фолкнера. Є Північ Джека Лондона і уссурійська тайга Арсенєва. Є Сахалін Чехова й Дорошевича.

Видана 1929 року книга Макса Поляновського так і звалася: «Сахалін після Чехова та Дорошевича». Кожен, хто писатиме про той край, неминуче озиратиметься на образ його, створений великим прозаїком та одним з популярних журналістів Росії. Сахалін жорстокості, катувань, нелюдських принижень, Сахалін, топтаний і мучений царатом.

Зафарбовуючи білі острови на своїй контурній карті, я згадуватиму чеховський сум, чеховську тугу за людською спільністю, за тим, щоб люди не розпливались урозтіч, мов острови в океані, розділювані холодними течіями недовіри й злоби.

Сахалін лишається у моїй душі надійним шматком сучасності, де люди вміють жити, вміють мислити, можуть, коли треба, озирнутися в пам'ять, співчуваючи Чехову, і вміють думати про майбутнє своє, чуючи голос Революції.

На моїй контурній карті Сахалінську область зафарбовано у червоне, бо є на світі Сахалін Леніна і його на всіх картах світу позначено одним кольором з усією Країною Рад, до якої він невіддільно належить.

1

В «Острові Сахаліні» Чехов, між іншим, пояснює: «На Сахаліні немає вапна й дикого каменю, і через те камінних споруд немає». Істина ця була цілком очевидною, доки за три останніх десятиріччя не збудували тут дев'ятнадцять сучасних цегляних міцних і гарних міст. А до того й справді все тут було іншим дуже довго.

В Южно-Сахалінську на кінець 1945 року стояло всього два камінних будинки. В одному з них — колишній резиденції японського губернатора — розмістили тепер краєзнавчий музей. У другому почав розгортатися Сахалінський комплексний інститут наукових проблем. Зрештою теж краєзнавчий, бо надто вже особливий тут край. Із краєзнавства й почну.

Проблем стільки, що їх вистачило б на цілу академію. А тут сорок п'ять кандидатів і чотири доктори наук на чолі з членом-кореспондентом АН СРСР Сергієм Леонідовичем Соловйовим, а ще, крім них, вісімсот співро-

бітників, у тому числі й ті, хто приписаний до екіпажів дослідницьких кораблів. Так що роботи вистачає усім.

Гористі острови, вкриті тайгою та лісотундрою, з плідними, придатними для сільського господарства низинами, з багатючими покладами нафти й вугілля, ртутних і залізних руд, золота. А скарби океану — рослини, риби, молюски! А мінеральні джерела! А сотні чистих гірських річок, куди заходять для нересту лососеві риби!..

І все ж таки це не рай.

Правильніше кажучи, важко визначити однозначно — рай чи не рай це. Часом і погода буває тут дивовижною, і врожай небувалим, і риби сила-силенна. Іноді ж прокочуються тайфуни, налітаючи водою і вихорами згори, а знизу двигтять землетрус, а збоку прикочується цунамі — Сахалін стає пеклом, і в таких двох іпостасях живе він від створення світу, багатоликий острів, оточений так само багатоликими островами. Тут ростуть велетенські лопухи й трави, у яких можна захвати коня, а ще — в Комплексному інституті наукових проблем почастивали мене великими, наче сливи, ягодами красники... Все на острові незвичайне: ягоди тут — мов сливи, а сливи взагалі не ростуть.

До 1957 року Сахалінський інститут працював над інвентаризацією природи. Переписували флору, фауну, геологію. Час наближення до конкретних проблем починається лиш тепер. Утім, чи не кожна з них має загальне, світове значення. Торкнімось будь-якої.

Геннадій Миколайович Бугаєвський, завідувач відділу сейсмології, показує мені хвостаті циліндри, схожі на глибинні бомби чи велетенські термометри для ванн. Це спеціальні глибоководні буї, що реєструють зміщення ґрунту бодай на один сантиметр. А ще — на поверхні океану, на кораблях, та на березі встановлено прилади, якими реєструються зміщення найтонші, мікронні.

Але, як і раніше, землетрус починається раптово, спалахує, наче ліхтар у земній товщі, освітлюючи на мить таємниці планетної будови, де ми ще майже нічого розвинути не встигли.

Під час землетрусів у Середній Азії все інакше: там епіцентр знаходиться під горами чи просто під ногами в людей — поряд. У басейні Тихого океану, де відбувається 80 відсотків усіх землетрусів світу, епіцентри знаходяться за 100—150 кілометрів від берега, на глибині. А вода, на відміну від землі, не підлягає стисненню. Кожна

зміна рельєфу дна викликає синхронну зміну океанської поверхні. Виникає цунамі — хвиля, що летить з швидкістю реактивного літака, вибухає з силою водневої бомби. В ніч з 4 на 5 листопада 1952 року три хвилі цунамі вдарили в райцентр Сахалінської області Северо-Курильськ.

Від 1966 року на Сахаліні й Курильських островах діє служба попередження цунамі. Ревуни подадуть сигнал тривоги за годину чи принаймні за чверть години до того, як хвиля вирветься на берег. Це все, чого вдалось досягнути, — в інших країнах немає й того.

Цілі міста на Курилах зносять бульдозерами, відбудовують у зонах, куди не сягнуть ніякі цунамі. Так спокійніше, бо зупинити вбивчу хвилю, прогнозувати її, попередити ніхто ще в світі не вмів...

Людське знання взагалі розвивається у несподіваних напрямках. В одному з іноземних довідників я вчитав, що в Федеративній Республіці Німеччини видано 22 офіційно зареєстрованих патенти на способи підв'язування коров'ячих хвостів під час доїння.

Землетруси тривожать нашу планету кожні 52 хвилини. Але жодного патенту на попередження чи прогнозування землетрусів не видано. Трясіння коров'ячого хвоста вивчено куди докладніше за трясіння землі.

...Геннадій Миколайович Бугаєвський дарує мені пробірку з попелом курильського вулкана Тятяма й сумно каже, що попіл цей вилетів із кратера й упав на столи дослідників чи не одночасно з прогнозом виверження, яке вже почалося.

Одна з найпекучіших проблем світової науки: вулканознавство, таємниця земних нутрощів. У Южно-Сахалінську напружено вивчають її, ідучи в багатьох дослідженнях далеко попереду від більшості зарубіжних колег. З Токіо сюди не раз і не двічі приїздили по консультації японські сейсмологи...

Володимир Іванович Софронов, що працює в інституті над проблемами біології, розповідає мені про трави-велетні, в 4—5 разів вищі тут за своїх материкових родичів. Причини того гігантизму теж невідомі. Азот? Радіоактивність деяких ґрунтів? Про лохину, ягід з двох кущів якої вистачить, щоб прогодувати людину протягом року, Софронов може розповідати годинами. Про небувалу актинідію сахалінську — теж.

Тут Сахалін. У його острівній ізоляції створились умо-

ви для виникнення незвичайних рослин та унікальних комах. Мало які городні культури, що їх привозили з материка й намагалися розвести на острові, приживалися відразу. З 380 різновидів картоплі, випробуваних тут, прижилося на Сахаліні лише три. Картоплю вдалося вивести лише на базі дикорослих її видів, які уже були на острові. Все, що приживеться на Сахаліні, пишним цвітом розквітне на материку. Майже все, що пишно цвіло на материку, тут в'яне. А на острові ж є 1100 видів рослин — багатюща, століттями формована флора, належить її вивчати. Тим паче, що перші перемоги здобуто: Сахалін, який традиційно постачався з материка всіма овочами, вже повністю забезпечує себе картоплею, помідорами, огірками, капустою. Такого ще не було в історії острова...

Так, справді, овочі, всупереч усьому, є. Уже навіть сусідня Камчатка постачається сахалінською картоплею, а цього року вродило стільки, що час подумати, куди б її ще продати — область має доволі картоплі власних сортів, доброї в зберіганні — над усі потреби свої.

Наш знайомий Володимир Іванович Софронів п'ятнадцять років тому закінчив Московський університет і відтоді щиро радіє, що зразу ж знайшов роботу такої складності й такої цікаву. Варто було їхати на острові Сахалінської області, на передній край світоформування, туди, де на межі Землі й Океану триває безперервний процес творення планети. Варто було їхати туди, де не росте хліб, щоб зростити його — так само щедрий, як і в інших місцях, — добрий хліб для трудової людини. А в 1976 році тут працюватиме Інститут біологічних проблем АН СРСР — один з найдосконаліших у цілм світі. Сахалін стає, крім усього іншого, й великим центром науки. Один з двох камінних будинків, що лишилися від японців, губиться поміж нових наукових корпусів і стає маленьким та старомодним, бо зводився зовсім для інших потреб, зовсім за інших часів, у зовсім іншій країні.

О, що то за земля Сахалін, де рослини й звірів не вивчено ще як слід, а ліси стоять над покладами нафти й вугілля, між горами, де надра чають усі елементи менделєєвської таблиці.

Тут ще стільки роботи для ученого та робітника, для орача та письменника — триває вивчення краю, відкриття острова, й далеко не все ясно в деталях та перспективах. Потрібно знаходити назви для прикмет сахалінсько-

го дооколу, потрібно досягнути взаємного розуміння з різноманітним світом Сахаліну. Нині, коли перетворювачі землі ніжно й наполегливо, як добрі господарі, приходять сюди, жодне з питань їхніх не відлунює безнадією.

Нові люди, нові проблеми. Чехов переписував тут каторжних, жахаючись їхнім лихом; сьогодні триває перепис рослин та комах, складаються ботанічні атласи.

А люди?

Торік до Сахалінського облвиконкому надійшло понад 30 тисяч заяв з проханням прийняти на постійне проживання і роботу. Запрошували тільки гідних. Ті ж, кого запросили для переїзду на острів, приходили свідомі потреби своєї та причетності до землі, вчора ще відторгнутої від материка та держави...

Це справді таки було вчора. Коли Чехов приїхав на Сахалін, Росією правив Олександр III, і до Жовтневої революції залишався у домі Романових лише один невикористаний царьок.

Горькому було тоді вже за 20, 19 було Лесі Українці. Ось-ось мали народитися Тичина, Маяковський, але жили ще на світі Уїтмен, Чайковський та Мопассан. Чехов проїздив Сахаліном на зламі століть, і тим жахливішим архаїзмом видавалося рабство, запроваджене на острові. До того ж рабство запрограмоване, рабство надовго. Ні про яку науку не йшлося: тюремну перспективу Сахаліну було визначено на всі часи. Поступово до цього звикли.

...Коли знаменитий журналіст Влас Дорошевич приїхав на Сахалін, йому було все ясно. Чи майже все. Щодо природи і, головне, щодо людей. В одному з нарисів Дорошевича наводиться діалог:

«— Та це ж такі мерзотники, яких і дивитись не варто!..

— Але ж я на Сахалін приїхав дивитись на лицарів честі!»

За різного ставлення наглядача й ліберального журналіста до ситуації на каторзі обидва розуміли одне — острів населено людьми, що живуть тут не з доброї волі, а примусово, караючись, загнані на край світу, в тюремну безвихідь, що зветься островом Сахалін. Лицарів честі було там не дуже густо; ще була зворушлива пісня, яка дожила до наших днів в іронічному варіанті: «Тікав бродяга з Сахаліну». А як там було воно в Чехова: «...Генерал попередив мене, що жити тут важко й нудно.

— Звідси всі тікають,— сказав він,— і каторжні, й поселенці, й чиновники. Мені ще не хочеться тікати, але я уже відчуваю втому від мозкової праці...»

Як бачите, ще вісім десятиріч тому «мозкова праця» (навіть зробивши деяку знижку на те, що мозок був генеральський) здавалася тут повним безглуздям, як узагалі здавалось безглуздим життя це — без надії, без сенсу, навіть без звичних краєвидів.

...Те, що тут квіти інакше пахнуть, і трави ростуть інакше, й риба в ріках інша, може викликати роздратування й відчуження, а може й додавати сил до роботи. Треба лиш одного — надії. А ще — переконаної віри в справу свою.

Хоч — я уже казав — Антон Чехов і Влас Дорошевич приїздили на каторжний Сахалін не дуже давно — за життя нині в літературі працюючого Петра Панча...

Ще не заспокоївшись від радісної розмови з вченими, закоханими в Сахалін, далі гортаю десятий том зібрання творів Чехова: «Знову ходжу я берегом і не знаю, що з собою робити. Між тим, ховається уже сонце... на тому й на цім березі шалено виють гіляцькі пси. Навіщо ж я приїхав сюди? — запитую я себе, і моя подорож видається мені гранично легковажною...»

Скільки ж було потрібно безпорадності й безнадії вилити письменникові на серце, щоб він зрікся навіть думки про можливість духовного свого поєднання з людьми, до котрих так тягнувся із такої далечі! Сама пустка з голосами гіляцьких псів...

Коли сьогодні передумуєш тодішнього Чехова, уявляєш його собі — моторошно стає.

...Я надумав полетіти до Александровська, міста, де жив Антон Павлович, будши на тому, іншому, відмінному від мого, острові Сахалін. На острові каторги з адміністративним центром в Александровську.

Ще раз розгорнув Чехова: «Зараз Александровськ займає на плані площу близько двох квадратних верет... усіх господарств в Александровську 298. Мешканців 1299, з них чоловіків 923, жінок 376». «Візник привіз мене до Александровської слобідки... до селянина із засланих П. Мені показали квартиру. Невелике подвір'ячко, викладене по-сибірському колодами, всюди піддашки, в будинку п'ять просторих чистих кімнат, кухня, але ані сліду меблів».

Усе це я вичитав з тому Чехова, розгорнутого вже в Александровському музеї, присвяченому Антонові Павловичу. Той самий будиночок зберігся, його ремонтвано багато разів. Кухні, яку зауважив Чехов, немає, зате меблів, що їх він не зауважив, повно-повнісінько.

Ілля Григорович Мироманов, директор Александровського музею, розповідає, як п'ять років тому вперше провів екскурсантів цими кімнатами й скільки відтоді людей перебувало тут. Як збирав речі — не стільки чеховські, скільки чеховської доби, як це було важко і як гарно тепер, що стільки цікавих експонатів зосереджено в стінах, які пам'ятають чеховські дотики. І чайник тут є — той самий, з яким Антон Павлович приїхав на Сахалін, чи, може, рідний брат того чайника. А ще з Ялти подарували пенсне чеховське, ложку письменника й паличку сургучу, яким Чехов конверти запечатував.

А я намагався собі уявити великого письменника, одну з найуразливіших душ літератури російської, у цих стінах, і не торкався до знаменитих речей, і навіть не оцінив повідомлення, що незабаром музеєві надішлють шкіряне пальто — довгий реглан, у якому Чехов міг приїздити до Александровська. Його реглан чи майже той самий...

Мене завжди приголомшує і дещо дратує довговічність речей, що переживають своїх господарів. Люди вмирають, і голоси їхні забуваються, звички, навіть слова губляться. Зате живуть чайники, саквояжі, пояси, черевики, гудзики — аж страшно, скільки тимчасовостей виживає, скільки вічностей зникає безповоротно. Речі-довгожителі справляють враження дивне: вони виблякають, тьмянішають, і не можна уявити собі, що колись цей чайник блищав і парував, повний заваркою, а сорочка не була така сіра й не розлазилася від дотику... На сорочці була колись паперова стрічка з модної крамниці, й рипіла вона від дотику, а туго накрохмалені манжети були немов мармурові...

Мені все уявлявся Чехов, сиплюватий голос його, захоплений м'юкою, — почуття великого митця, що вірить у здатність слова перетворити світ і чує неспроможність власних зусиль та слів. Страшно було ходити кімнатами, де Чехов переживав чорнючі дні свої, де було йому так безнадійно і так погано, як, може, іще не бувало в житті. Тим паче, що на шляху до музею Ілля Григорович Мироманов, чудовий ентузіаст, душа добра й освічена, по-

казував на старі споруди, навислі згори над будиночком Чехова:

— Тут чиновники жили. А тут суд був. Отут — будинок казначейства. А якраз тут — бараки каторжні. А тут, знаєте, людей вішали — якраз на цьому місці...

— У нас тут кінотеатр буде,— перебила директора музею Ніна Іванівна Жидкова, секретар міськкому партії.— А ще тут буде клуб у нас — якраз ідете по місцях, де за півроку почнемо будувати культурні заклади. Театр драми збудуємо. Годі вже про тюрми ті...

Я розумію, як набриднув александровцям світ в'язниць, що давно зникли, але увічнінені пам'яттю Чехова. Це добре, що почнуть культурні заклади будувати й театр драми, а я все думав про Чехова, в чийй душі відбувалася драма, шекспірівська за масштабами, і радів, що приїхав до Александровська, в якому існують ще лаштунки театру, де гралася драма, в яку великий Чехов ввійшов, щоб стати глядачем, а опинився поміж дійових осіб, як і годиться митцеві...

Александровськ — єдине місто з бачених мною на Сахаліні, що справляє враження не тільки-но збудованого, а давнього, усталеного, добре обжитого. Так воно і є, врешті. Це давня адміністративна столиця Сахаліну — був він окружним, обласним центром. Тут кілька технікумів, училищ, народний театр, клуби, великий рибкомбінат. Більш як двадцятитисячне населення сучасного Александровська-Сахалінського — один з найзначніших на острові осередків інтелігенції. Якщо говорити про зміни, які відбуваються в світі, то демонстрував би я Александровськ філософам усіх країн, щоб переконувати їх у можливості зміни світу на краще, щоб показати їм, як у місцях, призначених одним урядом і, здається, природою, до того, щоб нищити в людях всяку надію, інший уряд буде літературний музей, театр, проводить вечори поезії.

15 травня 1925 року саме тут, на центральному александровському майдані, поруч з місцями колишньої каторги, проголошено було владу Рад на Сахаліні.

— Те п'ятнадцяте травня було через тридцять п'ять років після Чехова, а ще за двадцять років, у рік закінчення війни, я оселилась тут, стала завідувати школою,— посміхається мені Ніна Іванівна Жидкова.— Школа маленька, ще як слід не обладнана, але нівхи з навколишніх сіл усіх дітей послали до неї — знали вже!

Радянська влада — це щоб усі заможні були й учені, це щоб усе по правді. Ту правду і мусила я викладати, та ще й так, аби кожен хлопчик і кожна дівчинка з кочів'їв зрозуміли мене. Казала дітям про Чехова, про те, скільки добрих людей мучилось тут, а скільки загинуло, щоб вони вчитися могли. Одного разу надумала я проїхати між кочів'ями, подивитися, що і як там, порадитись з літніми людьми.

А одяг у мене який? Шинелька, вітром підбита. Старі нівхи порадилися і раптом приносять мені в дарунок соболину шубу — я такої зроду не бачила: на принцесу якусь вбрання, чи що. Звичайно, нізащо не взяла б, але знаю, що під тутешнім вітром без хутрянного одягу пропаду. Взяла. І вперше сіла на нарти, бо іншого транспорту в цю пору не існувало в окрузі.

Коли вже поїхали, з'ясувалось, що на нартах всидіти — ціла наука. А їхати мені треба було аж п'ять діб, бо згодом ще й на учительську нараду мала прибути.

Випадала з нартів кожні півкілометра. Каюр терпляче чекав, часом завертав навіть, щоб витягти мене з снігу, чи з обмерзлих кушів зняти, чи віддерти від криги. На третій день з моїх соболів шмаття лишилося — розлетілись вони клоччям уздовж дороги, нелічені, неношені, подаровані.

Повернулась я до школи в тій самій шинельці — відтоді соболиних шуб більш не мала.

Отак бувало. Скільки всього змінилося — не по десятиріччях, а по роках: тут годинник іде дуже швидко. Тут щодня нове, щодня щось ліпшає, — повірте мені...

Над Александровськом кружляє легенька віхола, ми з секретарем міськкому роздивляємось готель, що за два тижні має стати до ладу. Внизу, під горою, чорніє дах чеховського будиночка, і коли ми обходимо стіну готелю, бачу безмір води та скелі, які велично стоять перед берегом.

Александровськ.

Чехов бачив ці скелі — «Трое братів», — які стриміли тут, непорушні, мов зло — всевладне, всечасне.

...Ми досі ще не вміємо передбачати землетрус.

Великий письменник не міг передбачити найбільшого з потрясінь, що пройшло світом і революційною вогневою високою хвилею змело александровську каторгу. Втім, і Чехов початкував велетенську зміну на Сахаліні. Слова його пролились усе до тієї ж чаші людських печалей,

що переповнилася і за чверть століття після чеховських мандрів, через 13 років після його смерті, чистим потоком омила землю, душі та надії людські.

Запис у щоденнику:

Вночі між Углегорськом та Ільїнськом їду, сидячи поруч із водієм, і всі 150 кілометрів шляху він розповідає мені про океан, про те, як плавав, і пригальмовує, щоб послухав я один з маяків, що кричать над водою, наче поранені динозаври. Водій плавав, а, списаний на берег, взявся водити автомобілі лише по цій трасі — вздовж лінії припливу, над водою, коли у віконце набивається повно морського повітря, а все поле зору заповнюється хвилями. «Здається, що ти в рубці сейнера, й пливеш по малій хвилі, і маяк для тебе кричить». Водій припалив від запальнички з вітрогасником і довірливо сказав мені: «До Сахаліну звикаєш, наче до океану. Тут пропадеш один. Пройшовши раз уздовж узбережжя — ну хоча б від Корсакова до Охи, — вже не можеш жити без цього простору...»

2

Розстелімо на столі карту острова Сахалін.

Будемо по ній рухатися згори вниз.

Кажу так, оглянувши карту, де Оха розташована на вершечку острова. Зелена лінія нафтопроводу тягнеться звідси до Комсомольська-на-Амурі, блакитна лінія авіатраси — до Южно-Сахалінська, чорна лінія залізниці — до порту Москальво, а звідти червона, корабельна, — всіма морями та океанами. А ще невидима лінія — це до металевого келиха антени «Орбіта», яка приймає телепередачі з Москви.

Оха знаходиться у цьому різнобарвному павутинні, до того влаштована, до того пропахла свіжими яблуками, що аж не віриться — наче ти в Хмельницькому чи Вінниці восени. Це щойно привезли великий транспорт овочів з сусідньої КНДР — одна з ниточок простяглася й туди.

У місті Оха живе тридцять тисяч мешканців, переважно нафтовиків,— наближаюсь до них, вдивляючись у сахалінців та в незвичайне місто. У повітрі аромат яблук поєднано з стійкішим нафтовим духом, а ще пахне снігом та чимсь дуже особливим — на Україні я не зустрічав цього запаху.

Пагорби над затокою Уркт прийняли в себе підвалини тридцятитисячної Охи зовсім недавно. Місто взагалі справляє враження збудованого раптом, відразу, як будують лише в казках, де цар загадує: «А зведи-но протягом ночі!..» — й на ранок добрий молодець демонструє дивом зведене місто.

У випадку ж з Охою все починалося не за велінням царя, а супроти всіх царів з усього світу — місто це зросло після падіння Російської імперії, всупереч прогнозам царських чиновників, один з яких написав у офіційному звіті, намагаючись означити природні умови цих країв: «На острові немає навіть клімату, а існує в наявності сама лише погана погода».

І все ж таки з-під літнього багнища та зимових снігів нівхи здавна добували нафту для освітлення своїх кочів'їв — тільки нікого те не цікавило. Якут Пилип Павлов привіз купцеві Іванову пляшку «гас-води» ще сто років тому, відкупивши її в шамана, що збризкував нафтою жертівні багаття для піротехнічних ефектів. І купець Іванов, і його спадкоємці писали до петербурзьких вельмож протягом кількох десятиріч. Але ті, хто жив ближче до царського двору, не дуже переймалися проблемами шаманів і якутських купців, а ще якоюсь там нафтою, розлитою на хтозна-де суцшому острові, куди й каторжних везти — ціла морока, не те що бідони й насоси, а ще свердла й долота. Нафту добували шамани для своїх ненаукових цілей. І ще відставний лейтенант царського флоту Григорій Зотов до копійки витратився тут, збудував першу свердловину, стоїть вона досі край дороги на околиці міста — брунатна пірамідка з технічними символами на вершині: молоток, розвідний ключ. Відставний моряк Зотов, а за ним і всі багатомовні любителі сахалінської нафти, яким вдавалося дістати концесії на прогризання дірок у тутешній мерзлій землі, так і не висмоктали нафти, що мала б промислове значення і виправдала б зусилля, витрачені на її добування.

Але ж нафта була. Нафтової промисловості не існувало.

Люди були. Але людей і землю було розділено кордоном взаємної нехоті. Це була земля каторги, земля, в яку лягають, не зотліваючи в мерзлоті. Тут навіть умерти не можна було по-людському. Де вже там жити, де вже там дарувати іншим тепло й світло.

Першу промислову нафту було одержано 1928 року внаслідок досліджень, що їх провели радянські геологи П. Полевой, А. Криштофович...

Найдавніший район міста Охи зветься Дамір. Знаєте, як це розшифровується: «Даєшь мировую революцію!» Нафту почали добувати, оскільки світова революція потребувала її.

Що ж, таки в нестаріюче ім'я революції 20 жовтня 1973 року нафтовики Сахаліну видобули тут 50-мільйонну тонну нафти з низьким процентом сірки — калорійної, необхідної, неймовірно цінної нафти.

Головний інженер управління «Сахаліннафта» Олексій Миколайович Єгурцов називає усі цифри напам'ять, згадує імена тутешніх Героїв Соціалістичної Праці та керівників кращих бригад. Він працює на Сахаліні двадцятий рік безперервно, й часом важко було позбутися враження, що все суще під землею Охи він знає не гірше, ніж те, що діється на поверхні ґрунту. А може, й краще. Бо Єгурцов годинами розповідав про похиле свердлування на Сахаліні, яку уперше в СРСР тут почали наpomповувати пару до нафтоносних шарів, робити законтурні заводнення. Усе це тільки з слів важко зрозуміти, але в головного інженера «Сахаліннафти» є безперечний талант лектора: він пояснює кожне мовленнє слово, й усе розумієш, навіть те, наскільки цікавіше тут працювати людині творчій, схильній до самостійного мислення.

Зараз охинці розв'язують проблему неабиякої складності: як добувати нафту з дна Охотського моря. Запаси там значні, але як сягнеш їх, коли крига пропливає тут мало не цілорічно й усі бакинські чи каліфорнійські естакади, виведені у теплі води, неможливі в морі північному, де треба вводити похиле свердлування, підкрадаючись до нафти здалеку, й думати про те, як торкнутися нафтоносних шарів вертикальними свердлами, просто крізь морське дно. Пробують з майданчиків, які плавають на воді, але не все ще вдається...

— Отут би помацати, — каже Єгурцов і стукає паличкою по карті, де цілі ділянки моря зафарбовано

а- 22911 17 6

в чорне: там під дном неодмінно є нафта. Але ж якби не та крига вздовж східного узбережжя острова, якби не тороси.

— Якось воно буде. Досвердлимося,— обіцяє Борис Олександрович Нікітін, тридцятиррхрічний начальник по свердлуванню.

Він, як і Єгурцов, закінчував Московський нафтовий інститут, і навіть зовні не відрізнити цього меткого, гарного інженера від інтелігента з Москви, Києва чи Риги. Начитаний, швидкий у мисленні, Нікітін настільки любить сахалінський масштаб, настільки закоханий в пошук, який став тут справою щоденною, щогодинною, що важко уявити собі цього рудуватого чоловіка в модному сірому пальті й гарному шарфі ручного плетення десь поза свердловинами, розкиданими на тундровому багнищі, поза Охою, у якій на сьогодні є лише один кілометр асфальтового шляху.

— А де взяти асфальтовані шляхи?— Нікітін аж розгнівався, коли я сказав йому про це.— Асфальт буде. Там, де нафта, там і асфальт. Але з чого робити жорству в цій лісотундрі, де її набрати, жорстви тої, для шляху? Все постачання Охи йде пароплавами, невже ви уявляєте, що нам влаштують спеціальну навігацію і засипатимуть жорствою, кілограм якої від усіх перевезень коштуватиме, як кілограм шоколаду. Хоч дороги ой як потрібні!..

Торкаю губами шорстке це й солодкувате слово «Сахалін», згадуючи про все зразу, наче пам'ять з праглибин починає роз'яснюватись, вписуючи до моєї повісті цей не надто ліричний відступ.

Врешті все, що здається найдавнішим на цьому острові, вміщується у людський вік — навіть не найдовший: сімдесят-вісімдесят років...

Хоч Антон Павлович Чехов навіть не мріяв прожити стільки. І те, що діялось на Сахаліні, він життям назвати не міг.

Чехов та Дорошевич відплакали Сахалін з усією інтелігентською безнадією, прагнучи збудити до загубленого в цивілізованих пам'ятях та географіях острова зацікавлення не лише краєзнавче, але й глибоко політичне.

Недарма Чехов їхав з Москви до сахалінського Александровська страшні два місяці й двадцять днів, а ще страшніші три місяці та два дні провів на острові, ведучи перепис. Пам'ятаєте чорні слова «Острова Сахаліну»!

«...це місце неймовірних страждань, на які здатна лише людина, вільна чи підневільна».

Чеховський слід...

Ну в який спосіб позначите ви давно вже затерту колію від підводи, якою Чехов добувався на Сахалін три чверті століття тому? На жаль, побіля шляхів не ставлять меморіальних дощок як пам'ять про великих і самовідданих подорожніх. Та й де набрати мармуру, щоб позначити оті тисячі верст, якими пройшли коні геніального мрійника в пенсне.

Він їхав так далеко, а побачив тюрми, що їх доволі було й у рідному Таганрозі.

Втім, сюди, до Охи, Чехов не доїхав, і крайня сахалінська північ лишилась поза його увагою. Але й Александрівська виявилось цілком достатньо — це не так уже й далеко звідси — пару годин льоту. Хіба то відстань — пару годин льоту?

Та за часів молодості Антона Павловича люди про крила навіть мріяти вголос боялися. А крила ж так необхідні для прорізання хмар. Отих самих, предковичних, незабутніх, неодмінних хмар Сахаліну.

...На хмарах теж не можна прикріплювати меморіальних дощок, хоч сіре небо над Охою наче відлито з бетону, не менш монолітного, ніж той, який пішов на стіни тутешнього ресторану «Олень», у просторіччі йменованого «Роги й копита».

Бетоновані небеса, що їх і тепер літаки часом не можуть пробити протягом тижнів, іноді розверзаються від вітру й випромінюють таку голубінь, таку безодню блакиті, що миттю забуваєш про бетонне хмаровиння, яке кружляє поблизу, чекаючи на першу нагоду для повернення та з'єднання в непроникну стелю.

Я подумав про меморіальну дошку в небі, бо прилетів до Охи трасою, прокладеною Михайлом Водоп'яновим 43 роки тому. Михайло Васильович Водоп'янов звершив свій безприкладний за героїзмом та складністю переліт Хабаровськ — Оха протягом 11 діб. Я летів тим самим маршрутом рейсовими літаками, й це забрало в мене менше шести годин. Для пасажирів, що в літаку нарікали на Аерофлот, я повісив би на бетонній хмарині білу меморіальну дошку про переліт Водоп'янова, а ще вниз написав би на каменях про переїзд Чехова, про безконечні дні, коли до неба було так далеко ще, а на землю з підводи й злазити не хотілося.

Як же швидко ми звикаємо до світу, змінюваного на ліпше!

І не тільки в розумінні ліпших шляхів.

Повертаючись до чеховських часів, можемо сказати, що Сахалін виробляє зараз більше паперу, ніж виробляла його вся Росія Романових, де жили одночасно Чехов, Толстой, Короленко, Бунін і чимало ще інших письменників, чиї твори заслугоували на видання, перевидання та масові тиражі.

Гаразд, наблизимося до промисловості. Сахалінська область виробляє більше газу, ніж добувала його вся Росія Романових у роки найбільшого промислового розквіту. В 61 раз більше за всю Росію. Отак.

Ну гаразд, з царськими нормами порівнювати; воно якось і не дуже пристойно. Тоді скажу вам, що за останні чотири, вже радянські, десятиріччя видобуток нафти на острові зріс більше як у 25 разів. Це переконує?

Власне, зростав видобуток нафти саме тут, у районі Охи; тут основна нафтова скарбниця нашого Далекого Сходу. Таке вже це місто — Оха...

— Поїхали!— сказав Нікітін і махнув рукою. На відміну від багатьох своїх київських та московських ровесників, він був людиною дії. У головному свердловальнику «Сахаліннафти» вирував динамізм, не стримуваний нічим, крім почуття обов'язку й відчуття можливостей сучасного нафтодобування.

— Американці чи японці нічого б не змогли цього!— каже Борис Нікітін.— Вони поділили б цей берег на клаптики між різними фірмами і довбалися б тут, затулившись парканами один від одного. Масштабності їм часом бракує. Сміх один — я дорікаю американцям за відсутність масштабності. Але повірте — знаю, про що кажу, ми за їхнім досвідом стежимо. Такий берег, як цей, треба освоювати весь зразу — в ширину та глибину. Ми знаємо, що майже завжди ідемо попереду більшості зарубіжних конкурентів, які працюють за подібних обставин. Радянська влада — велике діло!— сказав мені головний свердловальник тресту «Сахаліннафта» Борис Нікітін і поправив хутряню шапку на голові.— Ну, поїхали!

Машина помчала. Чіпляюся за металевий каркас газика і не розмовляю, побоюючись ковтнути язик чи вкоротити його собі передчасно,— сьогодні поетичний вечір в охинському клубі нафтовиків...

Отак і промовчав, доки ми не дістались до Колендо.

В короткі миті, коли наш автомобіль опинявся у горизонтальному положенні, я вгледів улюблене місце відпочинку тутешніх мешканців — справді-таки дуже мальовниче озеро Ведмеже, помилувався кривавим розсипом морошки — ми навмисне їхали шляхом, де можна милуватися краєвидом. Хоч — мушу сказати відверто — назавжди збережу враження, що вертоліт — найкращий транспорт для Охи та її околиць. Ну, може, ще газик, але на повітряній подушці. Чи танк. Тільки не серійна машина Горьковського автозаводу.

...Колендо мало чудовий вигляд.

Селище на три з чимось тисячі мешканців: цегляні будинки, кінотеатр, Палац культури, універмаг, гастрономи. Все це поєднано надзвичайно компактно, і якое не зразу й віриш, що на кілометри навколо самі лиш зарості клюкви, а під будинками тисячолітня мерзлота.

Трохи більше як сорок років тому недалеко звідси вдарила перша нафтова свердловина. А Колендо, куди ми з Нікітіним приїхали, — селище, спрямоване до завтрашніх свердловин; тут усе твориться, навіть у школі є 150 вільних місць — її проектували, пам'ятаючи про завтрашніх учнів.

Учні будуть. Ось у родині свердлового майстра Миколи Миколайовича Чичкана підростає один.

Чичкан приїхав на Сахалін з Мінська шістнадцять років тому. Тут оженився. Тут народилося в нього двоє дітей — один зараз школяр, інший ще збирається до першого класу. Тут Чичкан закінчив заочно нафтовий технікум. Сахалінець — так він себе й називає, начальник бригади, в якій 24 чоловіки, що приїхали сюди звідусіль.

Олександр Білошапка, приміром, — владивостоцький. Приїхав після армії і вже три роки як тут.

Віктор Ткаченко та Володимир Карпенко — з Грозного. Працюють на Сахаліні по 7—8 років, але з Грозного та з Баку нафтовики сюди їдуть віддавна, трест «Сахаліннафта» було засновано в 1927 році саме бакинцями й грозненцями. Тому всі, хто приїздить на Північ від Каспійського моря, відразу почуваються тут старожилами.

Сахалінські масштаби не можуть не захопити кожного, хто живе працею, хто збирається виявити у ній весь хист.

Майстер Микола Чичкан не гнеться під гострим

вітром, що б'є нас, налітаючи від свинцевої поверхні затоки. Навіть усміхається:

— Постояли б тут, коли мінус тридцять, а вітер ще дужчий...

Вони стоять.

Розбирають свердло. Виймають стовпчик сірого керна, добутий майже з двокілометрової глибини. Чичкан каже мені, наче саме я найбільше причетний до праці Київського інституту надтвердих сплавів:

— Вітайте вашого академіка Бакуля. Подякуйте від нас за нові долота. Українські вчені зробили нам стільки добра, надіславши долота, здатні служити у 15—20 разів довше за всі інші! Хотів би я побачити людей, що працювали, думаючи про нас, про те, щоб нафтовики не мерзли на цім шаленім вітрі, щоб їм свердлувалося легше, щоб легше було знаходити спільну нашу нафту з острова Сахалін.

...Так і сказав я на поетичному вечорі того ж дня: «Спільна наша нафта з острова Сахалін. Спільний хліб наш. Спільність».

Люди слухали вірші, надсилали записки, просили читати не переклади, а українські оригінали. Ми розмовляли про мистецтво, що було нашим спільним, бо чесне слово, чесний хліб, чесно добута нафта існували поряд в усіх уявах. Борис Нікітін теж слухав вірші й запитував щось, як годину тому я не давав йому спокою з нафтою, теж питаючи.

Врешті все було як на гарному літературному вечорі. Включно з фінальним ритуалом: працею на збирачів автографів. І де вони тут узялися?

Я ніколи не міг збагнути, навіщо люди колекціонують непотрібні їм автографи людей малознайомих, котрих уперше зустріли. Розписуючись на запрошеннях, у записниках, а одного разу навіть на службовому посвідченні, я думав, яка ж газета, чи книга, чи телепередача закинула на Сахалін моду на збирання підписів людей, котрих уперше побачено та почуто, в яких спочатку запитують: «Звідки ви? Хто ви?», а тоді подають ручку й папір для автографа. Не люблю метушливих любителів мистецтва, метушливих служителів та метушливих знайомих.

Сахалін мені сподобався своєю статечністю, задумливістю, гідністю своєю. Таким його і зберігатиму в серці, бо саме таким він є.

Запис у щоденнику:

Всесвітній конгрес миролюбних сил у Москві. На трибуні енергійний швед Арвід Рундберг. Він говорить про необхідність освоєння північних територій його країни і водночас про те, що в Швеції неможливо почати нову справу, якщо стимули до неї сформульовано не в грошових одиницях. «Як ви не розумієте, — нервував Арвід Рундберг. — Ми високорозвинена промислова країна, й усі звикли до того, який високий у нас життєвий рівень, усі лиш про це й кажуть. Але ж повірте, культурний рівень шведів — один з найнижчих у цілім світі. Це ж так важливо, щоб народ зберігав потяг до книги, театру, поезії. Ми все це втрачаємо, забувши, що боротися за прийдешній світ зможуть лише люди, які мислять. Думаючи про майбутнє, бережіться бездумної буржуазної ситості. Прагніть розуміти світ і себе в ньому. Північ стає мертвою не від того, що там не працюють, від того, що не думають...»

3

Було все це там-таки, на північному вершечку острова Сахалін, зразу за півостровом Шмідта, в місті Оха, куди прилетів я подивитися, як з-під промерзлих ґрунтів добувають нафту й хто робить це тут, у лісотундрі, на болотистих низинах, де все ускладнюється.

Умоглядно я уже давно вигадав собі місто, де перші поверхи невисоких будинків зайнято гастрономами й магазинами робочого одягу, а по вулицях ходять нафтовики у високих мисливських чоботах з гуми, переступаючи через калюжі з райдужними плівками на поверхні.

Усе виявилось іншим. До того ж вийшов на нічну вулицю і побачив дівча під деревом. Це було наче двобарвний лінорит: дівча й тїнь на газетному аркуші — може, від мерзлої гілки була тїнь та?

Стояв я на порозі готелю і спостерігав картину, якої не сподівався бачити саме тут першого ж дня, коли прилетів до нафтового міста Охи.

...Тінь, що падала на газетний аркуш, акуратно розіпнутий під прозорим склом вітрини, бувала то чіткою, то невиразною, залежно від того, як далеко відхилився ліхтар від ідеального свого вертикального положення. Ліхтар було заліплено снігом, але кожна наступна порція мокрих сніжинок не прирощувалась до попередньої, а збивала її з наливою світлом колби вуличного ліхтаря. І номер «Советского Сахалина» можна було читати в цьому мерехтливому світлі; дівчина ворушила губами, уважно задивлена в поетичну сторінку обласної газети.

Мені страшенно хотілося підійти до незнайомої, що читає на нічній вулиці вірші, не боячись снігу та різкого вітру, який налітав з Охотського моря й продував наскрізь Оху — маленьке місто, крапку на карті північного Сахаліну, столицю нафтовиків острова.

Може, вона буде на поетичному вечорі, колись принаймні я неодмінно познайомлюся з дівчиною, яка вміє читати вірші з обмерзлого газетного аркуша; весь смисл наших писань і в тому, щоб їх хотіли читати не лише біля теплої пічки, в годину ситого, безпечального відпочинку. В місті Оха мене стверджували в любові до поезії люди, до літератури професійної непричетні, але ж як стверджували! Й не лише молодий директор Сахалінського облкниготоргу Станіслав Горохов.

Горохов, як завжди, проводив рукою перед порожніми полицями книгарень, де мали б стояти поетичні збірки, й казав: «Та дайте мені ще по десять тисяч гарних книг!..» Хоч порожні полиці могли переконливо засвідчувати як сумлінну роботу книготоргу, так і погану, я ж мовчки вірив у те, що вірші таки розпродуються. Не міг не вірити, коли на поетичний вечір у клубі нафтовиків Охи людей набивалося понад усі норми, і як же вони слухали!

Приємно було дізнатися, що тут, де кожне деревце ледь тримається перемерзлими корінцями за тонкий шар плідного ґрунту, стоїть під засніженими гілочками дівча і, струшуючи сніг з піднятого коміра, під ліхтарем читає вночі вірші, що надруковано в обласній газеті.

Перелічуючи напам'ять якості, необхідні першовідкривачеві, ми на перше місце традиційно ставимо мужність. У повітрі кружляють зграями хтозна-коли вперше сформульовані визначення: «Край мужніх людей», «За законами мужності», «Мужні та витривалі». Стиль той самий, яким у минулому столітті писали про мисливців,

що з рогатиною сам на сам ішли на ведмеда. Борода-
тий герой з рушницею блукає з книги до книги, розмов-
ляючи застудженим басом. І ми забуваємо, що мужність
мужністю, але нафтовикові з Охи потрібно чимало ін-
ших позитивних властивостей. Тут — не цирк, не п'яти-
хвилинні гонки на мотоциклі по вертикальній стіні.
Люди прийшли сюди, щоб жити завжди; вони повісили
мережані фіранки на вікнах і купують в універмазі
міста Охи модні черевики та светри, щоб ходити до
місцевого клубу. Вони віддають дітей до балетної шко-
ли, яку веде колишня солістка Великого театру з Мос-
кви. А ще — грають на стадіоні у футбол та тренуються
з плавання у великому басейні, куди можуть вільно
приходити всі — дорослі й діти.

Молодесенький, зовсім не схожий на отих трафарет-
них переможців Півночі, секретар Охинського райкому
КПРС Лариса Олександрівна Ніколаєва розповідає
мені про все це, і я бачу, як ця інтелігентна випускниця
Ленінградського гірничого інституту пишається, що
кожний сьомий мешканець Охи має вищу чи принаймні
середню спеціальну освіту, що в районі щороку народ-
жується більше тисячі дітей — люди ж вкорінюються
тут на довгі літа, хіба що на старість виїжджають на
материк, після пенсії, тоді, коли хочеться плекати сади,
а не прозирати землю на чотири кілометри углиб.
В Охинському районі все є — лише сади тут не ростуть...

Що ж — сади ростуть недалеко звідси, й непогані
сади. І поля зовсім непогані — в двох годинах льоту на
південь.

Хочете, виведу вас на мить з Охи, — ми ще сюди по-
вернемось, — та майнемо до Углегорська, а звідти до
ордена Трудового Червоного Прапора радгоспу «Кра-
снопольський». Це одне з найкращих місць, бачених
мною у Сахалінській області. Люди там живуть чудові,
як урешті всюди на островах. Але — за контрастом з
Охою — вражає природа — розкішна природа сахалін-
ського півдня, з густими гаями і травою, ростовою й
соковитою. Чоловік, з котрим я хочу вас познайомити
зразу ж, — господар, високий, смагляволиций, літній,
він зовні подібний і до директора заводу, і до міністра —
інтелігент, що чує свої силу та владу.

Про директора радгоспу «Краснопольський» Федора
Єгоровича Чуднова я розповідатиму й далі, бо ми з ним
зустрічались кілька разів і щоразу розмовляли цікаво.

Перша зустріч відбулась у «Краснопольському» біля Дошки пошани на центральній алеї радгоспної садиби. Один з портретів на Дошці було обрамлено чорним крепом.

— Так і залишимо!— сказав мені з притиском Чуднов, наче я збирався щось йому заперечити.— Так і залишимо, бо цей чоловік приїхав сюди одним з перших, землю цю розорав, засіяв, урожай зібрав як годиться. Хай ті, хто жити лишається, дивляться йому в очі, бо на Сахаліні треба жити, як цей чоловік жив,— нестримно, з повною віддачею душі й розуму.

Чуднов спершу здався мені людиною аж надто похмурою — з астматичним підкашлюванням, з гострим поглядом із-під брів, небагатослівний, але уважний, постійно задивлений та заслуханий у співрозмовника.

Радгосп, де Федір Єгорович директорує, виник тут чверть століття тому, був він спершу колгоспом, збільшувався і подрібнювався багато разів, аж поки не став тим, чим він є,— першим орденоносним радгоспом Сахалінської області, підприємством, багато в чому зразковим і у всесоюзному масштабі.

А починали все з нічого. З того, як у 1949 році приїхали на цю землю, де стояли сям-там японські хутірці з маленькими ділянками картоплі та ячменю навколо, переселенці з Ульяновської, Пензенської, Горьковської областей.

Ну, хто б міг повірити, якби напочатку переселенцям сказали, що жодна з сибірських корів не зможе тут жити, а доведеться розмножувати породу з аристократичною назвою «гольштинська». Гольштинські корови поприживались, але скільки праці було покладено в них! Портрети людей у чорних рамках на Дошці пошани заслуговують ореола вічної слави хоча б через те, що то були герої, які творили життя на цій землі. Взагалі життя, бо ні люди, ані корови, ні сільськогосподарські рослини не могли в цих місцях існувати з взаємною користю, доки не прийшли справжні господарі й не повелися тут, наче в щойно збудованій хаті, де жити їм з дітьми та з правнуками своїми.

— Ти знаєш,— похитав головою Чуднов,— коли з семи колгоспів 1958 року створили радгосп наш, то ледве-ледве ми здавали державі 200—250 тонн молока. А зараз більше трьох тисяч щороку надоємо. Ти уяв-

ляеш, скільки ми дітей напоїли, скільком людям легше стало від того, що ми є на білому світі.

П'ятнадцять років тому ми ледве тисячу тонн картоплі накопували. щоосені, а нині самих лиш огірків та помідорів продаємо державі майже стільки ж.

...Чуднов не вихвалявся. Ми стояли в Краснопольській долині, й він гортав її переді мною, як я гортав би перед ним книгу вибраних своїх найдорожчих поезій, розповідаючи про задум та про історію кожної.

Це ж почуття авторства живе чи не в кожному сахалінці.

Всі 19 міст, що є на острові,— всі міста Курил збудовано в повоєнний час. Поромна переправа, нові нафтові промисли, аеропорти з смугами для реактивних лайнерів — це все нове. На острові Сахалін та в області майже немає споруд, старших за будинки київського Хрещатика. Власне, як і на Хрещатику є кілька будівель, зведених на початку сторіччя, так вони є і в Александрівську. Кілька старих будинків успадкував від Тойохари Южно-Сахалінськ. Тільки все те для пам'яті, а не для життя щоденного. Найчастіше — як у Чуднова в радгоспі: приходили на неміряне й неоране поле, перемогали безпліддя його, відчували радість приналежності до радянської людської спільності, бо вона лише й здатна була олюднити ці пуші.

Чуднов посміхнувся, угадуючи моє запитання: «Ні, назад на материк не вертаються. У нас в радгоспі трьома дільницями живемо. В тайзі середня родина — 6 чоловік, у Ведмежому — 5, в Краснополлі — четверо. Так що дітей багато — люди вже обжились, про родину думають, про оселю.

Колись я в армії служив разом з калмиком Давидом Кугультиновим,— талановитий поет він, може, знаєш? От і добре, що знаєш. Молоді ми тоді з Давидом були — сам розумієш, тридцять роки, ще й до Вітчизняної далеко було. Так мріяли про дітей, родину й зітхали, що нескоро зможемо родинний побут налагоджувати,— ворогів багато ще, не до того...

Ворогів і тепер чимало, а сил, певності додалося — багато дітей росте. Те, що нам з Давидом здавалося далекою казкою, моїм дітям казкою уже не здається. Будинки з усіма вигодами зводимо, клуб новий. Ось такі справи, поете».

Ось такі справи...

Маршрути мої пролягали на Сахаліні не від міста до міста, а від людини до людини, тож не дивно, що зустрічатимусь з тими самими співрозмовниками повторно, бо завжди хочеться повернутися до того, хто дорогий тобі вмінням мислити чи вмінням працювати, а найчастіше — обома вміннями одночасно.

Коли я знову ходив Охою, і сніг рипів під підощвами в мене, і я думав, що саме напишу про нафтовиків Сахаліну, люди, котрих я зустрів на острові, дедалі менше класифікувались за своїми професіями. Я думав, як логічно еднаються хлібороб, нафтовик, шанувальниця поезії, партійний працівник, котрих зустрів протягом кількох діб... Сніг лежав на рамці газетної вітрини, де біліла сторінка з віршами, і здалось мені, що сліди дівчини, котра читає вірші вночі, вкарбовано в обмерзлий, засніжений, наче мармуровий хідник.

Чудово, коли все так переплітається та існує поруч у цьому житті — житті радянського Сахаліну.

Про це і сказав я, зателефонувавши наступного ранку додому. Про поетичний вечір, про сніг, про дівчину. Телефон мій стояв на столі, чорний, приземкуватий, і в ньому шаруділи звуки, зовсім незрозумілі, наче відлуння мого голосу, що летів навколо велетенської країни, і я сам достоту не міг збагнути, як це так — дзвоню о сьомій ранку, а в Києві ще не лягали спати, там іще вечір попереднього дня.

Усе переплуталось — заздалегідь підготовлені уявлення про час, про людей, про міста. Свистіли скажені віхоли, під якими, здавалося б, мали похитнутися і впасти стіни й нафтові вежі Охи, а ті не падали, й не падали люди, й місто, що за всіма годинниками протягом чверті доби було для Києва містом завтрашнього дня, слухало вірші, свердлило землю, добиваючись до нафтоносних її шарів, та не чаїло в собі ніякісіньких комплексів тимчасовості, провінційності, віддаленості. Тут хочуть вирощувати хліб; вірю — вирощуватимуть, до українського, казахстанського, російського мільярдів пудів досиплються так само спільні наші, так само спільно здобуті зернятка з Сахаліну...

Запис у щоденнику:

В Южно-Сахалінську я побачив, як серед старих томиків продається в букіністичному від-

ділі невелика книжечка лірики Лесі Українки, видана в Києві кілька років тому. Розгорнув її майже навмання і наштовхнувся на «Тишу морську»:

..Як би я тепер хотіла
У мале човенце сісти
І далеко на схід сонця
Золотим шляхом поплисти!

Попливла б я на схід сонця,
А від сходу до заходу,
Тим шляхом, що проложило
Ясне сонце через воду...

4

Я у Южно-Сахалінську. Далі — кордонні межі. Сонце вирушає в обліт радянської землі саме звідси, а далі — японська територія і всякі інші країни.

Ті, хто потрапляє до Южно-Сахалінська за гожої погоди, не завжди можуть збагнути, за що тут людям платять північні надвишки. Хай навіть будинки зведено за антисейсмічними проектами — землетруси ж тут не щодня.

Не все збагнув зразу і я. Мене від першого кроку здивувала молодість міста — обласні центри мають бути статечнішими, якимось уже так воно повелося. А тут вулиці без жодної архітектурної пам'ятки, просто: крамниця, готель, житловий будинок, кіоск, парк і вражаюча (в мить, коли прилетів я) розлита над містом кримська блакить, дерева, розімлілі в теплі; лише Володимир Сангі, корінний сахалінець, нівх, що зустрів мене в аеропорту, тримав на руці плащ, під яким угадувалася парасолька. «Ще один ексцентричний приятель у моєму житті», — всміхнувся я сам собі.

Пілот вийшов з кабіни нашого АНа і, глянувши в блакитну безодню, зітхнув, вітаючись з Сангі, якого всі знають і читають на Сахаліні.

— Сіли. Таки проскочили. А зараз воно й почнеться...

Буквально слідом за нами, замазуючи безхмарність немилосердно чорним квачем, сунула вугільного кольору важка маса, більше схожа на потік вакси, аніж на щось, народжене в небі, летюче, легесеньке як пух.

— Отак і живемо,— сказав мені Володимир Сангі й подав парасольку.

Коли ми їхали до міста й небесний гуталін з реактивною швидкістю розливався над нами, я подумав про те, що кілька будинків російських поселенців Володимирівки, заснованої на цьому місці 1881 року, та кілька бараків, полишених японцями, які звали це місто Тойохара і, відходячи, геть його зруйнували,— всі ці рештки неіснуючих міст розчинилися у новому чистенькому Южно-Сахалінську, за гарної погоди подібному до курорту. Сусунайська долина, де немов на долоні лежить столиця найбільшого острова СРСР, затишна й мальовнича, а Російська гора з пансіонатами, збудованими якісно і гарно, дарує умови для зимового й літнього відпочинку не гірші, аніж в Яремчі. Перед Олімпійськими іграми в Саппоро радянська збірна тренувалася саме тут.

Аж не віриться, що Чехов, проїжджаючи колишньою Володимирівкою, записав населення майбутнього Южно-Сахалінська до свого нотатника: жило тут 33 жінки й 55 чоловіків. У це так само важко повірити, як і в те, що зараз почнеться злива...

— Дощ буде надовго,— перебив мої роздуми Володимир Сангі,— буде тривалий дощ, і ти можеш під час дощу так само швидко зненавидіти Сахалін, як швидко полюбив його. Але повір моїм предкам і вір мені — немає кращої землі, багатшої, милішої. Тільки треба ніжно та вдумливо наближатись до неї. Тут не все однозначно, тут не все просто. Ми поїздимо островом — ти ще переконаєшся... Та вже напочатку засвоюй основне. Тут немає випадкових людей. Хто прийшов сюди, той оселився тут надовго. Навіть коли ти сам не народився на Сахаліні, як я,— душа твоя мусить народитися тут. А поки що роздивляйся...

Дивлюсь.

Міста, про які не випущено кольорових листівок, мають цілий ряд переваг у порівнянні з Ленінградом, Ригою чи Києвом, розрекламованими на весь світ енергійним Міністерством зв'язку. Потрапивши колись до Ленінграда вперше, я так і не зміг створити в душі трепетної радості першовідкриття — настільки звичними й відомими були для мене проспекти і пам'ятники, геть усі, включно до парпетів невської набережної.

До Южно-Сахалінська прилітаєш наперед заінтригований. Як не намагався я вигадати для себе це місто,

воно все не вигадувалось, і потрясіння моє було глибоким та щирим, коли побачив я сопки з трамплінами й канатним підйомником для гірськолижників. Коли побачив зелені парки й сонце над головою — таке ясне, що відчувалося — йому далеко до вечора, далеко до втоми, а Земля повернеться до нього Києвом ще за третину доби, і я можу насолоджуватись променями, що торкнуться киян тільки завтра.

Ще не раз повернусь до парадоксів годинникової стрілки — завжди їх торкаю, бо важко звикнути в таких поїздках до власного циферблату. До нових місць, нового оточення звикається легко, до іншого часу поволеньки, бо треба в цьому разі долати ще й бар'єр усталених звичок, які летять шкереберть.

Я дивився на столицю Сахалінської області, а Южно-Сахалінськ зосереджено роздивлявся мене крізь блискучі окуляри шибок. Люди на вулицях взагалі не помічали мене. Всі, здавалось, були тут давно знайомі, бо віталися на ходу, ручкались, посміхалися один одному, забігали до крамниць і жваво перемовлялися з давно знайомими продавцями. Я був новачком, аж здалось мені, що я один тут приїжджий. Решта людей живе тут з діда-прадіда, живе за графіком, де відрегульовано всі взаємини, всі побачення й усі маршрути. Приїжджий вирізняється в сахалінському натовпі саме відсутністю сталих зв'язків з оточенням.

Тут ніхто не живе самотньо — це закон боротьби; сам на сам з тайфуном, цунамі, розлюченим океаном не вистойш. Про це я дізнався згодом, але й перше — зорове — враження про натовп спільників було настільки очевидним, що я зразу ж пам'яттю його зафіксував.

— А як ви гадаєте, — сказав мені згодом Павло Артемович Леонов, перший секретар Сахалінського обкому КПСР, — як же нам жити нарізно, коли й спільними зусиллями не завжди просто прокопати на зимових шляхах снігові замети після тайфуну. Ви уявляєте: гори снігу — як чотириповерховий будинок. 100-сильні трактори зривають собі по три-чотири рами, розгрібаючи ці заноси. До такого, брате, не звикають. Он ходять дівчатка у лакованих чоботах — вони теж не знають, коли буде землетрус або цунамі. Не знають і завжди готові до випробування морозами й вітрами, готові до двобою з природою за наш острів, хоч майже всі тут приїжджі...

От кажете ви, що таке враження, ніби всі сахалінці від дитячого садка виховувались разом. Це не так. Вони були в різних садках і в різних школах, але то все були наші школи, радянські. Людина в світі взагалі не може прожити одинцем, а на Сахаліні — й поготів. Я, брате, давно тут секретарем обкому працюю — від того легше працюється. Набагато легше. Тут люди таку школу колективізму проходять, як ніде.

Знаєте, як у нас на острові починають і закінчують картоплю копати? Тут так: якщо за тиждень не встигнемо, вона від дощів уся погние. Так ось — ми навіть обком партії зачинаємо, всі установи мобілізуємо — усе місто, весь Южно-Сахалінськ, картоплю копає. Інакше не впораємось. Тут ніхто за тебе не працюватиме, але якщо ми разом, а не кожен окремо — знаєш, дуже які ми!

Тут кожен господар і кожен відповідає за все. Чим вища посада, тим вища відповідальність. Здавалося б, істина очевидна, але, знаєте, чому я не виспався кілька днів тому? Бо телефон розбудив о другій ночі. В нас телефоністки дисципліновані — невідомо з якої причини не з'єднують серед ночі з квартирою першого секретаря. А тут, бач, з'єднали.

Слухаю — у телефонній трубці жіночий плач. Плаче жінка й вимагає, щоб я негайно, вночі ж, надіслав вертоліт до неї: син око поранив. Маленький хлопчик — склом бавився. Я кажу їй, що вертольоти вночі не літають, а вона на мене кричить!..

Отакі справи. Зупиняли ми товарний поїзд на станції Томарі, переправили того хлопчика до Холмського, а в Холмську на нього вже дрезина чекала. Привезли до нас, оперували, врятували око.

Ось така робота, брате.

Хлопчика того я більше не бачив і про нього не чув. Хіба вдячні матусі телефонують о другій ночі, щоб подякувати?..

Петро Артемович похитав сивою головою і всміхнувся: «Сахалін, братику, Сахалін...»

Мені з Леоновим гарно розмовлялося, бо, помандрувавши островом, я чув легенди про нього, секретаря обкому, людину, яка дбає про всіх, хто працює чесно; робить це наполегливо, як і годиться комуністові, членові ЦК. До того ж одним з принципів діяльності обкому є найширше спілкування з населенням острова,

найвідвертіша опора на комуністів єдиної острівної області Союзу.

А як же ще?

...В клубі нафтовиків Охи я бачив, як Леонов зустрічався з виборцями. Не було ніяких запрошень, на збори міг прийти кожен з мешканців району — прийти, запитати, посперечатися. Для тих, хто не розмістився у залі, репродуктори повиносили на міський майдан — люди стояли й там, — записки до президії можна було передавати з вулиці...

Тут усе на відвертості, як і годиться у спільному ділі, — Жовтень, що починався на протилежному кінці Вітчизни, приніс сюди всі свої закони. Тут теж наша земля, хоч нелегка в неї була доля; тим кращим є оновлення, що торкає душу світу й кожну людську душу за законами Революції.

Сахалін — острів, територія якого дорівнює двом Бельгіям чи трьом Швейцаріям, — відчув потрібність свою і приналежність до могутньої держави й великого світу в кілька останніх десятиріч. Якщо геологи пишуть про народження островів, що підіймаються з дна океану й тверднуть, зведені над ним, то народження Сахаліну, що піднявся з дна океану часу, — не менш знаменне.

Взагалі час, як ми з вами з'ясовували, річ дуже відносна. Триста років тому, коли в Європі виникали й занепадали цивілізовані держави, коли давно вже було відкрито Америку і завершено кругосвітню подорож, про Сахалін та Курили не мали майже ніякого уявлення навіть у сусідній з ними Японії.

Російські мореплавці й купці час від часу відкривали острів, надсилали до царської канцелярії переможну реляцію про встановлення на острові державного прапора й про всякий випадок накладали данину на мешканців, з якими не вдавалось порозумітися жодною з відомих купцям та мореплавцям мов.

На початку XIX сторіччя російський прапор було встановлено на острові ще раз, а якраз посередині сторіччя — у 1849 році — адмірал Невельський обстежив береги землі, яку вже не раз відкривали, й установив, що це острів, про що було повідомлено по інстанціях згідно з встановленим порядком.

Японія ж, під боком в якій знаходились багатющі землі й води, до 1868 року взагалі відрубувала голови всім, хто робив спроби виплисти за межі державної

території або навіть збудувати корабель, що витримав би далекий рейс. Коли закінчилась політика тої самоізоляції сьогунату (так звать історики тодішні події у Японії), острів Сахалін було обвішано царськими російськими прапорами зівсебіч, наче ялинку на Новий рік.

Утім, дерево йшло в царській Росії не лише на прапорища й шибениці, але, певно, й на генеральські лоби. Так чи так, на початку ХХ сторіччя дуже маленька Японія повідвойовувала в дуже великої Росії усі 56 островів Курильського архіпелагу, та ще й південну половину острова Сахалін. Території, що лишалась, царському урядові якраз вистачило для розгортання там каторги, тож він не надто й сумував за втраченим, географією не дуже цікавлячись. А щодо тюрем, то в крайньому разі — «одна Сибір неісходима». Тюрми будувалися всюди: Сахалін винятком не був, заселявся людьми злими, нещадними, доведеними до краю.

У роки Великої Жовтневої революції японці поквапилися окупувати й Північний Сахалін. Але не ті вже були часи: народ став іншим, і уряд у нього був такий, як годиться, — ні шматочка своєї землі просто так ми нікому не віддавали. Окупанти відчули це негайно.

1925 року японці ввели свої війська з Північного Сахаліну, в 1945-му — з Південного та Курил, а в 1951 році, підписуючи Сан-Франціську угоду, зреклися Сахаліну та островів на усі часи. Тодішній прем'єр Сігеру Йосіда навіть дякував: «...радо приймаю цю справедливу та великодушну угоду».

— Куди вже радісніше! — посміхнувся мені Федір Єгорович Чуднов, уже знайомий вам директор радгоспу «Краснопольський». — От ми розмовляємо з вами про історію, а я ж сюди приїхав після війни й пальцями ту історію місив, мов тісто. Японці по хутірцях своїх трохи землю розкопували, трохи врожаю збирали — тим і ситі були. Бачили б, як дивились вони, коли ми тут великі господарства порозгортали. Не вірили. А не треба мені їхньої віри — вони тимчасово були тут і все навколо трощили, наче після них ніхто й на світі не житиме.

Вугілля — роздирали його неглибокі виходи, розбивали їх вибухівкою без системи. Ліс — нищили так, що деякі породи дерев не відродилися досі. Худобу теж ми розводили від початку, бо не залишили нам окупанти жодного породистого хвоста. Кілька шкапин, та й годі.

Пам'ятаю, у п'ятдесят першому не дожили в мене до весни корови, яких ми завезли з Європи. Мене — під суд. Ну й гаразд, думаю, хай засудять, немає вже сили — все треба спочатку, все не таке, як удома, а я ж на війні стомився. А мені кажуть: віримо, ти далі керуй. Ну й узявся я по-фронтовому...

Ось вона, історія! — Чуднов повів рукою довкола. — Качани капусти по 16 кілограмів берем. Корови наші взимку менше 12, а влітку менше 15 літрів молока на добу не дають. Доярка в середньому заробляє 400 карбованців місячно, механізатор — більше 300. Оце історія!

Починали ми — на весь район було 15 тракторів ЧТЗ, та й годі, а зараз лише в нашому радгоспі 65 тракторів і 70 вантажних автомобілів. Отака історія!

Замислившись над історичними проблемами, директор радгоспу «Краснопольський» подумки погортав мої схеми розвитку Сахаліну, а тоді сказав речення з тих, що в наукових працях друкуються під шапкою «Резюме»:

— Не знаю, хто тут і скільки був, але ми розорали цю землю, виростили тут перші капусту й хліб — ми вже тут і залишимося.

...І в цьому розділі мені доводиться перестрибувати з теми на тему, й цілком свідомо роблю це, бо в моїй власній уяві Сахалін вимальовується мозаїкою, де люди, захоплені працею зовсім різною, несхожі, здавалося б, ні в чому, еднаються спільною метою та спільним ставленням до землі, на якій живуть вони і працюють. Сахалін — як велетенська мозаїка, де допасовано кожен колір, — груповий портрет на тлі океану. Острів, який щомиті відчуває свою спокрівленість з державою, до якої належить, та з громадянами цієї держави: радянський острів Сахалін.

З першого дня, з першого кроку по аеродромних плитах я опинявся лицем до лица з людьми, пам'ятями, природою, і не хочеться від початку збиватися на переказ популярних географічних довідників. Усе, чого вам бракуватиме з температурних, статистичних і яких-небудь ще даних, ви зможете вчитати в іншій книзі про острів. Бо найкраще — відчути метеорологію та історію Сахалінської області на собі. Робиться це таким чином: береться портфель з чистим нотатником та фотокамерою, купується квиток Київ — Сахалін (найкраще через Москву — Хабаровськ), і тут починається найцікавіше.

Втім, за різних часів та за різних обставин такі вояжі починаються й кінчаються неоднаково. Потрібно ще певної рішучості й навіть упертості. Пам'ятаєте, як перед від'їздом Чехова на Сахалін Суворін писав Антонову Павловичу: «Сахалін нікому не потрібен і не цікавий нікому». А коли Чехов повернувся й видав свої нотатки, редактор Буренін теж покивав пальчиком: «Подібні середні таланти розучуються дивитися на життя, що їх оточує, і мчать світ за очі...»

Пам'ятайте про досвід класиків, але все ж таки поїдьте коли-небудь на Сахалін.

З а п и с у щ о д е н н и к у :

В краєзнавчому музеї Южно-Сахалінська стоїть опудало вовка. Це єдиний вовк, що побував на островах, принаймні єдиний будь-коли на островах помічений вовк. Кригою замерзлої протоки він перейшов на Сахалін, і екскурсовод у музеї захоплено розповіла мені, як вистежували і як виполовували вовка-географа. А мені стало сумно, бо уявив я приречену на самотність істоту, що бігає незнайомим лісом, де вовчим духом ніколи й не пахло. Навіть вовки шаленіють з самотності; екскурсовод розповідала, що сивий старий вовчище врешті сам пішов на мисливців.

5

І подумав я, чи повім щось нове читачам своїм, написавши цю книгу про подорож. А чому ж про подорож? Просто ще одна спроба оповісти, як мені думалось — а думалось цього разу дуже далеко від дому.

Зупиняюсь, відчуваючи ґрунт Сахаліну, і намагаюсь припалити на вітрі, що раптом вирвався не знати звідки й ламає сигарету між пальцями. Шукаю запальничку. Пальці плутаються у пожажаних квітках, які поступово заповнюють усі мої гаманці; записники та кишені. Навіть запальничка між ними губиться...

Якби не бухгалтери, в мене могла б зібратися цілком пристойна колекція залізничних, автобусних та літакових квитків. Я навіть думав, що, витягнуті в лінію, вони

могли б цілком заповнити відстань від зали засідань Спілки письменників України до найближчої зупинки таксі. А коли брати разом з квитками тролейбусними і трамвайними, то, може, навіть і далі, хоч до жодного з київських аеропортів не вистачило б усе одно.

Можна вкласти усі свої найактуальніші роздуми, всі проблеми та спостереження до книги, написаної на будь-яку тему. Й, ідучи по доріжці, викладеній в моїй уяві з квитків, я думаю, що душа, відділена від замученої суетою та непотрібними засіданнями плоті, пише невидимим олівцем по хитрих своїх зошитах, а як почне читати вголос ті зошити, я все одно пірнаю в сум за книгою ненаписаною і, згадуючи пережите, бачу себе поміж людей, що працюють натхненно, весело й самовіддано. Поміж людей, які так упевнено почувують себе господарями тут, на найдальшому Сході; сонце, перше ніж викотитись на небо, запитує у них дозволу.

А справді, чому б сонцю, приміром, не попрохати такого дозволу у Володі Сангі, першого письменника-нівха, корінного сахалінця? Хочете, я трохи розповім вам про нього?..

Про члена правління Спілки письменників СРСР, гарного прозаїка, принаймні відомого настільки, наскільки може бути відомий автор книг, що не раз видавалися стотисячними тиражами. Теми книг переважно пов'язані з життям нечисленного, кількатисячного народу нівхів. Сангі прислужився цивілізації хоча б тим, що перший розповів світові про життя корінного населення Сахаліну, про землю своїх предків, про народ предків своїх, про старе й нове життя на цім острові.

У Радянському Союзі не раз відроджувались і народжувались культури, яким жоден буржуазний етнограф не врович ніякого майбуття. Нівхська культура — з таких.

Сангі розповідав мені, як він, син мисливця, гостро відчув брак творів про рідний край ще в школі-інтернаті, яку закінчував у Ногліках, неподалік від традиційних нівхських кочів'їв.

Починалося з книг. Потрапивши в неприступне ні для кого з його предків царство літератури, хлопець усе ширше пізнавав світ, подивляючи його простір та велелюддя. Рано чи пізно таке трапляється з кожним із нас, коли світ щедро розверзається й дарує шляхи до себе, вчить,

як вийти з двору свого, вулиці, не забуваючи дороги назад, але й пам'ятаючи під час кожного повернення, скільки того світу довкола.

У школі читали всі. Діти нівхів, які, власне, й про писемність свого народу не чували раніше, пізнавали безмір земного багатонароддя, довідувалися про власну свою Радянську країну і цілодобово дискутували в упорядкованому новенькому інтернаті, збудованому спеціально для них. Думали про державу, яка виховує і вчить людей так чуйно, ліпше за всі влади, яким будь-коли підлягали маленькі нівхські кочовища. Розуміючи високу повагу, з якою вона ставиться до тих, хто працює, діти слухали, замислюючись над тим, які ще країни й народи є на білому світі, як живуть інші люди, суші десь там, далеко за снігами, протоками, океаном...

Коли про все це розповідає Володимир Сангі, процес схвильованого приєднання окремої людини до великої спільноти має ще переконливіший вигляд, бо стає персональним. Чуючи за собою можуть і гідність Країни Рад, кожен учень інтернату в Ногліках ставав набагато дужчим.

— Я читав про народи Півночі все, що міг добути — географічні довідники, подорожні нотатки, художню літературу. Але всюди шукав, та ніде не міг знайти бодай новели з життя нівхів.— Сангі гортає записничок, наче міг щось забути, а тоді скрушно похитує головою.— Таки не було нічого. Хіба що повість Трохима Борисова, видана в 30-х роках, ґрунтована на фольклорі нівхів. Але я знаю, ти не чув про того Борисова — мало хто читав його, а Борисов знав наш побут, якийсь час навіть працював каюром між нівхськими селищами. Я усе читав, бо кажу ж тобі — шукав бодай словечко про народ свій та про інші народи, що жили подібно до нас.

Найбільшим враженням дитинства і юності стали книжки Джека Лондона. Як заздри я людям, про яких так написано! Як хотів я побачити Джека Лондона, розуміючи, що це неможливо, що той загинув за дев'ятнадцять років до мого народження. Ще коли закінчував школу, закохався в Арсенєва з «Дерсу Узали» і сам собі казав, що знаю більше за всіх письменників, які пишуть про ці краї,— я ж таке знаю, що тільки б талану й сили стало мені для здійснення задуманого. Згодом з'ясувалося, що не все просто — вчитись мені й вчитись ще, до кінця днів учитися...

Ти от посміхаєшся, а я кажу тобі, що в школі знав — буду письменником, писатиму про Сахалін. Тільки так.

Французьку історію можна вивчати за Гюго та Бальзаком; є за якими повістями й романами вивчати минуле і майбутнє більшості народів на світі. Радянська влада повернула життя моему народові — хто ж розповість про життя наше, коли не я. Це не зарозумілість, це бажання зробити більше, — мені здається, що завжди слід орієнтуватися на вершини...

Я слухав свого ровесника й побратима по літературному ремеслу й подумав, як глибоко входить у кров та свідомість до нас почуття відповідальності — не особисто за себе, а за народ, за країну, за долю багатьох людей зразу. Як швидко сходилися навіть особисті дороги — моя і Сангі, започатковані на різних кінцях спільної держави!

Мій дід жив на Черкащині, дід Сангі жив і полював неймовірно далеко від мого, у сахалінській тайзі. Думаю, що їм треба було б дуже довго розповідати один одному про себе; різними категоріями мислили наші діди.

Батьки мої, вивчені в радянських інститутах, стали у Києві вченими, батьки Сангі продовжували полювати й рибалити, але перебралися вже ближче до великого селища, віддали сина вчитися до школи.

Школи ми з Сангі закінчили одного року — він на Сахаліні, біля східного рубежу, я — у Києві, біля західного. Далі все пішло паралельно: у 1959 році Сангі закінчив географічний факультет Ленінградського інституту імені Герцена (Володю надіслали вчитися як одного з найздібніших випускників інтернату), тоді ж я закінчив Київський медичний.

Далі ми вчилися у різному ритмі, бо в час, коли я доводив (зберігши це переконання досі), що навчання в Літературному інституті нікого ще письменником не зробило, а декому навіть зашкодило, передчасно ввівши талановитих людей в коловерт, де не одна голова йшла обертом, Володимир Сангі вивчився на Вищих літературних курсах, і це йому пішло на користь. Так що в сахалінця Володимира Сангі навіть на одну освіту більше, як у мене.

Після повернення на Сахалін Володимир вирушив у мандри до нівхських стійбищ, записував легенди, усні перекази, йому все здавалося, що забудеться, загубиться щось, — він має записати все, про що пам'ятають нівхи

кількатисячний народ. Адже їх так мало — всіх нівхів, які є на білому світі, можна було б розселити в одному крилі московського готелю «Росія».

Але пам'яттю народу можна населити книги найбільшого та наймудрішого книгосховища.

Сангі переконався у цьому, розмовляючи з колгоспниками, які походять із одного з найдавніших родів — Сахангун. Навіть від шестирічного хлопчика записав казку, подібних до якої не зустрічав ніде. Виходив на риболовлю й на полювання з корінними сахалінцями й слухав їх, розуміючи, наскільки цікавим стало життя на острові, яких справжніх слів треба для розповіді про нього.

Порозуміння було взаємним. Далі я цитую написане Володимиром Сангі: «Після вечері, коли бабусі диміли самосадом з спільної люльки, пускаючи її колом і зтягуючись по черзі, підійшов до мене найстарший у роді дід Ламзін, м'яко поклав свою велику руку на мої худі плечі, подивився уважно в очі мені й сказав:

— Я знаю, що буде з тебе справжній чоловік.

Потім він відвів очі вбік, часто-часто заморгав запаленими оголеними повіками і, як мені здалося, скорботно додав:

— Але не гадав, що ти станеш ним так рано».

Народ зовсім не бачив у Володимирові Сангі якийсь незвичайне явище — ним пишалися, бо хлопець з глухого кочів'я став потрібний та знаменитий у світі, отже, народ нівхів, найдавніше населення Сахаліну, звернувся до своєї Радянської країни та до цілого світу й радів, що його почули. За останні роки нівхів стало в півтора рази більше — народ воскресає, повертаючи собі власну гідність, власну пам'ять, відчуваючись між іншими народами СРСР як рівний. І те, що Костянтин Федін, один з найвитонченіших радянських інтелігентів, листується з Володимиром Сангі — представником інтелігенції, що зросла за інших умов, але стоїть пліч-о-пліч з найцікавішими літераторами країни, — теж символічно. Всі ланки поєднуються, і нові скарби відкриваються в інтернаціональній нашій скарбниці. То — всенародна радість, і належить вона всім нам — від найстарших до наймолодших.

Аж до найменших.

До тих, що грали нам у духовому оркестрі, коли приїхали ми до школи-інтернату, збудованої для дітей рибалок — переважно нівхів — у селі Некрасовці на Північному Сахаліні.

Але раніше ніж розповім я вам про школу — відступ не філософський.

Мені згадалось, як ходили ми з Сангі виступати на Сахалінське телебачення, і ще згадалося, що діти пізнавали нас, як телегероїв (дивна річ — діти, чії діди в більшості навіть не знали, що бувають на світі письменні люди, вчилися, дістаючи професії електротехніків).

Так ось, порозмовлявши з вами на теми дуже серйозні, я пригадав раптом, як повернувся до готелю з виступу по Сахалінському телебаченню і про що тоді думав. Поки Сангі везе мене до Некрасовки, я вам ту історію розповім.

Тим паче, що до телебачення у мене взагалі ставлення дещо нервове.

На прикладі багатьох своїх родичів я переконався, що отой телеящик може відзвичаїти від читання, і чи не основний спосіб, у який письменник може заявити частині населення країни про своє існування, — це написати телевізійну п'єсу з мінімумом проблем, а ще краще — з двома-трьома шпигунами, чи знайти спосіб персональної появи перед телекамерами. «Ой, — каже моя тітка, — як він постарів!» Її не обходить, що поет виступав з нагоди виходу нової своєї збірки, тітку мою вражало, що в поета з'явилися зморшки під очима, й цього вона моему колезі не могла дарувати. Деякі екранні знаменитості стали для власників телевізора мало не вечірніми забавками. Хатніми кицьками на один вечір.

Так ось, на Сахаліні цього немає. Там серйозніше.

Не те щоб не було зовсім — дещо є, звісно, але телебачення ще не стало на острові суперником загальної письменності й книготоргу. Вечорами виступають милі диктори й дикторки, оповідаючи сахалінські новини. Показують кінофільми так само старі, як у Києві, або щось на кшталт нашого з Сангі виступу. А передачі, що примушують забувати про книги або йти з роботи на годину раніше й відмовлятися від театральних екскурсій, виконують на Сахаліні не схожі на ті функції, які вони несуть у Москві, Києві чи Тбілісі.

Я не про ідейні функції. Я про те, що сахалінський телевізор не присипляє, а будить. У найширшому розумінні.

Сахалінські телевізори не дають спати.

Трансльовані через систему «Орбіта» футбольні матчі ввергають населення острова у безсоння, а вечірній

московський «Вогник» майже накладається на урок радіогімнастики, бо транслюється за місцевим часом уночі, до шостої-сьомої ранку.

...Через вісім годин після свого телевіступу, о п'ятій ранку, я, сумно похитуючи головою, вийшов до коридора готелю, усе ще переживаючи матч, який київське «Динамо» щойно програло, перебуваючи в далечезному звідси вечорі, в зовсім іншому часі, хтозна-де, — з сусіднього номера виткнулася до коридора чиясь руда голова.

— Програло, — сказала мені голова й підморгнула.

— Програло, — погодився я.

— Отак живеш на Сахаліні й за весь футбольний сезон поспиш ночі дві-три, й годі. Ви звідки?

— З України, — зітхнув я. — «Динамо», «Шахтар», «Зоря», «Карпати», «Дніпро», «Чорноморець»...

— Ет, — мрійно сказала голова, — якби жив я на Україні, дивився б футбол щовечора і їв кавуни.

— Ще в нас можна поїсти вареників, гопака потанцювати, — порадив я уболівальникові з психологією інтуриста. — Або їздити на волах між вишнями. Як на чий смак...

Голова здивовано покліпала очима, сховалася і замикнула двері на ключ. Вона не хотіла танцювати гопака. Голова хотіла їсти кавун і свистіти на честь Блохіна, Онищенка чи ще когось з віртуозів м'яча на стадіоні, де годинники йдуть у якийсь інший бік, бо матчі не закінчуються о п'ятій ранку.

...Коли Володимир Сангі привіз мене до Некрасовки, я згадав усю цю історію й запитав у дітей, що зібралися у спортивному залі на зустріч з нами:

— Телевізор дивитесь? За київське «Динамо» уболіваєте?

— Ага! — хором загули діти.

— А коли спите?

— На уроках, — відповів Сангі, підморгнувши залові, де всі зареготали.

Утім, де вже той телевізор, коли в школі повно чергових учителів та виховательок, спеціально призначених для нагляду за молодими нівхами, яким може забагнути дивитись хокей о четвертій ночі. Уроків о четвертій ночі ніхто таємно не вчить, а хокей чи футбол — будь ласка!

Директорка похитувала усміхненим обличчям і відчувала, як приємно їй, що проблемою стало телебачення чи

кількість підземних переходів між навчальними корпусами. Чи мікроклімат у спальних приміщеннях.

Усе ж таки рівень проблем, що хвилюють учнів та вчителів, дещо змінився від часів Чехова, чи не так?

Антон Павлович застав на Сахаліні шість бідних шкіл, де працювало шість учителів, а вчилася 222 учні. В нотатках його з острова є просто таки страшний запис: «Я вперше побачив сахалінський натопт, і від мене не сховалася його сумна прикмета: він складався з чоловіків та жінок робочого віку, були старі й діти, але зовсім не було юнацтва. Здавалося, що віку від 13 до 20 років на Сахаліні взагалі не існує...» Щодо нівхів (гіляків), то Чехов записує ще категоричніше: «...якщо вірити цифрам, за 5—10 років на Сахаліні не залишиться жодного гіляка».

...Чудово, що Революція не визнає авторитетів — їй дозволено було виправити й класика. Антон Павлович писав, посылаючись на офіційні дані, що 1889 року на Сахаліні жило 320 нівхів...

У школі в Некрасовці, куди ми заїхали, живе й вчиться на повному державному утриманні 320 дітей, з них — 270 нівхів. Це в одній лише школі. А всього на Сахаліні понад 400 шкіл, майже 135 тисяч учнів, понад 7 тисяч учителів.

Усе як годиться. І духовий оркестр, що грав для себе й для нас, грав одночасно для усіх на світі, бо музика Революції переконливо лунала в цій школі, і майбутнє оновлення початкувалося звідси.

Потім — уже для танцю — маленькі музики старанно пороздмухували щоки й заграли «На сопках Маньчжурії».

Володя Сангі плакав. Він дивився на дітей у залі — гарних, дужих, веселих дітей — і плакав, а діти нічого не розуміли, в них було свято, приїхали письменники — сьогодні в обід усім школярам червону ікру давали і, може, дозволять пізніше лягти спати. Знову ж таки — з'являється надія на те, що вдасться глянути телевізор з Москви. Діти вміють «Електрон» той умикати, вимикати, а дехто навіть розбирати й збирати.

А Володя Сангі плакав, і легко було йому від тих сліз, бо школа — одна з найдосконаліших шкіл СРСР — стояла на місці древніх кочів'їв, де не один древній рід нівхів вимер і замерз.

За герметичними вікнами кружляла весела віхола, й

школярі з Некрасовки дивилися; не розуміючи, як плаче улюблений письменник їхній — Володимир Михайлович Сангі.

Запис у щоденнику:

На Всесвітньому конгресі миролюбних сил я розмовляв з чорношкірою американською вчителькою Шелмою Гловер. «Я викладаю на Півдні. Там є школа, де вчаться лише негритянські діти — в ній і викладаю. — Висока жінка з низьким голосом говорила, енергійно жестикулюючи, хотіла, щоб я краще зрозумів її. — Діти з моєї школи не знають, як живуть інші дорослі та інші діти планети, вони навіть не відають, що то за діти, де вони працюють чи вчаться. У нас немає елементарного обладнання. У нас немає підручників, хоч підручники надішлеть нам, усе одно якою мовою — ми собі дамо раду, в нас немає ніяких. Світ не може бути гармонійним, коли в ньому залишиться хоч кілька неосвічених, відрізаних від культури та життя світу дітей...»

6

Торік приїздили до Углегорська учні знаменитої балетної школи Московського Великого театру разом з керівником школи, народною артисткою Головкиною. У місті є два сучасних Палаці культури — з новітнім обладнанням, гарною сценою кожен. На тих двох сценах — портовиків та паперового комбінату — танцюристи й виступали. Завтрашній день Великого театру...

Директор місцевого целюлозно-паперового комбінату Євген Андрійович Малишев ставиться до знаменитих гастролерів спокійно, а чого б їм, власне, не приїздити сюди, до сімнадцятитисячного Углегорська, де порт — один з найкращих на західнім узбережжі острова, а папір звідси вивозиться до 18 країн — між ними Японія, Сінгапур, Індія, Бангладеш, чудовий папір, що робиться на модернізованому обладнанні з дерев сусідньої Тим-Поронайської долини — піхт, ялин; папір з інших порід не виходить такий гарний.

Ходив я цехами і дивувався, скільки буває різновидів паперу: ось газетний, а це спеціально для гофрирування — з нього робитимуть пакувальні футляри для електричних лампочок. Цей призначено для коробок. А цей папір — для мундштуків цигарок. Углегорський цигарковий папір має Знак якості, його везуть на тютюнові фабрики Кавказу, Ленінграда, Середньої Азії. Звідси ж іде він до Києва й Харкова, на інші тютюнові фабрики України.

Герой Соціалістичної Праці Микола Іванович Ларіонов, машиніст одного з найбільших тут агрегатів, показує мені шлях стовбура дерева від моменту, коли його привозять, звільнений від гілля, вузькоколійкою на комбінат, до рулонів паперу, що шикуються, гарно замаркіровані, на платформі.

Для того щоб стати папером, дерево мусить зректися дерев'яної своєї структури: чим більше целюлози в папері, тим він ліпший, чим більше деревинної маси, тим швидше аркуш умирає, розкришується, жовкне.

Бригада Миколи Івановича Ларіонова виробляє щороку п'ять з половиною тисяч тонн високоякісного паперу. Коли зважити, що одна тонна продається тій же Японії чи Сінгапуру за суму, що коливається між 305 і 152 доларами — залежно від якості й кон'юнктури, — то одна лише бригада Ларіонова приносить державі куди більше прибутку, ніж цілий Сахалін за часів царату. Та й паперу на острові роблять щороку більше, ніж було його в усій колишній Росії. Про це вже було сказано, але саме тут хочеться повторити, бо мені подобалася господарність, з якою на Углегорському комбінаті люди виробляли тисячі тонн паперу: розпилювали стовбури на цурки завдовжки по метру з чвертю, розмелювали, обертали на пульпу, варили з кислотою у чорних, заклепаних великими, наче берети, круглими шматками металу, казанах. 25 тисяч кубометрів деревини переробляють вони щомісяця.

Директор, Євген Андрійович Малишев, працює на комбінаті 25 років, знає тут усе й усіх; наче кісточки на рахівниці, перекидає губами цифри норм та фактичного виробітку, експорту й внутрішнього вжитку. Навіть ті 20 тонн, що йдуть на потреби своєї багатотиражки, директор доплюсував до стовпчиків, вишикуваних у пам'яті, й каже мені про доцільність існування невеликої друкарні на комбінаті — вони ж можуть випускати блокноти

з календарями, робити зошити й альбоми з рештків паперу, які не замотуються в рулони. Директор почувається, як гарний господар у себе на обійсті, зупиняється, щоб порозмовляти з робітниками; він працює тут довше за більшість з них і може відповісти на кожне їхнє запитання. Потім директор звертається до мене:

— Все обладнання ми вже замінили. Чи майже все. З тих, хто чверть століття тому починав разом зі мною на старих японських машинах, у кожного якась виробнича травма, бодай одна. А поміж тих, хто прийшов за останні півтора десятиліття,— жодної травми, робота іншою стала й люди в ній зростають нові. Бачили ж Ларіонова? Пройшов у нас шлях від простого робітника до одного з найліпших...— Директор замовк, озирнувся.

Я часто намагаюся збагнути змінні значення слів, що ми їх не завжди встерігаємо. Хотів навіть докладніше написати, бо все кажемо «простий робітник» і стежимо, як зростає він до «простого директора». А насправді — зростання всередині терміна «робітник» не менш цікаве за просування по службових щаблях.

Згаданий уже «простий робітник» Микола Іванович Ларіонов пройшов непросту еволюцію, залишаючись робітником, але біля машин, які ставали складнішими рік до року, поміж людей, що рік до року ставали освіченішими. Зараз до Героя Соціалістичної Праці, врешті того ж «простого робітника» Ларіонова, йдуть по пораду інженери, бо за своїми знаннями, рівнем підготовки він рівня їм — у цьому, можливо, один з найпевніших ключів до розуміння, що діється у Радянській державі, зокрема на острові Сахалін. До розуміння різниці між працею вільною та невільною, бо ані царська каторга, ні японці не мали в Тим-Поронайській долині та в районі Углегорська ніякісіньких підприємств і лиш відмахувалися, кленучи погану погоду й злих людей, з якими не можна розгорнути на Сахаліні справжнього виробництва. Часи змінилися. Люди змінилися — постійно це розумію, а сахалінці розуміють це ще краще.

Острів та людей острова не можна розглядати лиш на миттєвих знімках. Треба збільшити експозицію — зображення стає трохи невиразним, але можна вже простежити напрямок руху.

Людина на землі повинна почуватися певно: господарем. Я радів, розуміючи, що углегорці, які вчора чи позавчора були ще харків'янами, москвичами, владивосто-

ківцями, таллінцями, працюють тут, відчувши, що світ удячний їм. Насамперед наш світ, радянський. Звідси — спокій, певність себе, звідси й почуття, що ти господар на землі сахалінській і це остаточний край твоїй — на всі часи, на сто поколінь уперед.

— У мене кооперативна квартира в Каунасі, але замкнув її на ключ та й повернувся до Углегорська — вже стільки попрацював тут, що не можу іти звідси.

Це розмовляє зі мною заступник директора комбінату по збуту, комерційний директор, як звично його звать, — Юргіс Данилович Біглінас.

У кабінеті Біглінаса приємно пахне голландським люльковим тютюном; він знавець, палить змолоду, ось уже більше як півстоліття. Люлька фірми Дангілла, що її тримає Юргіс Данилович, сподобалася б кожному найвибагливішому курцеві.

Це я про зовнішні прикмети, бо починалося з них. З того, що запам'ятався акцент чоловіка, в чиему кабінеті розтягнуто карту півкуль з лініями, прокресленими із Углегорська в усі закутки світу: всюди йде продукція комбінату.

Згодом я відчув запах голландського тютюну, потім оцінив люльку, а тоді, звикнувши до оточення, спитав господаря кабінету, хто він, звідки. Її почалася розмова, що протривала два дні та виявилась одною з несподіванок мого сахалінського вояжу, — втім, тут усе з несподіванок.

Юргіс Біглінас в буржуазній Литві був комерсантом: вів відділ оголошень у великій газеті, вів рекламу, дружив з багатьма літераторами, залучав їх до написання торгових проспектів — літератори були бідні й ішли на це майже завжди. Роботи було так багато, що Юргіс Біглінас аж до сорокарічного віку й не збирався одружуватись.

Але суспільні зміни в Литві ввійшли в особисті плани до кожного. Над Каунасом і Вільнюсом замаяли червоні прапори; нові господарі Прибалтики прагнули використати всі уміння, що нагромадились у старому світі. Комерсант Біглінас охоче й наполегливо працював, щоб димарі бурхали теплим димом, щоб жодне підприємство не простоявало. Тоді ж в одному з відряджень, вже уповноважений Раднаркому республіки, зустрів естонку, оженився з нею, але невдало — знову лишився сам. На той час Юргіс Біглінас був одним з шанованих у республіці

постачальників. Плуताючись у назвах нових відомств, що постійно виникали й переформовувались, він чесно працював у всіх, бажаючи добра своєму народові, який прийняв владу Рад і був нею задоволений.

Після визволення працював у відділі постачання Раднаркому Литви — була така установа під назвою «Литпостач». Але жилося самотньо, не дуже весело — зміна в житті, як завжди буває, трапилась несподівано: коли поїхав до Естонії по скло, бо в Литві будинки зяли порожніми чи забитими фанерою рамами.

Біглінас поїхав до Естонії, добув там двадцять вагонів скла й перегнав їх до Вільнюса. Але головна зміна для Юргіса Даниловича пов'язувалася з тим, що в Талліні він познайомився і міцно заприятелював з тодішнім начальником естонського управління паперової промисловості Хреновим. Часто зустрічалися і мріяли про роботу, де могли б попрацювати разом, доставши до рук усю повноту ініціативи й влади, на молодому, не до кінця влаштованому підприємстві, в нових місцях.

1953 року Хренов уперше повів мову з Біглінасом про працю на Сахаліні, про далекий радянський острів, де масштаби праці серйозні й багато що організувати доведеться спочатку. Здається, це було те саме, про що вони з Біглінасом мріяли.

Влаштувавшись на Сахаліні, Хренов надіслав виклик, який не справив на литовських керівників ніякого враження. Ніхто не хотів відпускати енергійного постачальника. З великими конфліктами й мукою Біглінас звільнився з роботи у Вільнюсі й поїздами та пароплавами влітку 1954 року ледве достався до Углегорська.

— Я сто разів по дорозі подумав про те, куди це й коли я, старий дурень, подався шукати змін у житті і романтичних пригод. Їхав, розтрушений усіма поїздами Європи й Азії, та сміявся з самого себе, не знаючи, куди це мандрую, на додаток помилився і купив квиток до Владивостока, мені чомусь здавалося, що Сахалін там. Коротше кажучи, це окрема історія, — іронізує Біглінас, блимнувши окулярами в товстезній темній оправі, й раптом поважніше:

— Ви подумайте — на п'ятдесят четвертому році життя, коли серйозні люди починають часом думати про пенсію, я почав усе спочатку. Ось ви багато пишете про юнаків та дівчат, які кидаються до незвіданих земель, у цьому є, врешті, логіка, а напишіть про комерсанта, що прийняв

соціалізм, якого соціалізм переконав саме розмахом, саме тим, що за соціалізму навіть у комерції можна розгорнутися ширше. Хоч для вас, напевно, «комерція» — наскрізь капіталістичне словечко. Марно...

Мене призначили комерційним директором цього Углергорського комбінату. Японці лишили тут якісь машини — застарілі, маленькі, фахівців не було, майже все доводилося починати, перебудовувати, налагоджувати. Не було ще вулиць, які вам так сподобались, не було крамниць, від яких ви в такому захопленні, жили по гуртожитках, бідували, будували.

Комбінат мав працювати. Більше того, велика частина продукції комбінату мала відповідати найвищим світовим стандартам й іти на експорт. Інакше важко було б утримувати велетенське підприємство в тайзі, та ще й без залізничного зв'язку з материком, бо водний діє по 6—7 місяців на рік.

Довелося листуватися не лише російською, але й англійською, німецькою мовами — старі зв'язки й нестаріючі знання пригодилися...

Біглінас замовк. І я роблю невелику паузу, ще раз озиряю огрядного чоловіка з люлькою, котрий сидить напроти мене під картою з лініями зв'язків Углергорського комбінату.

— Ну гаразд, — кажу я. — Робота, без якої ви себе не мислите, цікаві справи — інакше б ви не утримались тут — усе це є. А ввечері, коли все зроблено й тихо стає надворі і...

— Розумію, — відповідає мені Біглінас, пихнувши люльку. — Усе так. Я тишу тут слухаю. А ще дивлюся телепрограми через «Орбіту». А ще читаю. — Він висунув шухляду й дістав звідти товстий зошит. — Оце за останні два роки. Тут вітчизняна — все, що цікавішого виходить, мені й з книготоргу надсилають, і з деяких обласних видавництв. Замовляю. Ще тут — книги англійською, польською та німецькою мовами. Мене оформили абонентом Московської бібліотеки іноземної літератури й надсилають усе нове. Ось дивіться. — Юргіс Данилович показує мені новий збірник Єжи Анджеєвського, виданий у Кракові, нью-йоркські свіжі видання Артура Хейлі, Джеймса Болдуїна та Рея Бредбері, гортає берлінські книги. — Цього ще не читав. Але все, що в зошиті, перечитав; ночей, знаєте, не вистачає — стільки цікавого на світі.

Комбінат збудував мені квартиру. Знайомі капітани привозять люльки й тютюн — знають мій смак.

А потім — люди! Теперішній директор на моїх очах ріс. А які тут є комсомольці! Мови знають, веселі, начитані — цікаво з ними. Тут був чудовий керівник, комуніст — директор Володимир Іванович Аретін, ровесник мені, але знав більше за мене — унікальна фігура. Вмер він цієї весни.

Біглінас кладе до шухляди зошит із бібліографією, дістає звідти ж портрет людини з бородою та сивими кошлатими бровами. Людина сердито дивиться на мене з фото — напевно, це і є Аретін — попередній директор комбінату.

У 1958 році, зібравши п'ять місяців невикористаних відпусток, Юргіс Біглінас полетів до Литви. Він цікаво розповідає, як відчув там метушливу стомленість багатьох старих своїх друзів. Вони постаріли більше за нього, розмикані біганиною по затлумлених гастрономах і сидінням у прокурених конференц-залах. Юргіс Данилович два місяці поїздив по знайомих місцях і полетів назад.

— Відтоді я часом літаю до Литви та Естонії. Разом з пенсією заробляю 640 карбованців на місяць. Гроші, як розумієте, ні до чого мені, тому беру часом відпустку на два тижні й лечу до букіністів Талліна, Каупаса й Москви — люблю видання класиків у важких шкіряних палітурках, де папір, знаєте, солодко так пахне. Папір...

Ми перериваємо свою розмову з Біглінасом, п'ємо власноручно запарену ним каву. Потім він виходить, підписує якісь папери, бере телефонну трубку. Знову сідає до м'якого, з високими підлокітниками крісла, пихкає люлькою, розмовляє зі мною про Сахалін, а насправді про місце своє на світі, про оту суничну поляну з фільму шведа Інгмара Бергмана, яку знаходиш раз у житті й на все життя.

Скільком таким неподібним, таким різним за характеристиками, уподобаннями, місцями народження людям Сахалін став рідною домівкою. Домівкою назавше, звідки можна ходити в гості куди завгодно, але тільки на час, бо раптом повіє солоним, мокрим, гострим, сахалінським вітром і душа спам'ятається й запрогне до річки з химерною назвою Поронай; не знати коли це й трапилось — приростання до Сахаліну...

Тут Углегорськ, де виробляють сніжно-білий папір

та добувають чорне, як ніч, вугілля у кількох старих шахтах. Приходив я і на шахту, так подібну до котроїсь з донбасівських, і розмовляв з хлопцями, чия зміна мала початися за кілька хвилин. Шахтарі теж мешкали тут постійно і вели мову про нові поклади, про старі виробки, які ще дослідити б,— їм болів Сахалін, як може боліти лише рідна земля, з якою тебе побратано працею та кров'ю.

Біглінас також розповідав мені про скарби, розсіпані під цією землею, про те, коли над тайгою гуси летять і які ягоди досягають у цих місцях. А потім згадав про балетну школу Великого театру з Москви, яка нещодавно гастролювала на Сахаліні, й повторив тезу, надто очевидну, але й важливу та не старіючу від повторень: «Ви знаєте, а провінційність була і є саме духовною якістю — нічого спільного з географією, відстанню від столиць провінційність не має. Ви не можете уявити, яких провінціалів знаю я в Каунасі, Талліні чи в Москві. Нічого подібного в Углегорську немає...»

З а п и с у щ о д е н н и к у :

Секретар Сахалінського обкому партії Петро Артемович Леонов підсунув мені миску з дрібними червонобокими яблучками. Я спробував, що воно за яблуко,—нічого особливого, і в Києві такі. «Так, так,—засміявся Леонов,—такі й удома у вас. А це сахалінське яблуко. Ви уявляєте, що зовсім іще недавно острів усі овочі діставав у сушеному вигляді — картоплю, моркву, цибулю — усе. А яблука везли — як до вас ананаси возять. Так ось: ви тримаєте в руці сахалінське яблуко, тут вирощене, тут з дерева зняте. Уявляєте, скільки проблем ви розгризаєте разом з яблуком? І ми розгризли...»

7

Коли літак піднімається у повітря, рушаючи з Южно-Сахалінська до Южно-Курильська, що на острові Кунашир, нічого ще невідомо. Це мені пілот сказав:

— Мені там вулкан облетіти треба. І сопку — просто

пузом по ній черкнути. Якщо вітер з океану притискатиме, сісти не зможу: розвернуся, і полетимо без посадок назад. Майте на увазі. Я за дивацтва тутешнього клімату відповідати не можу.

Але ми приземлилися. Вітру не було, й вулкани під нами стирчали, не вивергаючись, наче товсті, недбало застругані чорні олівці. Знаменитий Тятяма був увесь чорний, він востаннє видихнув полум'я з попелом не через законний свій старий кратер, а через новий, що утворився збоку на схилі. Окрім майже двокілометрового Тяті, як усі фамільярно звуть один з найвищих вулканів Курил, на Кунаширі є ще вісім вулканів, з них чотири діючих. Це, звичайно, не те, що на Ітурупі, де вулканів аж 48, але також тривожно. Ось і цього року Тятя посипав усім голови попелом, та ще й узявся до цього діла серед літа, в липні, так що і капуста, і помідори — все було з попільцем.

— Весело було, — жартує Анатолій Володимирович Морозов, голова Южно-Курильського райвиконкому. — Починаю засідання — чую, щось не тее воно. Графин пробкою дзенькає. Глянув на стелю, а там лампочки, наче дресировані мавпи, на шнурах гойдаються. Весело...

Дуже весело, але, виявляється, можна й до цього звикнути. До землі, що стрибає, до лампочок, що хитаються, до води, здатної раптом звестися крутою чорною стіною і розмолоти острові з будинками.

— Тільки не було ще такої хвилі. Великого цунамі в нас не було. Але про всякий випадок переселяємо наше місто он на ту сопку — вчені обчислили, що не буває такого цунамі, яке могло б сягнути вершечка сопки. Так що коли океан надумає капості витворяти, ми вже сидітимемо на гірці й телевизор дивитимемось...

Морозов розповідає про все наче аж безтурботно, тільки весь він напружений, бо щойно обраний на посаду свою, зникає до неї, зникає до боротьби з труднощами, які прогнозовано, зникає до найпівденнішого острова Курильської гряди, звідки за гарної погоди можна побачити японський Хоккайдо.

А приїхав Морозов звідти, де землетрусів не було зроду, — з Очакова, з України, з-над моря, зовсім не схожого на тутешнє. Втім, був час звикнути, бо двє братів Морозових приїхали на Сахалін разом з матір'ю зразу після війни — в 1946 році.

Півкраїни починало життя спочатку. Почали спочат-

ку й вони. Матір була непогана куховарка, звична до праці на кораблях. Хлопці пішли вчитися. Анатолієві виповнилось 14 — саме час закінчувати семирічку. Він і закінчив її на Сахаліні. А тоді ще рибпромисловий технікум у Красногорську.

Працював технологом, другий брат — механіком; механіком на буксирі працює і досі. Матір куховарила, досі куховарить. Але в Анатолія Володимировича Морозова почалися у житті зміни.

Тут все наче за підручником марксистсько-ленінської теорії: Ілліч мріяв про куховарок, що навчатися керувати державою, — син куховарки здійснює Радянську владу на прикордонному острові.

Хазяйновитий южнокурильський голова на бігу падав до газика, їхали, витягав мене з автомобіля й показував новітню телеантену, знову їхали, знову показував, далі їхали...

Він всюди хотів устигнути, поки діяло суще під час відпливу «надокеанське шосе» — оголена прибережна смуга, де важкий, набряклий пісок стелився нам під колеса, наче асфальт. За кілька годин вода знову поверне собі цю смугу — на час — і доведеться мандрувати серпантинном, прокресленим сонкою, тим самим, що сніг узимку забиває його, відтискаючи пішоходів до океану.

А який ліс на Кунаширі! Дивовижний, бо ростуть у ньому субтропічний велетенський бамбук і тундровий кедровий сланик. Тягнуться до небес велетенські стовбури піхт, темнохвойних ялин Глена, між якими — клени, берези, тис, заплетені ліанами в неповторну лісову спільність, здатну вистояти під усіма ураганами й землетрусами.

Анатолій Володимирович Морозов захоплено демонструє мені цю красу, парікаючи лише на сталі тумани, що заважають її бачити. Влітку температура постійно тримається близько плюс 20, узимку нечасто падає нижче за мінус 10, але це ж у дощах, у туманах, у таких сніговіях, що люди ходять на роботу з лопатами, аби прокопувати собі хідник. 4—6-градусна середньорічна температура є радше температурою води, аніж повітря. До цього теж потрібно звикати.

А біля вулкана Менделєєва я пірнув у воду, температура якої була зовсім невірогідною: вище за 60°. Таке враження, що пірнаєш до чайника з окропом. Але можна звикнути, тим паче, що поруч з виходом цього гаря-

чого джерела виливається джерело холодне, мов крига (як вони розминулись там, під землею?), холодне й гарче джерела змішуються у басейні, де ми плавали з головою райвиконкому Південних Курил, і я щось казав Анатолієві Морозову про рай, де мають бути саме такі — чисті й теплі — басейни. А Морозов сміявся і казав, що під впливом сусідньої Японії він тут стає буддистом, а в буддистів найстрашніше пекло з усіх: людині показують її надії, плани, що не збулися, нереалізовані задуми. Уявляєте, яка це мука для голови райвиконкому?!

Звідки він знає усе це, син куховарки з Очакова, заклопотаний переселенням цілого трьохзполовиноютисячного міста, завезенням цементу з КНДР та роботою рибзаводу? До того ж ніколи невідомо, коли над головою у тебе захитаються лампочки, а під ногами ходором заходить земля.

А він таки знає. Закінчив Вищу партійну школу в Хабаровську, прочитав сотні книг, передумав про все на світі. Інтелігент, сформований тут, на острові Сахалін та Курилах; інтелігент, що працює, думаючи про завтрашній день.

Дочка вчиться на географічному факультеті Сахалінського педінституту.

Дружина працює в дитсадку.

Отже, родина Морозових ще й кровно причетна до виховання наступних поколінь сахалінців та курильчан. «Кур» — старовинною мовою айнів означає «людина». «Людські острови»; «острови, де живуть люди» — гарна назва у цього архіпелагу; а я чомусь завжди думав, що походить вона від вулканів, які курять над головами,— переконався у власній помилці й тішуся з того.

Людські острови. Матір Анатолія Володимировича Морозова до того, як поїхали вони на Сахалін, ніколи нікуди й не виїздила з Очакова. Й раптом розчахнувся перед нею широкий світ, що прийняв її з дітьми й надав притулок та велетенську ниву, де стільки ще доведеться сіяти й жати...

Поки що багатючі жнива збирають на іншій ниві — океанській.

Берег укрито довгими пасмами морської капусти — приплив викидає її людям задарма. Салати з морської капусти ще й з м'ясом морського гребінця — один з найсмачніших делікатесів, які я знаю.

У нас їжа з молюсків популярності так і не здобула.

Не сумуймо — це сприяє розвиткові зовнішньої торгівлі країни, бо Японія охоче купує усі консерви з морської капусти й гребінця, які ми тільки їй пропонуємо.

Рибу японці ловлять самі. Хоч ладні були б до того прикупити чи не всю, зловлену нами: коли на Тихий океан падає смерк, увесь виднокіл здається подірявленим шматком чорного паперу — безконечно моргають розсіпи вогників наших і японських сейнерів, якими густо вкрито всі територіальні та нейтральні води.

В Охотському та Японському морях є близько 300 видів риб. Я не долучаю сюди тварин, що плавають: котиків, каланів, китів, — про них треба писати й розповідати окремо. Але й риби Сахалінської області — невичерпна тема для вчених, рибалок, моряків, гурманів, консервувальників, письменників та решти людства, бо ніколи не може залишити в байдужості ріка, що кипить від спин кети, яка заходить на нерест, чи палуба сейнера, вкрита срібним шаром в'юнкої сайри. Репутація сахалінських рибалок усталена й підтверджувалась не раз у найкваліфікованіших дегустаціях. У перші роки Радянської влади на Сахаліні, майже півстоліття тому, кету вже солили так, що на всесвітній виставці у Парижі вона здобула беззаперечний «Гран-прі».

Та хоч би й не знав я про всі ті «Гран-прі», все одно б схилився перед наполегливістю і працелюбством сахалінських рибалок. Вони ніколи не були постачальниками самих лиш делікатесів для ніжних шлунків. Тут відловлюють рибу, як селяни збирають наш хліб щоденний, думаючи про всіх.

У роки Великої Вітчизняної, коли війна розливалась кров'ю по ріках європейської частини СРСР, Сахалін став одним з годувальників нашого народу. В 1941—1945 роках він дав мільйон двісті тисяч центнерів риби.

...Голова Южно-Курильського райвиконкому веде мене рибзаводом, збудованим по війні вже, і ми проходимо цехами, де молоді люди працюють з тою ж наполегливістю, якою було позначено роботу батьків їхніх у воєнні літа. В липні, на час, коли йде сайра, студенти з Москви, Хабаровська, Омська, Владивостока приїдять сюди цілими бригадами, працюючи вдень та вночі. Те, що за останнє десятиріччя риби тут добувають в кілька разів більше, як ловили раніше, про щось таки свідчить.

Можливо, я був не дуже переконливий, бо мушу повторитися і скажу, що добування риби на Сахаліні й Курилах вражає. Але не менше вражає турбота про завтрашні вилови. Японці за п'ять років окупації у двадцятих наловили риби не менше, ніж рибалки беруть зараз. Але ж — то був вилов на знищення — запаси після японської риболовлі відновлювались не один рік. До того ж іноді ми штучно стримували свій промисел, щоб відродити життя у пограбованому океані, йшли на втрати, що за кілька літ повертались прибутками. В 1966 році втрати домінували на балансі Сахалінського управління риболовлі — вони склали рекордну суму, понад 20 мільйонів карбованців. Зате від 1970 й до сьогодні щорічний прибуток ні разу не був меншим за 15 мільйонів.

На Сахаліні й Курилах — двадцять рибоводних заводів, які закладають три чверті мільйона ікринок лососевих на інкубацію. До речі, стільки ж, скільки в усій Японії.

— А що, — жвавішає голова Південних Курил Анатолій Володимирович Морозов. — Не знаю, хто як там вважає, а ми в цій краї назавше. Тож і ставимось до нього як треба: до лісу, до води, до повітря. Має і нам вистачити, і дітям, і правнукам. До того ж правнуки повинні мати більше, як ми.

Я навмисне затримався надовше на зеленому острові Кунашир з чорним вулканом посередині, бо тут, на кордоні, бачиш: люди по-господарському озирнулися, лаштують свій дім на довгі літа й роблять це спокійно, як годиться дужим і переконаним господарям.

Прилетівши з Кунашира, я сидів на березі вузької сахалінської річки Біла й слухав розповідь Юрія Семеновича Золотарьова, котрий у 1955 році закінчив Московський інститут рибного господарства й відтоді присвятив своє життя боротьбі за відновлення рибних скарбів Сахаліну.

Під крутояром, під ногами в нас, пливла, піднімаючи білу піну, кета. Пливла проти течії, розпорюючи спинними плавцями холодне дзеркало річки. Я раз у раз наводив об'єктив фотокамери на цю ніколи раніше мною не бачену картину й розумів, що скептичні мої друзі в Києві все одно не повірять, що так ось, тісно, обдираючи боки, розштовхуючись крутими лобами, можуть плисти проти чистої течії велетенські рибини, щоб умерти,

але перед тим викинути ікру й започаткувати продовження роду.

Золотарьов показав мені, як поруч, у приземкуватих будинках, схожих на теплиці, визрівають у рамках, схожих на стільники, 30 мільйонів червоних ікринок, залитих водою, де суворо підтримується десятиградусна температура.

Сьогоднішній Сахалін невтомно дбає про завтрашній свій день.

Безмежжя єдиної острівної області Союзу, тієї самої, на якій здивований і розгублений Чехов розміщував своєю уявою дві Греції, а не міг знайти місця, де б поселити людину, котра вміла думати,—це безмежжя наповнилось гомоном та духом людським, і, проходячи берегами, сопками та вулицями Сахалінської області, я раптом відчув, що вона дарує мені земне й вічносухе в душі почуття дому, те саме чуття, без якого ми безпритульні в цім світі, а віднайшовши його, заспокоюємось і починаємо цікавіше мислити, широко стелимо думки в просторі й часі.

Нам треба рідної землі під ногами — всім треба, бо ніхто ще не міг прожити на білих островах хмар.

...Відлітаючи, розгорнув у літаку давню книжечку Максима Тадейовича Рильського і закінчую, як почав, уривком з неї:

Вечір злітає...
Десь гармонійний
Спів розливається.

Вечір злітає...
Спів солов'иний
Там на землі.

Вечір злітає...
Острів спокійний
Тає у млі.

1975

СОНЦЕ ЛАТВІЇ

Сонце вперше віддзеркалюється на радянській території у сахалінських вікнах. У латиських вікнах воно відбивається, йдучи з нашої країни далі на захід. Велике, золоте, як велетенська брила бурштину, сонце...

Оскільки під час подорожі по Сахаліну ми не один раз пригадували ім'я та слова Антона Павловича Чехова, то, продовжуючи наступну мандрівку до землі, де Чехов ніколи не був, я теж дозволю собі почати його словами. В листі з Ніцци до одного московського редактора Антон Павлович у грудні 1897 року писав: «Ви виявили бажання в одному з ваших листів, щоб я надіслав інтернаціональне оповідання, узявши за сюжет що-небудь з місцевого життя. Таке оповідання я зможу написати лише в Росії, за спогадами... Мені потрібно, щоб пам'ять моя процідила сюжет і щоб на ній, наче на фільтрі, лишилося лише те, що важливе або типове». Відчуття це — дуже характерне: посилаюсь на нього, бо про Латвію писав я у Києві, вдома.

Уже й не знаю, скільки разів приїздив я до Латвії, але звичність її міст, містечок, вулиць, шляхів і сіл ніколи не ставала для мене звичністю світу, раз назавжди відомого, поясненого й нецікавого, як стіна у власній кімнаті. Навпаки, з кожним новим приїздом — а я щоразу приїздив до Латвії саме працювати — вона додавала нові враження до давніх, поглиблюючи, а не географічно поширюючи пізнаний таким чином світ. Латвія учила розуміти слова своєї мови й прислухатися до пісень, що їх записано близько двох мільйонів — на кожного латиша по пісні, як тут жартують. Латвія учила розуміти свою історію, свою красу і свою поезію — я ще повертатимуся до них; розділи про Латвію закінчуватимуть творами сучасних поетів у власних перекладах — популярність віршів у цім краї така велика, що грі й намагатися про будь-що розповісти, поминаючи поезію. Колгоспи тут називають іменами Яна Райніса, Андріса Пумпура чи навіть іменем героя національного епосу Лачплесіса. Знаменитий Едгар Кауліньш, Герой Соціалістичної Праці, щороку проводить у колгоспі «Лачплесіс» День поезії, а колгосп імені першого латиського революційного поета Едуарда Вейденбаума урочисто присуджує республіканську літературну премію його імені...

Радянська Латвія проростала для мене крізь білі та криваві тумани своєї історії, крізь солоні дощі воєн, що прокотилися нею, крізь джерельну воду своїх пісень і чорну та руду землю полів і рудий пісок узбереж. А ще історія Радянської Латвії була в поруйнованих замках — слідах по псах-рицарях, які доволі попанували

тут у різні часи. Вищиться руїною Лудзенський замок, Сігулдський замок колишнього Лівонського ордену чи орденський замок у Добеле. А поруч з руїнами — шляхи, збудовані не лише для поєднання нових міст, вони ще поєднують давню історію з завтрашнім днем.

Прилітаючи сюди, на протилежний від Сахаліну куток Радянського Союзу, я не міг не думати про незначущість усіх відстаней, коли ті відстані кресляться на глобусі, а не між людськими душами. Немає у світі країни такої великої, як наша; немає у світі країни, де люди творили б таку спільність, як у нас. Від цих слів я і почну розповідати про Латвію...

1

Голова колгоспу

«Дивись, качки полетіли,— сказав мені супутник. Він дивився навздогін важким птахам, що прошуміли над чагарником до чорних комишів.— Ти ж і качок живих не бачив, міський житель...»

Птахи вили гнізда в цих очеретах і травах не знати й з яких часів. Люди живуть тут уже понад тисячу років, а земля усе ще спроможна прогодувати звірину, і людей, і птахів, і надія на неї зростає та зростає, бо земля тут невтомна й невтомне життя, суще на ній. У двох десятках кілометрів від місця, де ми стояли, вилетіла Рига, велике місто, яке також просить їсти, і їжа надходить звідси до Риги та до інших навколишніх міст, тому що — я уже вам казав — ця земля ще дуже багатьох прогодує.

Постривайте.

Хіба лише прогодує?

Земля ця приймала і прийме ще в себе багатьох, кому судилося зробити тут найостанніший свій крок. Земля ця народить ще вчених, співаків, письменників, теслярів, орачів, садівничих — неодмінно й багато; як народжувались вони тут досі, так завжди приходили їм у світ від цієї землі, розкресленої ріками живими та неживими — від промерзлої, промоклої, багатючої землі Латвії, доля якої так схожа на людську долю.

«Стривай,— мовив мій супутник, голова колгоспу «Марупе» Костянтин Леонтійович Хвостовий.— Аж надто

гарно говориш ти. А чим, скажи, різниться земля Латвії від українських, приміром, від неоглядних наших скіфських степів? Ні, не площею, не врожайністю — ти ж про долю казав. Я зрозумів тебе?» — «Про долю», — відповів я.

Ми розмовляли українською мовою, але ця земля чувала всякі голоси, не дивуючись їм, і всіх розуміла. Така вже вона тут, у селі Марупе, земля...

«Отже, про долю, — повторив Костянтин Хвостовий. — Поети полюбляють категорії вічні, а в нас, знаєш, хліб та курчата — що не рік, то все інші, де вже тут про вічність...»

Ми наблизилися до Меморіалу, де поховано 143 червоноармійці, які загинули на території Марупе в боях останньої війни. Доля цієї землі ще в тому, що зачасто тут переробляли мечі на орала, орала на мечі, а коси прикріплювали до косовища то перпендикулярно, щоб косити, то уздовж, щоб воювати.

«Доля всіх прикордонних земель, — хитає головою мій супутник, — складна доля. З Україною — те ж саме. Із сходу на захід війна чи з заходу на схід — починають із знищення України. Або Латвії», — додав Хвостовий, поміркувавши.

Високий, гарний показною, кіноакторською вродою чоловік цей вів мене територією колгоспу, де головує уже не один рік. А коли говорити про долю, то доля Костянтина Леонтійовича Хвостового багато кому здається незвичайною, а декому — й незрозумілою. Кілька днів тому він приймав у Марупе іноземних туристів і спитав один — шведський громадянин, емігрант з Латвії: «Чому ж це ви тут — так далеко від своєї України, від дому? Чи знаєте ви про історію цієї землі, про все, що вона перестраждала у війнах?» — «Як це — далеко від дому? — дуже природно здивувався Хвостовий. — А я тут удома. Ї діти мої тут удома — п'ятьох маю. Це мій дім і земля, рідна мені. А ваш дім де? Ї що ви знаєте про те, як люди страждають під час воєн?..»

Він — віце-президент латвійського відділення товариства «СРСР — Швеція» і повинен уміти розмовляти з іноземцями. Кажуть, що ті легко ображаються. Але обстоювати свої погляди в словесних поєдинках, як би там не було, куди легше, ніж зробити власне життя основним аргументом у дискусії. 1418 днів Великої Віт-

чизняної війни відбилися у пам'яті й у кожному вчинку Костянтина Хвостового. Напевне, то були визначальні дні його життя. Утім, не було б їх, він усе одно жив би з такими ж переконливістю й послідовністю; справжня людина вміє розкритися за будь-яких обставин. Але прожито вже чимало непростих літ, і як музика надає форми тиші, так пам'ять формує душу. І ще почуття вітчизни формує її. Повертаючись власним слідом у своє минуле, голова колгоспу «Марупе» неквапно згадує кожен крок свій, і відстані стають відчутними в просторі та в часі.

Тридцять п'ять років тому шестеро братів пішли на війну. Кості Хвостовому ледве тоді минуло дев'ятнадцять, він не був старший з братів: старший був Олександр, якого вбито 23 серпня 1943 року тут, у Латвії, недалеко від естонського кордону. Латвію звільняв і Володимир. Він, Костянтин, уперше ввійшов до Латвії у сорок четвертому, вибивав фашистів з Лудза — Резекне — Даугавпілса, потім звільняв Литву, а згодом знову воював тут: Крустпілс — Юлправа — Огре...

...Минулої осені тіло згадало всі воєнні поранення — Костянтин Леоптійович Хвостовий довго лежав у госпіталі й думав про те, скільки можна б написати й скільки можна б зрозуміти разом з іншими, тому що власне його життя і життя братів, що починалося з села Павлівки на Дніпропетровщині, дивним чином стали невід'ємними від історії Латвії, історії усєї Радянської країни, від історії боротьби її за волю, хліб та за людину, якій необхідні воля та хліб.

Розмовляючи з Хвостовим, я розмірковував про шляхи виходу цілих народів і людей, з яких ті народи складено, із самотності. На стиснутому до неймовірної тісноти нашому світі, де кожен скрик чути відразу на всі континенти, неможливо вже вижити, лишаючись самотнім, як неможливо втамувати спрагу з глечика із цвілою; перестояною, мертвою водою. Якщо війна і навчила Костянтина чомусь, то, крім усього іншого, вона виклала молодому солдатowi уроки конкретного світогляду, між ними — про те, що народ існує не лише як певна теоретична субстанція. Він є, а закони життя його й смерті надзвичайно складні. Уроки конкретного мислення, засвоєні червоноармійцем Хвостовим у воєнні літа, були різноманітні. Наприклад, наскільки важче здобути перемогу, ніж теревенити про неї; наскільки

легше декларувати переваги соціалізму, аніж працюю доводити їх.

«Ти розумієш, — каже мені Хвостовий, — увесь світ був завбільшки як наш двір у селі Павлівці. На початок Вітчизняної війни ми небагато в ньому побачили: хіба що попрацював я з братами в колгоспі. Гарний колгосп у нас організувався — «Шлях до соціалізму».

Ну ось: Олександр, значить, Володимир і я воювали в Латвії, Микола, Олекса Україну звільняли, Віктор — на Далекому Сході ще встиг повоювати. Проти японців.

Життя і смерть — вони повинні зрештучуватись дуже природно: от Олександр загинув, як жив, — у атаці, він був старший у нас і всюди поспішав перший. Микола від інфаркту помер три роки тому — це в нього все життя було — на виснаження, без відпочинку. Так і впав, у Кривому Розі жив він, там його багато хто пам'ятає. Олекса як повів на фронті машину, так від керма не відривався до пенсії. Та що там до пенсії! Днями «Жигулі» придбав; живе він тут недалеко, пам'ятаєш? Дім у нього «Дружба» називається. У мене хата — «Дніпро», а його — «Дружба»...»

Я справді запам'ятав будинки з іменами замість звичних для мене номерів, а ще пам'ятаю, що на час приходу Хвостового в ці краї будинків тих не існувало. Він прийшов сюди молодим, двадцятидвохрічним, маючи за плечима короткий досвід орача, трохи довший — стрільця-автоматника, партійний стаж, що вимірюється не десятиріччями, а місяцями.

Ще що?

Напевно, слід сказати не лише про те, що було, але й про те, чого не було в Костянтина Хвостового. Наприкінці сорокових років не було вже у нього зброї і не було військової форми. Форма зносилася, а зброю здав, коли демобілізувався. Утім, зброї було доволі в навколишніх лісах: з п'ятдесяти воїнів, що служили в одному підрозділі з старшим лейтенантом Хвостовим, жити залишилося лише троє — це з тих, хто добивав у тутешніх лісах рештки курляндського ворожого угруповання, хто полював на бандитів. Він, Костянтин Хвостовий, змінював життя на цій землі, силою долаючи зло. Тепер потрібно було творити добро. Без пострілів. Творити добро в часи, коли це небезпечно для життя, і все ж таки...

У колгоспі «Марупе» не всі знають, що перед війною тут було маленьке поселення, де жило кілька бідних

овочівників, а також люди, що підробляли в асенізаційному обози.

В колгоспі «Марупе» не всі знають про життя голови колгоспу — він існує в новому селі так природно, наче завжди тут жив. Середній вік колгоспників — далеко ще до п'ятдесяти: небагато хто пам'ятає про війну, довоєнні часи теж запам'ятались небагатьом.

...Я погортав сторінки шкільного альбома, присвяченого землякам-ветеранам, де розклеєно фотографії воєнних літ,— два аркуші присвячено К. Хвостовому: колись була війна... А ще в газеті Прибалтійського військового округу з'явилося повідомлення про голову-ветерана. Ось, напевно, й усе. Та й сам Костянтин Леонтіївич більше любить обмірковувати не епізоди воєнних літ, а уроки, що з них випливають. А ветерани в колгоспі — люди помітні! Виконроб Ніколас Агліш, нагороджений бойовим орденом Червоної Зірки і повоєнним «Знак Пошани», водій Волдемар Вейс, старий бригадир Арнолдс Думпіс... Та й колишні голови колгоспу були старшими за Хвостового і воювали, напевно, більше. Він — четвертий голова в цьому колгоспі. Колгосп, звичайно, давно не схожий на попередні — коли в 1963-му Костянтин приймав його, «Марупе» склали з трьох колгоспів району — більше чотирьох з половиною тисяч гектарів: за тутешніми нормами — територія не мала.

З XVI сторіччя, коли німецькі барони почали розселяти латишів по хуторах, пейзаж сільської Латвії залишився майже незмінним. За кілька десятиліть нашого часу, особливо за півдесятиріччя інтенсивної колективізації — з 1946 по 1950 — було знищено віру в майбутнє хуторів, а згодом — і в їхню доцільність.

Зразу ж після Великої Вітчизняної, продовжуючи мислити все ще воєнними категоріями, Хвостовий пояснював усім цікавим, що йде велика битва за соціалізм, а великі битви можна виграти арміями, дивізіями, полками — він щойно повернувся з полів битви і не визнавав індивідуальних маневрів у сільському господарстві. Він знав, що соціалізм для хліборобів — справа найперспективніша, й належало це довести...

Ще одна проблема.

Коли сьогодні Костянтин Леонтіївич згадує про неї, то формулює свої враження таким чином:

«Війна перекрала людські долі та біографії націй. Виграли війну найпереконаніші люди, але після війни

перед кожним з переможців стала проблема реалізації своїх переконань. Ось прийшов я з переможного соціалізму до зруйнованого капіталізму — тут про колгоспи знали в основному геббельсівські анекдоти, а я мав довести, що в колгоспі жити краще, ніж на хуторах отих, мохом порослих. До того ж у Латвії сільське господарство було досить розвиненим — країна ж більша за Данію, і землі зовсім непогані...

Прийшла до мене власна «Піднята цілина» — війна за соціалізм не кінчилася на полях Великої Вітчизняної.

Я ж колективізацію на Україні лише з книжок знав по-справжньому. І ще знав, що колективізація врятувала всю нашу родину. Адже в батьків моїх десятеро дітей росло — на' малій діляночці поля без колгоспу ми б не вижили. Так що саме життя моє — аргумент за колективізацію.

Спочатку пішов я на партійну роботу. Тоді ж вивчив латиську мову, пісень латиських співав — які ж тут пісні гарні! — і ходив, агітуючи, з будинку до будинку: було це в Турайдській волості. Я знав, що зобов'язаний зрозуміти тутешнє життя, а не кивати пальчиком і повчати. Розмовляв з людьми, питав у тих, хто бідніший, як їм далі хочеться жити. В Турайдській волості перші колгоспи організувалися; разом з латиськими комуністами ми назви вигадували, радилися з колгоспними зборами... А колгоспи ж — із хуторів. А хутори — по 40—50 гектарів, кілька родин на хуторі; ми й стогектарні колгоспи вітали — на десять-дванадцять родин. А я — верхи — з хутора на хутір, та ще й озирався, щоб хтось, бува, в спину з шмайсера не стрельнув. Утім — не стріляли: те, що я жив, як усі, й працював, як усі, перекопувало. Один раз більше як двадцять хлопців прийшли з лісу мені здаватися — весна, кажуть, земля парує, хочемо до колгоспу. Ну, перевірили ми — не було на них крові, так, ховалися дурні в лісі, своїх голів не мали. Заїздив оце нещодавно один — дякував, що повірив тоді йому.

Ні, сам би я нічого не зміг, головне, що було зі мною усе місцеве населення, латиші — беручкі, небалакучі. Я при них — як наочний посібник — бачив, чого ще вони не бачили, а вони знали про дещо, мені невідоме. Працювали ми всі разом — орали, молотили, гній вилами тягали. Радилися з дідами, коли сіяти. Пам'ятаю, був колгосп у Бабіте — «Ком'юнітіс» — гарний там дід

жив, Віліс Юсманіс, усё знав, завжди допомагав. Війна начебто нас позрівнювала в життєвому досвіді — всі ми з чортового млина повиходили й час почали відраховувати спочатку. Треба було жити, і я допомагав людям змінювати життя, звикаючи до Латвії...»

І в «Марупе» починали так — навіть ферм для корів ще не збудували — доїли по хатах, а молоко зливали до спільних бідонів. Хвостовий розповідає мені про найважчі літа, в які він пірнув, прийшовши з полів війни, про те, як тягар лягав на душу йому, коли в 1951 році, наприклад, заплатили людям по 26 копійок на трудовий день. А він же зобов'язаний був довести, яким багатим і гарним, заможним, веселим стане життя тут.

Не все сразу.

Хвостовий вчасно збагнув, що новий світ формується разом з ним. Ні, він, молодий комуніст, не був таким собі добротворцем для людей, ані вони йому особисто добра не робили. Добро творилося спільно: разом — для всіх. І для того, щоб природно ввійти у світ соціалізму, потрібно було жити за високими його законами.

Воєнного досвіду знову не завжди вистачало. Якщо на фронті Костянтин Хвостовий пищив зло, не завжди персоніфіковане — стріляв по ворогові, чийого конкретного імені в кожному випадку й знати не хотів, бо ворог мав ім'я узагальнююче — фашизм, то після війни все було іншим. Майбутнє творилося не «взагалі», а персонально: необхідно було побачити й зрозуміти кожную душу та кожную мрію виміряти еталоном майбутнього. Йому вірили. І як повертав Костянтин на фронті злість — тією ж мірою, так і тут треба було повернути тією ж мірою борг довір'я та любові.

«Ну, що ти про борги знаєш? — спитав у мене 75-річний Яніс Озолс. — Що ти розумієш у великих боргах, яких ніхто нікому не віддає, бо не можна їх повернути? Просто пам'ятають!»

Я — бригадир в «Марупе». Хвостовий — голова у нас в колгоспі. І немає нічого сінько незвичайного в тому, що Костянтин Леонтійович прийшов сюди крізь війну й крізь тисячу кілометрів. І газ до нас з Дашави теж прийшов крізь тисячу кілометрів. І помідори, що ростуть у теплицях моєї бригади, крізь тисячу кілометрів прийшли, з Житомирської області надіслали сорт.

Ти не думай, що я зрівнюю у значенні долю людини й долю помідора.

Але ж я — бригадир овочівників і немолода вже людина, кажу тобі — повір, що на цім світі є великі закономірності.

1915 року я вперше проїхав Україною — твоя земля була бідною і самотньою.

1918 року я закінчив Павловську садівничу школу під Петроградом. Я бачив, як умирали люди і як умирали сади — не заважай мені говорити, бо я говорю про великі закономірності в нашім житті. Я носив військову форму, був сурмачем у Казані, був з червоними латиськими стрільцями — все це до 1921 року, тому що 1921 року я повернувся до Латвії, а теперішній наш голова народився у маленькому наддніпрянському селі за рік лише, в 1922-му.

Та чи відомо тобі, що червоні латиські стрільці били каледінців, денікінців, махновців саме там, у степах Наддніпрянщини. І там їх вбивали — хлопців, з якими я був знайомий ще до народження Костянтина Хвостового. За Радянську Україну гинули мої товариші.

Усе закономірно — Хвостовий народився весь у боргах. Ти розпитуєш, як він для нас за соціалізм боровся, а я тобі розповім, як ми для нього за соціалізм умирали.

До цієї війни була інша війна, і треба все пам'ятати — в тебе пам'ять не надто далеко вглиб іде, так не можна. Тому що до тієї, іншої війни теж війна була.

От я, садівник, овочівник, скажу тобі про парость: парость у всього є — у пам'яті теж. У кожного паростка — жива душа, спрагло буває йому, зимно буває — потрібно відчувати його, щоб він зазеленів, коли треба:

В наших людей у належний час душі й пам'яті ожили. Та я і сам нізачо не працював би в сімдесят п'ять років, коли б не відчував радості й причетності своєї до спільної справи. Я ж тобі кажу: в 1915 році проїхав я Україною; у 1918-му вивчився на садівника під Петроградом, воював — усе складається, цеглинка до цеглинки, й виходить життя...»

«Він — з наймитів. З таких, як він, формувалися перші колгоспи, — сказав мені голова «Марупе». — Дід і батько Озолса брали участь у революції 1905 року, ніні його третя війна була — не сказав? Утім, ще одна історія з тих, що ідуть углиб, — батько Озолса вмер у 1905-му, не встигнувши дати дітям своїм ні землі, ні освіти. Я сюди прийшов з війни і наївно вважав, що всі історії починаються з моєї появи в Марупе. А насправді

мое власне життя вписалося в тутешній літопис і в давно почату революцію, а кров брата мого Олександра невіддільна від крові червоних латиських стрільців, які звільняли наддніпрянські краї. Треба, брате, вчити історію, бо вона тебе вчитиме...»

Біографія Озолса настільки типова, що ви можете її додумати до наших днів. Ну, звичайно ж, двоє синів старого овочівника працюють у нього в бригаді — Юріс і Лудвігс. А ще один син — декан у Ризькому політехнічному, відомий учений. («Вчений — це той, хто докладає зусилля у належне місце й відповідний час», — каже Озолс). Онук бригадира, Яніс, теж вчений, зовсім юний, щойно з студентської лави. Він працює на культураторі й вивчає загартування насіння ранніх помідорів. Уже при -2° висаджує томати, й ті не втрачають нічого. Не повинні втрачати, адже овочі Озолса всі пізнають на смак, ось такі то овочі.

Отже, все дуже логічно. Не треба дивуватись, належить замислитися, роблячи висновки.

Кожна радянська людина проходить — мусить пройти — дуже відповідальні школи міжнаціонального спілкування. Треба замислюватися над цим. Я не раз розмовляв з собою про те, як нам бракує часом таких шкіл, а це може позначитися на одному з наших вчинків, викривити інший. Такі розмови, як та, що я мав її з Озолсом, допомагають дорослішати душею, застерігають від метушливості у висновках. Узагалі, розмовляючи з людьми, героями мого нарису, я думаю і розумнішаю разом з ними — в цьому також неоціненний смисл подорожей...

Як би там не було, але урядові нагороди, що ними нагороджено Костянтина Леонтійовича Хвостового: орден Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та інші, — початкуються від перших його тутешніх скромних нагород.

Одна — Грамота Президії Верховної Ради Латвії, датована 5 лютого 1947 року, — за те, що з місцевими партійними активістами забезпечував проведення виборів, охороняв виборчу дільницю. А друга нагорода видана Костянтинові 1948 року за успіхи у вивченні латиської мови. Так було в нього від початку — ладен був вмерти за народ Латвії, за Радянську владу, готовий був безперервно працювати, щоб зрозуміти кожну пісню і кожен поклик. А додому в ті роки писав: «Читаю «Часи земле-

мірів» — товсту книгу, ще не перекладену на українську чи на російську — дуже серйозну й розумну книгу».

Читав.

Це дуже важливо — неквапно читати й думати, навіть коли навколо всі кричать і стріляють. Процес мислення безперервний.

Людина важко звикає до нових місць. Це тутешнє озиме жито невибагливе до умов, зате й родить бідненько. Людина важко вростає у нові ґрунти, але Хвостовий часто каже про природність свого приходу до Латвії і про те, що війна спалила в ньому чимало непотрібних амбіцій, навчила придивлятися до людей, пізнавати їх.

Пізнавання...

Немає нічого страшнішого за незнання, зведене в принцип, небажання дивитися у корінь, що проголошується широтою душі. Краще вже взагалі нічого не знати, аніж знати погано чи повнитися уривками знань, не організованими в систему.

В міжнаціональному спілкуванні представників різномовних та різнокультурних націй необхідні такт і висока інтелігентність. Це також один з головних уроків виграної війни і переможної революції. Хвостовий чітко запам'ятав, що зовсім недалеко від Марупе знаходиться маленьке селище Саласпілс, де фашисти намагалися гранично звусити кола тих, хто вважався за людей. Інтелігентні людьми не були, латиші також не були повноцінними людьми. Він, Костянтин Хвостовий, фронтовик, комуніст, розумів, що праця над вихованням людської гідності — найперспективніша з можливих. Творення спільноти людей освічених і гордих... Гасла на колгоспному прапорі та на партійному квитку були тотожні: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Нині в родині Яніса Озолса більше освічених людей, ніж двадцять років тому було в усьому колгоспі. 1963 року в «Марупе» було лише два фахівці — головний зоотехнік та головний бухгалтер. Зараз вищу та середню спеціальну освіту мають 80 чоловік. Головний зоотехнік з 1963 року — Марта Медне, дружина Хвостового.

Вона в господарстві цьому з 1949 року, відтоді як був тут колгосп «Батьківщина», неможливий як на сьогодні — 60 корів у 16 хлівах — це молочна ферма — й так перші п'ять років... То був довгий, але чітко накреслений

шлях — до сьогоднішніх ферм, до сьогоднішніх корів, надої від яких збільшилися майже вдвічі.

Марту Медне нагороджено орденом Леніна, вона була депутатом Верховної Ради СРСР. По війні, будучи молодою жінкою, пішла працювати до корів у пору, коли більшість матерів зацікавлено поглядали в бік Риги, бажаючи дочкам влаштуватися продавщицями, а не доярками: так, здавалось декому, легше жити. Насправді ж усе було важко: і виробляти речі, необхідні людям, і торгувати тими речами.

П'ятеро дітей Марти Медне по-своєму бачать власні місця у світі — жодна з двох дочок не стала ні дояркою, ані зоотехніком. Діти йдуть на ВЕФ, плавають Даугавою, учаться в медінституті. Син Олександр, якого нарекли на честь дядька, полеглого на війні, служить в армії...

Сьогодні в колгоспі працівників доволі. Протягом випадково обраного ранку, коли я сидів у правлінні «Марупе», троє рижан пропонували колгоспу послуги... «Де ви були раніше?» — запитав Хвостовий.

Сенс життя лишається постійним. Змінюються ритми життя, змінюються побутові подробиці. Треба відчувати природність цього процесу й розуміти немінучість його. Коли Костянтин Хвостовий і Марта Медне намагаються простежити, що трапилося в чужих долях за останні роки, й зрозуміти інших людей, вони з'ясовують раптом, що багато хто з тих, інших, не пам'ятає ні війни, ані того, як створювалась спільнота, що зветься колгоспом «Марупе», й нове село, яке теж зветься Марупе. Не можна зичити іншим своїх труднощів, але не можна й не позаздрити тим, хто не знав твоїх труднощів.

Ілдзе Круміня. Вона надоює від кожної корови майже по 16 літрів щодня і мріє про ферму, де буде 500—600 корів: мріє про підприємство, де всіх корів чітко пронумеровано і — як у всякому величезному господарстві — віддалено від людини. Звести працю доярки по догляду за корою до мінімуму — процес дивний, незвичний для мене, але природний для молодих доярок. Круміня була вже у Югославії, в Чехословаччині — вона бачила інших людей і порівнює себе з ними. Світ, побачений нею, був беззбройним, і корови, що в ньому пасуться, мали інакший вигляд, ніж троє десятиріч тому. Хвостовий і Медне замолоду бачили інших корів на інших пасовиськах.

Постривайте. Війна і справді була дуже давно. Голод. Корови, запряжені в плуги. Корова — символ виживання. Чи ви змогли забути про неї, як забули аромат диму і терпкий присмак зелених яблук дитинства? Невже корова стала образом узагальненим, наче картинка на банці згущеного какао?..

Приватних корів мало. Присадибна ділянка теж потрібна не всім — вона перестала бути фактором виживання: під вікнами в Хвостового й Медне — акуратно підрізаний газон.

Є великі дитячі ясла, дитячий садок. У колгоспі — власна школа на 400 місць. Анонімне молоко анонімних корів розходить на стандартні адреси. В людей — безліч вільного часу, чому б їм не подорожувати й не співати в хорі? Тим паче, що в колгоспі навіть два хори — змішаний і ветеранів праці. Ще є драмгурток, танцювальний ансамбль, оркестр. Я ж кажу — багато вільного часу з'явилося. Війна закінчилась дуже давно; з старих будинків лишилася у Марупе лише передвоєнна казарма — тепер там клуб. Утім, і клуб новий побудують.

Незмінними лишаються Меморіал та головний біль спогадів, усі рани позаростали...

Чи всі?

Хвостовий часто згадує Героя Соціалістичної Праці Вільгельма Лайвіньша: після війни першого секретаря Ризького райкому партії. Ще — Отомара Ошкална, постать легендарну, комісара партизанської бригади. Разом були на перших повітових ризьких партзборах у 1948 році: так мало комуністів було тоді, що повітові партзбори проводили. Після перших повітових партзборів співали «Інтернаціонал» по-латиському, по-російському, по-українському: «Здобудем людських прав!..»

Кожен з учителів живе в пам'яті, а кому забулись вони — хай тому буде іще болючіше, це — як невигойна рана, як незаораний окоп. Хвостовий усе повертається до думки про те, що треба написати б про комуністів своєї молодості, про те, якими важкими були перші кроки. Як виграла війну, а тоді почали життя вигравати. Все підряд. Без перепочинку.

Ой, як змінилася Латвія! Як швидко змінюється увесь світ! Як депоетизуються навіть речі: втрачають капітальність, стають минушими, ефемерними. Грамофони, ступи, масивні шафи з різьбленням по дверцятах; напевно, їх можна в достатку бачити лише по запасних фондах

музею історії Риги. Речі стають необов'язковими, випадковими, наче курортний знайомий — на день, на сезон, на моду. Світ змінюється так стрімко, що не можна звикнути до його зовнішніх прикмет, та чи варто й звикати? Єдина безперервна лінія формування і виживання Людини. Людини, масштабної до часу та до його завдань, не подрібненої душевно, переконаної — така вистоїть, таку можна пробувати на злам.

Чи варто іще раз?

Я постійно відчував, як земля ця і люди на ній стомилися у минулій війні: хоч би на світі був мир! Адже оновлення землі, оновлення суспільства — все це так важко. І так пам'ятно, що земля уміє ковтати людей, що вогонь уміє їх спопеляти. Забути б, але ж війна закінчилася так недавно. І меморіал у центрі села, нещодавно тут точилися бої...

«Ну, так уже й нещодавно! — каже Юліус Пойш, іронічний, мудрий старий овочівник. — Я тут тридцять п'ять років тому теплиці собі купив. Знаєш, скільки всього трапилося за ці літа!..»

Працювати треба, а не лічити роки. Справжня праця завжди невідкладна. Я ось уже сорок років працюю у саду і своїх яблук та помідорів не важив. Хай інші обчислюють, а я роблю усе, на що здатен.

На старість потрібно людей вирощувати — не лише овочі-фрукти. Людей потрібно вирощувати, люди запам'ятають тебе, не дадуть зістаритися, навіть коли захочеш — не дадуть.

Дуже треба молодих учити, найголовніше, щоб поруч зросли фахівці, кращі за мене. Ось узяв я з Булдурського сільськогосподарського технікуму двох дівчат до бригади. Одна заміж вийшла, нічого не вдієш. Зате інша, Анна Логіна, вже все знає, що я знаю, і може керувати без мене. Не лише керувати — працювати може, як я.

Або Лайма Зандерейтере з п'ятої бригади. Працює у колгоспі восьмий рік. Уже в Москві на Виставці побувала — ось яка молодь! А в неї ж теплиці старі, на солярці — он бачиш, чотири цистерни стоять, газ до її ділянки не дотягли ще. Вона не скаржиться, що їй важко, — просто працює; справжнє діло ніколи не робиться саме собою. І Хвостовий, голова наш, у відпустці не був перші роки з п'ять — доки звик до нас, ми до нього звикли, земля ця звикла і до нас, і до нього...»

Ходив я по Марупе й усе хотів уявити собі дружне коло тутешніх дерев, трав, бджіл, квітів, чие життя люди мали збагнути й узяти відповідальність за нього на себе. Кожен відповідає за все: за траву, бджіл, шляхи, поле,— а найголовніше — за людей кожен відповідає. Усі долі поєднано на рівних.

«Не дай боже,— сказав мені Хвостовий,— у якийсь момент повести мову з людьми згори вниз. Це ж так легко: крикнути, наказати, недослухати. Й люди віддаляються зразу ж. Ти наші збори бачив? Вони найчастіше відбуваються не в залі з президією, а за столиками в колгоспній кав'ярні. Сідаємо за столики— все, як на міжнародних переговорах, хіба що в нас люди вірять одне одному. Радимось з усіх питань — у нас правління потужне: Яніс Грігс, Арнолдс Думпіс, Херманіс Зікманіс, старий Озолс і Пойш... А ще ми не прагнемо до багатолюдних, мітингових колгоспних зборів. Краще окремо на кожній фермі, окремо в кожній бригаді — ще є багато проблем, про які не кожному хочеться говорити з високих трибун. Чимало проблем є. І, голосно розмовляючи про нові цінності, не забуваймо, що вони починаються з цінності найнадійнішої і вічної — з Людини, з Особистості. Можна ж нові цінності творити і так, як у газеті «Рігас Баллс» на останній сторінці писали: знайшли хлопчики старовинний скарб — золоті речі. Погнули їх молотком і продали як металевий брухт — як нові цінності.

Усі ухвали приймаємо спільно. Так ми ферму норок у колгоспі створили — посперечалися та ухвалили загальними зборами: в держави ні копійки кредитів не попросимо. Впоралися — і великі прибутки тепер маємо... А для овочівників-городників, у яких буває сезонна незайнятість,— деревообробку зробили. Головне, щоб життя в людини було різноманітним і завжди вона могла працювати. Особистості формуються у праці — з наслідків праці ми про все й судимо.

Наблизились до п'яти мільйонів щорічних прибутків. Кожне восьме яйце, з'їдене рижанами,— з наших ферм. І великої рогатої худоби в нас — до двох з половиною тисяч голів. І сімдесят тонн курячого м'яса здаємо. А ще — ранні овочі, троянди — цілий рік. Ми за принципом соціалізму: «Від кожного — по здібностях, кожному — по праці». Ось ми і думаємо, щоб у людей усі здібності виявилися — «від кожного...».

Тут цінують не лише здібності доярок, овочівників та

механізаторів. Поетично сформульований Максимом Рильським комплекс «троянди й виноград — красиве і корисне», що має бути в кожному повноцінній житті, існує в «Марупе» з безконечною наочністю.

Уже називав я ансамблі, хори, але забув сказати, що хор у колгоспі організовувався одночасно з першими виробничими бригадами. А ще забув я сказати, що на святі Ліго в колгоспі співала Велта Ліне, народна артистка СРСР. А ще колгосп склав угоду з драматичним театром імені Андрія Упіта — народний артист Карліс Себріс був у «Марупе», актриса Мара Земдега, режисери театру. Колгоспники кілька разів їздили на вистави з обговореннями. Хвостовий уперто вважає, що війну ми, між іншим, виграли ще й тому, що в нашій країні більше Особистостей, цілеспрямованих, переконаних Особистостей. «Машини псуються,— посміхнувся голова колгоспу.— Всі машини псуються. Усе смертне, крім переконаності людської. Крім пам'яті. Ще крім чого? На війні також було так: зброя тих років давно застаріла — пам'ятаю лише в ім'я чого воював, бо не застарів зміст вічної борні за майбутнє: вона до нас почалась і продовжиться після нас...»

Ще дві довідки.

Перша — про машини. В колгоспі, де Хвостовий головував у 1951 році, був один автомобіль, одна молотарка, одна пилорама, один локомотив. У колгоспі, де Хвостовий головує у 1975 році,— 72 трактори, 60 автомобілів, 17 різних комбайнів.

Друга — про голову колгоспу. 1953 року Хвостовий закінчив Ризьку юридичну школу, 1964 року — економічний факультет Вищої партійної школи. Він вважає, що закони, які керують життям суспільства, належить твердо знати напам'ять.

Що ж, світ змінив колір, він уже не такий червоний, як був у воєнні літа. Але прапор усе такий же багряний.

Праця змінила свій колір. На неї вже не кажуть, що вона чорна. Але земля усе того ж чорного кольору.

Багато що змінюється у світі. Але, коли замислитись, небагато що змінюється до невпізнання.

Колгосп подорослішав. До двадцятип'ятиріччя керівництво його надумало видати про нього буклет: текст зголосився написати Імант Зіедоніс, найпопулярніший нині з латиських поетів, фотографії зробив Гунар Янайтіс — знаменитий фотохудожник.

Не хочу тут перелічувати прапорів, перехідних і на-
завше вручених «Марупе». Справа не в нагородах, пра-
вильніше, не лише в них. Найголовніше — в ім'я чого під-
нято прапор і в ім'я чого люди працюють.

Стоїмо з Костянтином Леонтійовичем на землі, яку
щойно переорали, простежуємо, як низько летять качки.

«А ти, певно, й качок не бачив, міський мешканцю,—
каже мені Хвостовий.— Я запам'ятав, як ми, наступаючи,
ввійшли до Латвії. Зупинилися у полі — молоді, зовсім
ще молоді,— а над нами качки летять. Віриш, ніхто не
вистрілив, подумалося про те життя, що буде після війни,
до якого ще треба йти крізь стільки боїв. Я ж тобі роз-
повідав — з п'ятдесяти чоловік, що служили в нашій під-
розділі, вижило тільки троє. Такі справи, брате...»

Земля під ногами в мене була волога, й коричневі нит-
ки скріплювали її — кусень до кусня. Раптом я відчув,
як тихо навколо...

Імант Зієдоніс

Мрії

Серце, кажуть, підвладне глупоті й суму...

Людино, чому тобі сон очей не закриє

Всепрониклі,

мов голос співачки Сумак,

По нетрях пам'яті

блукають в мені мрії.

Що то — мрії?

Крізь серце зростати хоче

Найпекучіший паросток — зльоту вічна потреба.

Це — немов береза, яка щоденно шепоче

Про віднайдені нею шляхи до неба.

Корабля мандрівного туга напнуті снасті

Чи солодкий сон про моря без найменувань?

Це — неначе розірваний і пройдений наскрізь

Виднокіл усіх сподівань.

Не насичуйте мрійницьких душ прозаїчним болем.

Відійдіть подалі, люди підлі й малі.

Мрійник снить натхненно бурштиновим пшеничним полем,

Засинаючи на промерзлій землі.

Відшукай свою мрію та пильно їй глянь у вічі.

Хай тобі заболить вона, бо мрія має боліти.

Наче власне сумління, бережи її, чоловіче.

Вічно клич свою мрію, бо люди без мрій — каліки.

Коли армія смутку до бою ладнає луки,

Мрія владно відводить від наших сердець біду.

Наче Іма Сумак, волають дражливо й лунко

Споконвічні мрії

По нетрях людських душ.

Скарби народної пам'яті

Я завжди вважав, що книги про подорожі найкраще сприймаються людьми з досить розвиненою фантазією. Жива уява необхідна завжди, особливо ж у читанні. Пам'ятаєте, як писав Джордано Бруно: «Особливістю жвавого розуму є те, що йому потрібно не так уже й багато побачити й почути для того, щоб згодом він міг довго розмірковувати й багато що зрозуміти...»?

Слова великого італійця з його «Діалогів» пригадалися мені саме в Ризі, в розмові з друзями після повернення з мандрівки по латвійських рівнинах. Я подорожував Латвією і закохано сприймав чудову землю цю та людей цієї землі. Але, повертаючись до Риги, шкодував часом, що втрачаю гострий зір першовідкривача. «Ось якби ти приїхав до Риги вперше, й лише один день був би в тебе, і музеї відчинили б для тебе двері свої — що б тобі збагнулося й зрозумілось?» — запитував я себе.

Врешті ідея здалась мені вартою спроби — запросити вас до кількох ризьких музеїв і разом з вами подумати там про всяке, перейти латвійську столицю від одного музею до іншого. Але знову озираюсь на шлях, яким щойно пройшов, і вгадую, чи зрозуміли б люди, з котрими я розмовляв учора, таку ідею. Повернімося до одного з героїв попереднього розділу...

Якщо від ризького пам'ятника борцям революції 1905 року йти просто на Пардаугаву через міст, то кілометрів за двадцять можна дістатися до оселі вже знайомого вам Яніса Оттовича Озолса. Спитайте — старий розповість вам, як рід його працював тут упродовж тривалих десятиліть, як батько й дід його брали участь у революції дев'ятсот п'ятого року і як батько вмер після тодішніх барикадних боїв та арештів, що почалися зразу ж після повстання. Лінія від пам'ятника над Даугавою до конкретної людської долі прокреслюється тут надзвичайно виразно. І старий овочівник Озолс, людина знана й шанована, сказав мені слова, що потім підтвердилися багаторазово: «Ви не шукайте лише чогось виняткового. Ви шукайте логіки. Людські життя у Ризі та в усій Латвії позрощувались з історією нероз'ємно. Народ у нас нечисленний, і республіка не дуже велика. Тож кожна значна подія дотикала чи не всіх у Латвії. Революції пройшли по всіх

нас, і війни також торкали кожного — в нас тут байдужі не виживали. Тому й історія сприймається кожним дуже особисто, й кожного особисто дотикає вона. Тут і музеї особливі — були ви? Найдавніша подія мого життя — революція 1905 року. Скільки разів відтоді пізнавав я знайомих чи батьків своїх у персонажах монумента над Даугавою, — там, де один з повсталих падає, а інший бере прапор з його рук...»

Кров російських пролетарів та пролетарів Латвії пролилась на один прапор. Справді, за чотири дні після петербурзької Кривавої неділі, 13 січня 1905 року, робітничу демонстрацію було розстріляно й у Ризі. Володимир Ілліч Ленін віддав тоді належне борцям з-над Даугави: «Під час революції латиський пролетаріат і латиська соціал-демократія займали одне з перших, найпомітніших місць в боротьбі проти самодержавства і всіх сил старого ладу...»

Ми вже з вами згадували про пам'ятник героям 1905 року, а тепер пригадали й ленінські слова про них. Те, що пам'ятник стоїть саме тут, біля мосту, робить його особливо виразним нагадуванням про минуле. Пам'ятник, відлитої за моделлю скульптора А. Тернопіловського, поставлено на тім самісінькім місці, де сім десятиріч тому падали вбиті.

Царські солдати вишикувались біля мосту, демонстрація вийшла з Московської вулиці. Солдати зразу ж відкрили вогонь: 70 чоловік було вбито, близько 200 поранено. Демонстранти стрибали на тонкий лід Даугави й провалювались під нього. На бруку набережної залишився лежати 31 член партії — вони йшли попереду й упали найпершими.

Продовжуючи справу полеглих, протягом одного лиш 1905 року ризькі пролетарі п'ять разів оголошували загальний страйк: у травні, липні, жовтні, листопаді, грудні...

А була ж іще революція 1917-го, був Брестський мир і бої проти кайзерівської окупації, була народна Латвія, і антинародні каральні експедиції буржуазної республіки теж були. Була Вітчизняна війна, і були важкі повоєнні літа...

Коли б я заходився перелічувати зараз випробування, що випали на долю Латвії, на долю Риги, столиці її, у нашому лиш ХХ сторіччі, реєстр був би надто довгий, але так чи так не забулася жодна подія з нього, жоден герой

і жодна велика мрія. У народу Латвії пам'ять гартовано цілими епохами, і чудово, що не губилися у ній гідні імена, не губилися і роки скрут, бо все має жити в історії, не тьмяніючи. Народові не можна забувати свою біографію. Тим паче, що всі скорботи було розділено з народами-братами, які страждали від такого самого гніту, а всі радості здобуто з ними разом — у спільній борні для всіх.

«Рига ж ніколи не забувала долі своєї»,— сказав мені художник Карл Фрідріхсон. Він щойно закінчив обладнувати експозицію Музею історії міста Риги й водить мене кімнатами кам'яниці, поставленої біля Домського собору архітектором К. Габерляндом більше двохсот років тому. «Не можна, щоб тьмяніли спогади і пам'ятні речі. Нізачо не можна». Фрідріхсон посміхається, повертаючи мене обличчям до винахідливо зроблених вітрин з експонатами.

...Я пройшов анфіладами не одного десятка музеїв, але не можу сказати, щоб десь бачив щось подібне до експозиції ризького. Справа в тім, що тут не виставлено мертвих речей: зелених монет, де герби позаростали мохом; іржавої зброї, більше подібної до металобрухту; жіночих середньовічних прикрас, потворних, бо не очищених іноді й від землі.

А тут, у музейних вітринах, сяяли куті тисячі літ тому срібні браслети — жодна з сьогоднішніх модниць не відмовилася б від таких. Рицарські панцири віддзеркалювали сонячні промені, а старовинні шаблі та сидельні пістолети були готові до негайного вжитку. Те, чого потребували вчені-історики, лишилося у вчених — загадкові окисли, меморіальний тлін, відбитки іржі на землі позаминулих століть. Те, що потрапило до музейної експозиції, ожило й від того вражало своєю причетністю до людських життів, до сьогоднішнього дня.

Тьмяно відсвічував стіл, на якому двісті років тому в Касовій колегії лічили купецькі виторги — народний непросихаючий піт.

Музика для лінивих: порипуючи педалями, грала механічна піанола — варто лиш закласти туди сувій ледь пожовклого паперу з дірочками, зробленими відомими піаністами під час виконання сонати Моцарта. Тепер тисни на педаль — всі матимуть враження, що з-під твоїх пальців народжується незабутня мелодія, що то не позичена, а твоя манера гри...

Чорно дивляться крізь вітринне скло регалії та змащена зброя хрестоносців — це вони захопили тутешні землі в XIII столітті й шматували їх, як пси: Лівонський орден... Ризьке єпископство... Курляндське єпископство... В XIV сторіччі дійшло до того, що німці, які в Латвії порядкували всім, відмовили латишам у можливості бути повноправними громадянами Риги: латишів не приймали ні до Малої, ні до Великої бюргерських гільдій: лише в 1748 році ризький рат прийняв до бюргерського клану найбагатших латишів — бракувальників щогл.

Не легше жилося і за шведів. Важко жилося й під поляками: в XVI сторіччі, після того як Росія розгромила Лівонський орден, Польща, Швеція і Данія поділили Латвію між собою. Польський король Стефан Баторій сприяв торгівлі та промисловості, але наповнив Ригу езуїтами, встановив новий календар, провокував сутички між віруючими, зіштовхував народ з народом.

Карл Фрідріхсон показує мені карти, діаграми та муляжі, а я думаю, що він має рацію, розповідаючи про непритемнену історію, про безперервні традиції боротьби за волю та — крізь усі розбрати — пошук шляхів до братерства. У XVIII столітті Латвія почала об'єднуватись у складі Росії — було це після перемоги в Північній війні, після пам'ятної в історії України Полтавської битви. Це були роки високого розквіту Латвії. Ризький порт став другим в імперії після Петербурзького, хоч населення Риги не перевищувало 20 тисяч. Якщо в 1712 році до Риги зайшло 70 іноземних суден, то в 1730 їх було вже 410, а в 1796—1032. Всі ці числа виписано на старанно розкреслених діаграмах, але за кожним — історія народних надій, народних бід чи розквіту — все це відбито у пам'ятках, а музей лиш нагадує про відоме живою мовою для живих.

Чому б не пам'ятати про вічносуші традиції поваги до фаху? В статуті ризького цеху шевців 1380 року було записано правила, які б не годилося переступати й сьогодні, — ось вони, сумлінно накреслені на побільшеній до розміру стенда грамоті:

«Нікому не дозволено виносити черевики або чоботи на базар для продажу, доки старший по фаху їх не огляне».

«Не можна ходити по вулицях у робочому одязі — в шкіряному фартусі, босоніж...»

«Не можна обмовляти товариша: за порушення цього правила — 3 марки штрафу...»

В музеї під час обладнання експозиції працювали популярні поети — Ояр Вацїетїс, Кнут Скуїнек, Яніс Петерс. Вони складали лаконічні підписи до експонатів, вони ж залишили деякі експонати без підписів — лише з документами давноминулих часів.

Як, наприклад, цей експонат...

Почорніла долоня з тонкими, висохлими за чотириста років пальцями. Кістки зап'ястя акуратно розрубано. Поруч — блискучий, гострий, широкий меч. Тут-таки — рахунок, поданий катом Мартином Гуклевенном ризькому бургомїстру:

«3 Великодня по Михайлів день цього 1595 року мені належить за наступне:

30 червня — відрубав голову кравцеві Якову (мечем) — 6 марок... 26 липня — провчив двох молодих злодіїв — 2 марки... 2 серпня — повикручував суглоби злодієві Мату — 1 марка... 1 вересня — відшмагав винного в подружній невірності — 1 марка...»

Закінчувався довгий рахунок досить красномовно:

«Завжди готовий до ваших послуг кат Мартин Гуклевен...» Що ж, донедавна одна з вулиць у центрі Риги називалася Стовповою — це тому, що до середини минулого століття напроти вулиці стояв ганебний стовп, біля якого шмагали, дерли ніздрі, викручували суглоби. Й це стало історією — стовп у музеї...

Втім, чи все стало історією? Вулиці старої Риги й нині з гордістю пам'ятають свої прадавні імена: Калео (Ковальська), Мієснієку (Різницька), Аудею (Ткацька), Муценієку (Бондарна). Тут уміли й уміють працювати: понад музейні дахи, понад літа кривавої боротьби й воєн живе невмируща слава Риги-трудівниці. Фрідріхсон, що з таким запалом демонстрував мені скарби Музею міської історії, стає ще красномовнішим, коли ми виходимо на вулицю і вітер з Даугави торкає нас м'якими мокрими пальцями. Тут усе з сивої давнини: комори, житлові будинки, арки переходів, — пам'ять про майстрів винахідливих і натхненних, хай навіть імена їхні не завжди збереглися для нащадків. Навіть бруки старої Риги — також музей — пам'ятник тисячам безіменних: адже в XVII столітті кожен селянин повинен був, приїжджаючи сюди, покласти в бруківку два брукняки — ці два диких камені були не тільки перепусткою до Риги, але й пере-

пусткою у майбутнє: ми досі ходимо по незмінних бруках старого міста...

Ми слухаємо, як гуде знаменитий орган Домського собору, трохи молодшого за Софію Київську, — дивовижної, не одного разу нищеної та перебудовуваної споруди, безсмертної, наче музика, що лунає тут. Церква святого Якова, Домський собор — тут серце середньовічної Риги, дуже природно вращене в омолоджене місто. Незвичайна архітектура — сполучення романського стилю і готики — не має собі аналогів у світі. Навіть якщо в день вашого приїзду до Риги концерту в Домському соборі не буде й знамениті пальці Петра Сіполнієка не торкнуться органних регістрів, усе одно обійдіть навколо собору, подумайте про майстрів, що поклали імена свої цеглинами в стіну вічної споруди культури свого народу, щоб безсмертними бути в ній.

Обійдіть навколо відновленої церкви святого Якова, торкніть стіну Домса, як звать Домський собор латиші. Колись ці споруди було оточено міцним муром, зараз мур пам'яті та поваги береже їх куди надійніше, й органа мелодія хитається у повітрі, як відлуння давніх епох.

Років чотириста-п'ятсот тому в цих місцях музика лунала часто: саме в цих місцях, де тепер розташовано більшість ризьких концертних залів. Щодня вранці та ввечері на молодшій за Домс церкві святого Петра грали хорал, а в неділю, вівторок і четвер з сусідньої башти ратуші лунали духовні співи. Не кажу вже про «неорганізованих» музикантів, які ходили тут протягом кількох сотень літ, зігравши, напевно, всю музику європейського середньовіччя.

Тут пройшли мільйони людей — кожен у своїх справах, і немає музею, який пам'ятав би про кожен слід. Але є усе ж таки кілька слідів, що не зітруться з народної пам'яті, якими б навмисне непримітними, зачаєними не були вони свого часу. Музеї нагадують...

Недалеко від багатолюдної, бурхливої сьогоденішньої вулиці Леніна пролягла вужча й непримітніша за неї вулиця Цесу.. В квітні 1900 року Володимир Ілліч Ленін ходив саме тут. Саме тут він радився з найближчими однопідумцями про створення газети «Искра». Саме тут він був іще двічі — у 1907 та 1914 роках — на II та IV з'їздах соціал-демократії латиського краю. Тут, у Ризі, був один з наймогутніших осередків Російської соціал-демократич-

ної партії, і не дарма Ілліч так шанував це місто. Музей на вулиці Цесу зберігає Ленінові сліди.

На головному суходольному шляху, що вів колись до Риги, а тепер — у самісінькій центрі міста стоїть Порохова башта, остання з тих, що збереглися від прадавніх фортечних стін. Цю двадцятип'ятиметрову заввишки споруду звали і Піськовою, і Пороховою, її висаджували в повітря, відбудовували й перебудовували, але в тому, що вона стала одним з символів сьогоденної столиці Латвії, — величезний сенс.

Це я знову про сліди, що зберігаються на вічні часи понад вогнями та війнами. Понад старовинні перекази, понад легенди про шведських стражників, які колись марширували тут цілонічно, голосно співаючи щогодини. Об одинадцятій вечора співався, приміром, такий приблизно текст:

Вже одинадцять б'є в цю мить,
Вже древнє місто наше спить.
Вже пізно — сон в свій дім пусти.
Вже час для сну.
Вже час лягти...

...Ці старовинні вірші декламує мені в оригіналі рибальський син, латиський поет Імант Зіедоніс. Його не обходять шведські стражники — він привів мене до Порохової башти, де над усіма слідами найчіткіші саме ті, що з нашого часу. Сліди ленінців, сліди борців: тут, у колишній Пороховій башті, — Музей Революції.

Тут зберігається і переклад «Маніфесту Комуністичної партії» на латиську мову, зроблений Ф. Розіном у 1900 році — тоді, коли Ілліч уперше відвідав Ригу. Тут перші номери ленінської «Искры», що транспортувалася до Росії через Ригу, тут і перший номер «Цині» — газети латвійських марксистів, яка почала виходити в березні 1904 року. Орган ЦК Компартії Латвії не змінив назви за 70 років — це й досі «Циня»...

І прапори, зброя, прокламації. Це не виблякає, не в'яне, не береться іржею, як не береться іржею ідея Революції і ленінська справа, в ім'я якої усе творилося. Якщо в революції 1905 року пролетаріат Латвії, за словами Ілліча, «йшов у авангарді збройного повстання», то й надалі революційність тутешніх пролетарів була однією з запорук перемоги Жовтня у царській Росії.

Хоч доля самої Латвії складалася не так просто, і лише 21 липня 1940 року Народний сейм республіки зміг

остаточно проголосити Радянську владу,— Революція упевнено черпала звідси свої сили. Назву лиш кілька імен із стендів Музею Революції.

Імант Зіедоніс диктує мені їх, наче вірші: Петеріс Стучка, Ян Фабріціус, Йоакім Ваціетіс, Роберт Ейдеман, Яків Алксніс, Ян Рудзутак, Роберт Ейхе... Можна було б називати імена іще й ще. Згодом тут, поруч, у Музеї червоних латиських стрільців, я продовжував начоно вивчати тему революції, ленінську тему. Імена на стендах, імена, імена. Сотні фотографій в альбомах. Тачанка з кулеметом. Маузери. Багнети. Прапори на всю стіну.

Це вони, червоні латиські стрільці, придушували лівоесерівський заколот 1918 року (ви пам'ятаєте про це з гарного фільму «6 липня», коли не були в Ризі й забули підручник історії). Це вони були мечем і щитом революції, засновували ЧК, штурмували Перекоп і Каховку, били на Україні денікінців, махновців, каледінців. Це їм, червоним латиським стрільцям, з нагоди взяття Харкова у грудні 1919 року петроградські робітники надіслали почесний Червоний прапор.

Імант Зіедоніс повторює для мене імена червоних стрільців і зачитує слова Якова Михайловича Свердлова: «Товариші, з жодною частиною світу ми не пов'язані так тісно, як пов'язані з Червоною Латвією... і ні з ким не пов'язані ми так тісно, як з латиськими стрільцями...»

Так воно й нижеться одне до одного, все до купи в сьогоднішній великій, восьмисоттисячній Ризі.

Я ж вам казав, що тут усе логічно, що тут не забувається ніщо справжнє і кожен крок справжньої людини навіки вкарбовано в ці бруки. Музеї ж Риги — як скарбниці народної пам'яті.

Можна б розповідати й розповідати ще. Про промисловість Риги — адже звідси пішли перший в Росії авіаційний мотор, танк та автомобіль, адже тут — унікальні в світі підприємства радіоелектроніки, машинобудування, парфюмерії, текстилю...

Мав би я розповісти вам зараз про Ригу Райніса, Блаумана, Пумпура, Лаціса, Упіта — тут відомі світові письменники й високого класу література.

А Рига театрів, знаменитих хорів! Рига, де студентів більше, ніж у деяких сусідніх високорозвинених скандинавських країнах.

Мав би розповісти. Але ми обмежили коло розмови...

До того ж існують правила історичної логіки, які дозволяють вираховувати, вгадувати речі, очевидні в нашій радянській дійсності. І хіба здивує вас, що 1962 року столиця Радянської Латвії дістала дашавський газ з Радянської України?

Чи здивує вас, що 1940 року промисловість буржуазної Латвії так і не змогла сягнути рівня 1913 року, а в 1950 році — за кілька літ Радянської влади — вже перевершила його втричі. Й це тоді, коли протягом Великої Вітчизняної тут було вбито понад 600 тисяч людей, знищено більшість промислових підприємств і житлових кварталів.

Тут чудова й дивовижна земля, і те, що вона має таку пам'ять і такий віковичний потяг до волі й справедливості, те, що Латвійська РСР зростає у складі Країни Рад, дозволяє нам безпомилково уявити й чудові квартали нової ризької Югли, і реконструйований ВЕФ, і завтрашні двадцятиповерхові будинки, які зводяться за новими проектами.

Думайте і пам'ятайте про Латвію, бо ми з нею навіки разом. І не відтоді, як сім з чимсь десятиріч тому прокладено залізницю Ромни — Ліепая, щоб полегшити шлях українському хлібу до західних портів, відкритих в Атлантику. Ми ж єдналися ще за часів Київської Русі. А посправжньому ми разом відтоді, як народ до народу простягнув спільну мрію та жертвоне життя, відтоді, як наші народи разом під проводом Леніна та лєнінців усіх націй підготували й звершили Жовтень. Жити нам спільно й дивитися навзаєм в очі, знаючи, що ні один славний крок і ні одне чесне життя не губляться у народних пам'ятях. А музеї? Ходіть до них, як на уроки історії у вічній школі життя; дивіться, відвідайте їх, бо життя і пам'ять — нероз'ємні.

Я закінчую цей розділ на патетичній ноті й думаю, що метою його могло бути не лише заохотити вас до відвідин Риги. Тон моєї розповіді насамперед зумовлено було любов'ю до Радянської Латвії, і я збивався на «високий штиль», прагнучи якомога голосніше прокричати вам цю любов. Оскільки розповідь моя про скарби народної пам'яті дійшла кінця, то поверну вас до роздумів одного з найшанованіших нині латиських поетів Андріса Балодіса. Цей кременний, високий старик був колись червоним революційним стрільцем, вершив революцію не

лише в Латвії і постійно думає та пише про те ж, що було темою нашої з вами розмови: як дивитись в очі минулому, звершуючи майбутнє...

Андріс Балодіс

Латиські стрільці у Жовтні

Кожна ріка на світі від власних витоків мчить,
Кожний вчинок невидимо людську сутність несе.
Латиські стрільці мене б осмикнули: «Цить!»,
Коли б я надто ретельно розпитував їх про все.

Латиські стрільці сказали б: «Притримай-но язика,
Коли гармати на фронті вогнем світять у вічі.
Усі твої теревені — річ надто плитка,
Тому полиш свої тонкощі, дорогий чоловіче!»

Крізь дні та дими, крізь відстані літ, борінь та звият
Іхні я риси бачу, вітром боїв розмиті:
Латиських стрільців — радісних або зі смутком в очах,
З серцями, які різьблено з найміцніших гранітів.

Можуть літа єднати, єднатись можуть літа,
Кінь часоплину може закульгати часом у герці,
Але не візьмуться пилом камінність сердець свята,
Довіку не спорохнявіє граніт стрілецького серця.

Життя — наче хвилі моря, що не знає утом,—
Над ним пломеніє Жовтень маяком непогасним.
Стрільці стали для Жовтня надійним, тривким мостом.
Коли борні було віддано життя, і роздуми, й гасла.

Кожна ріка на світі від власних початків мчить,
У всіх шляхів на планеті є перехрестя власні.
Хай буде ж благословенна приходу їхнього мить —
Приходу тих, над якими ні час, ні доля не владні.

Достойна дорога ваша не зійде на манівці,
Криваві гвоздики поруч — їх тут бачимо скрізь ми.
Шляхи, якими шли ви, і нам священні, стрільці —
Простуємо далі шляхом вашого героїзму!

3

«Красиве і корисне»

Постоявши на асфальтованому майданчику автобусної зупинки, люди починали повільне сходження лискучою стрічкою шляху, простягнутою крізь густий ліс, на Зам-

кову гору. Асфальт прокреслювався чорними смугами й латками на густо-зеленому тлі зеленого листяного й трав'яного безмежжя. Особливо добре це видно з-під даху Турайдського замку: асфальтові плями на зелені — наче нафта, розлита по океанській поверхні. Але ж до вершини гори, до замку, там розташованого, ще потрібно дійти. Похід цей варто звершити: все ж таки це Сігулда, як повідомляють категоричні довідники — «найкраще місце Латвії».

Зелень обступає вас зівсебіч, і, якщо немає дощу, ви слухаєте лопотіння дерев, у яке не вростає жоден звук. Деревя розмовляють, і ви, збочивши на кілька кроків з асфальту, спиняєтесь раптом у їхньому дружньому колі. Це немов початок балету, бо фізично відчуваєш, як з тиші цієї народжуються музика й рух, і слухаєш пам'яттю ту музику — щоразу інакшу.

...Внизу, під горою, на ріці Гауї чути музиканта з валторною: він грає тут щовечора, пливучи на човні від Сігулди до Муріане. В Муріане човен з валторною витягають на берег і відвозять його до Сігулди, а музикант автобусом повертається до Риги, де він вчиться у консерваторії. Сігулда може собі дозволити стилізації, що в іншому місці здалися б принаймні несмаком. Легенди сприймаються тут наче реальні історії, і я схвилювано дивився, як молоді пари з урочистими обличчями поклали квіти на могилу Турайдської Троянди. Протягом години до могили підійшли чотири пари з квітами: я лічив...

Ось бачите, почав згадувати про Сігулду, не розповівши вам ще про Турайдську Троянду. А вона ж надихала композиторів, поетів, фольклористів і дотепер надихає, бо Ризька кіностудія збирається знімати художній фільм за легендою, діти вчать у школах трагедію Яна Райніса «Турайдська Троянда», опера композитора О. Гравітіса та балет Я. Кепітіса звуться теж «Турайдська Троянда». Ці ж двоє слів написано й на могильній дошці під дубом: довга гілка старого дерева похилилася, простерлась, надійно підперта, над написом, і листок лежав на цифрах «1600—1620». Дошку цю встановила свого часу дружина Яніса Порука, відомого латиського поета початку сторіччя.

Ще один пам'ятник літературному героєві? Може бути, хоч у Сігулді кожен розповість вам цю легенду так, наче був особисто присутній на похороні чудової Майї,

званої Турайдською Трояндою. Доведеться і мені переповісти вам цю легенду, бо шлях на Замкову гору довгий, а могила стоїть чи не посередині шляху.

Отже, на місці теперішнього Турайдського замку стояв колись дерев'яний палац лівського феодала Каупо Великого. Це було приблизно за тих часів, коли було засновано Москву, тільки-но починалась Рига... Починаю з таких давніх-давен, бо всі тутешні казки починаються від місця, де колись стояв поруйнований тепер замок ліва Каупо Великого. Оточували цей замок німці та ести, володіли ним росіяни й шведи. Замок не раз перебудовувався, і коли єпископ Альберт у 1214 році наказав звести нові стіни з каменю, довколишні селяни навряд чи вірили в те, що споруда ця протримається дуже довго.

...Легенда про Турайдську Троянду народилася тут під час війни шведів з поляками. Тоді — майже четверо століть тому — замок було відбудовано по недавніх послідовних руйнаціях, завданих йому російською раттю царя Івана IV та Лівонським орденом. У Турайдському замку стояв гарнізон, що поводився за всіма законами воєнного часу, тим паче, що війна лише починалася. У 1600 році замковий писар знайшов немовля, яке гинуло з голоду біля мертвої матері. Він виходив і виховав знайдену дівчинку, й та стала красунею, яку всі називали не Майя — іменем, даним під час хрещення, а ніжно — Турайдська Троянда. Звичайно ж, був у Майї наречений — Віктор Хейл, було в нареченого чимало суперників, а між ними найупертіший — офіцер на прізвище Якубовський. До цього місця у легенді все як у тисячі інших, але далі вона розвивається за сюжетом шекспірівської напруги й сили.

Якубовський удвох з наймитом затягнув Майю до печери, збираючись вчинити наругу над нею. Захищаючись, дівчина переконала напасників, що подарована їй нареченим червона хусточка — чарівна, її не може пробити, ані розрубати жоден метал. Поклала собі хусточку на шию, Якубовський повірив, змагнув шаблею — дівчина впала мертва. Збагнувши самовідданість Майї, убивця збожеволів, переховувався у Чортовій печері над Гауею, а згодом повісився.

Так чи так, але перекази про Турайдську Троянду передавалися по Латвії з уст в уста й проросли крізь роки

крові та попелів, залишилися ще одним свідченням незнищенності добра, краси й вірності.

Сігулда пильнує в собі ці відчуття, і навіть відбудована башта Турайдського замку не викликає ніяких війовничих асоціацій. Вхід в башті пробито на рівні ґрунту — як двері у звичайнім будинку, основний же вхід споконвіку знаходиться на дев'ятиметровій висоті, до нього в середні віки можна було дістатися лише спеціальною драбиною, та всі уже забули про це. Центр орденської фортеці Мечоносців нагадує зараз звичайнісіньку водонапірну башту чи навіть силосну... А це ж був останній притулок захисників Замкової гори. Стіни башти по три метри завтовшки, висота башти з сучасний дев'ятиповерховий будинок. Якщо у вас вистачить упертості й здоров'я, щоб піднятися крутими дерев'яними сходами під самісінький дах, то крізь амбразури рицарської фортеці побачите обіцяну мною ще на початку розповіді долину Гауї, зелені схили латвійських гір, океан лісів з чорними асфальтними латками. Що ж, ці лінії на зеленому шляху не лише частина тутешнього пейзажу, але й невід'ємна частина історії. Купці переганяли свої барки по Гауї — від моря до руських міст, тут клалися сухопутні дороги до Новгороду й Пскова — кілька з славетних шляхів «із варяг у греки» — можливо, київська княгиня Ольга колись проїхала тут... Після Полтави армії Петра I переслідували шведів по цій дорозі. Тут проходили армії, що перемогли Наполеона. Тут проходили визволителі в літа Великої Вітчизняної. Любителі мирних красот почали селитися в Сігулді менше як сто років тому — знову ж таки у зв'язку з дорогою — було прокладено залізницю Рига—Псков...

Тутешні землі цар байдужою десницею віддав князю Кропоткіну, і той вроздріб розпродував їх латвійській буржуазії, яка створила тут один з основних у Прибалтиці відпочинкових центрів — з казино, ресторанами, джерелами мінеральної води «Ліціші», що іскрилася у фонтанчиках дорогих пансіонів.

Пропали ризькі багатії разом з князем Кропоткіним, як гинули тут до них рицарські ордени Мечоносців та Лівонський, польські та шведські завойовники, що за різних часів володіли цими місцями. Зараз тільки в краєзнавчому музеї можна нагадати собі порядок, у якому зникали звідси різні визискувачі. Найостанніші

минули після війни, коли в Латвії остаточно встановилось народовладдя. У Сігулді спокійно: не випадково, що домінуючу над парком висоту Глезнотаю крауя звать не за іменами генералів, десятки котрих установлювали тут за минулі сторіччя свої спостережні пункти, а — Горою Живописців. Адже тут малювали найкращі художники Латвії, і в Республіканській картинній галереї ви можете відновити у пам'яті всі пейзажі Сігулди, стоячи біля знаменитих полотен Яніса Розенталя чи Вільгельма Пурвіта. Розенталь і Пурвіт були першими в ряду знаменитих латиських митців сучасності, й ці краї стали для них втіленням Батьківщини. На той час уже забулося, що замки німецьких рицарів так швидко зростали саме у цих місцях через те, що Гауя нагадувала загарбникам їхню Ельбу в Саксонії. Скільки ж разів різні очі милувалися цією землею, скільки разів її привласнювали й скільки разів зрікались її!

Сігулда, Сігулда... Ваблячи сюди туристів, власники тутешніх курортів не могли вигадати колись нічого кращого, як наректи в рекламних проспектах ці місця «Відземська Швейцарія»: ще раз зреклись... А тут була і залишається Латвія — втілення краси її, втілення її пам'яті, щедрості та багатства. І її боротьби; боротьба ця відлунює не тільки в долях тутешніх замків — вона простерлася і в недавні часи. Назва, вигадана для туристських проспектів — «Відземс Швейце» — «Відземська Швейцарія», ожила в несподіваному контексті, — так на початку століття звалася тутешня організація соціал-демократів — у часи, коли Володимир Ілліч Ленін знаходився у швейцарській еміграції.

У січні 1906 року тут розстріляли трьох революціонерів — Я. Десайніса, Я. Паленса і П. Цирпоніса — за спробу висадити поїзд з багатіями, пустити його під укіс в Лорупську балку.

В цих місцях червоні латиські стрільці громили у «незабутньому вісімнадцятому» німецьку «залізну» дивізію, і до імен, що вславили Сігулду, приєдналося одне з найзнаменитіших — Яна Фабріціуса, видатного лицаря революції.

Паул Путниньш, латиський драматург, сказав мені, що тем, якими Сігулда надихнула тільки лише літературу, чи історичну науку, чи живопис, вистачало завжди й вистачатиме дуже довго, але головне, що цим гаям і цим берегам так ніколи й не довелось бувати пристан-

ком лінивих розніжених людей. Хоч багатії здавна сюди тяглися. Більше того, саме в період народовладдя Сігулда почала розростатися особливо швидко — від 1940 року населення її збільшилося у чотири рази; тут буває до чверті мільйона екскурсантів щороку. «Хоча,— підняв палець Паул Путниньш,— екскурсанти всі різні. Чимало й таких, хто розкорчував би ці ліси днів за три, розписався б на усіх скелях та стовбурах й погойдався б на кожній гілці. Для таких у нас є спеціальна зона. Сігулдські екскурсоводи звать її «дурнестійка». Коли на турбазу приїздить група особливо агресивних туристів, а таких, знаєте, зразу видно, екскурсоводи виводять їх на чітко визначену ділянку лісу. Там регулярно підновлюються кущі, засипаються випалені туристськими багаттями ями, старанно закопуються гори битих пляшок. Екскурсовод розповідає енергійним дереволомам кілька популярних легенд і відвертається. Далі протягом двох-трьох годин приїжджі випивають, з'їдають і ламають усе, що вдасться, і, задоволені, повертаються на обгороджену міцним парканом базу. Сплять. А бригада працівників заповідника реставрує галявину, як може, до наступних нашеств'я».

Таких туристів, взагалі кажучи, небагато, але шкода, яку вони можуть заподіяти заповіднику, що ним оголошено околиці Сігулди,— незчислима. Тутешні черемху, клен, вільху, берези — всі неповторні поєднання дерев, витворені сотні літ, доводиться пильнувати, як тільки можна. Тим паче, що багато дерев та кущів привезено сюди з-за океанів дуже непростими шляхами. Маленькі хитрощі сігулдських екскурсоводів зрозумілі й добре відомі багатьом. Крім дереволомів, гадаю, і тепер вони нічого не знатимуть, бо тій публіці ніколи читати книги. «Хай таємниця залишиться між нами, читачами книг і шанувальниками краси...» Це мені Паул Путниньш сказав, а я пообіцяв йому від свого й вашого імені, що під час побачення з Сігулдою ми будемо вдумливі й обережні.

Тут хочеться розмовляти неголосно й думати про те, як гарно природа взеленила та спланувала цей свій куточок, де клімат такий рівний та благодатний. У січні середня температура близько мінус 5°, у червні—близько плюс 17. Хіба що опадів у півтора раза більше, ніж у Києві, але ж море близько. За 60 кілометрів звідси води Гауї зливаються з солоною Ризькою затокою Балтики.

...Я захопився розповіддю про тутешні справи, забувши сказати вам, що неймовірно гарний Сігулдський лісопарк — він простертий на сім сотень гектарів і зараз вивчається як мистецький та науковий об'єкт, досліджується вченими й художниками. Я навмисне поставив поруч представників «точних» і «неточних» сфер людських знань, бо правильно встановлені паркові лави, правильно сплановані алеї, пейзаж, допильований у таких, скажімо, речах, як осіння гамма жовто-червоних дерев на схилі гори, — це також ціла наука. Безперервно приходять до Сігулди найкращі живописці, ботаніки та поети Латвії — такого благоговіння я не бачив у них навіть до чудових каменів Риги. «Сігулда — народне багатство, національна святиня, і її потрібно зберегти будь-що. Коли хочеш — це одна з вітрин, у яких Латвія стоїть перед світом і перед собою, одна з радостей, спільно здобутих і спільно бережених», — Імант Зієдоніс починає хвилюватися, і ми заходимо до невеликої придорожньої кав'ярні біля Замкової гори на каву. Продовжує: «...Ми з тобою ходимо цим невеликим містечком, розмовляємо про Гаую та печери над нею, про ліс, про алеї в лісі. Гадаєш, я сам не знаю, що не раз і не в одного вже візитера виникало питання: «Чому так триматися саме цієї ділянки лісу, саме цієї землі, саме цієї води? Хіба мало користі можна було б з них мати, коли розширити поля, що простяглися навколо, й сплавити Гауею розпиляний сігулдський ліс?» Але масштабність зовсім не в цьому. Масштабність мислення й діяння — у тому, щоб народ мав хліб та крім хліба: красиве і корисне...» Він так і сказав, словами Максима Тадейовича Рильського. Вірш про троянди й виноград перекладено латиською мовою, і тут його добре знають. У цьому також одна з високих і чудових засад інтернаціоналізму — що ми спільно думаємо про вічність Сігулди, Мешори й Карпат, про Хіву, Суздаль, Пярну та Львів. У нас одна велика краса зразу на всіх — і тишитися, й радіти нам нею, захищати її, помножувати її — на віки...

У кав'ярні, де стіни стилізовано під середньовічну корчму, а столи й стільці тесано з важкого дуба, якраз напроти нас природно й невимушено розташувались, чаюючи, двоє селян. Двоє колгоспників, які почувались тут затишно і спокійно: за тим самим правом господаря, що дарувало їм цю землю й гордість цими місцями.

Оскільки, крім мене й Зіедоніса, у кав'ярні на той час не було відвідувачів, один із селян подивився у наш бік доброзичливо зверхнім оком — як господар на подорожнього; голосно мовив, адресуючись до моєї очевидної нетутешності: «Там, на горі, могила Турайдської Троянди. Вже бачили?» — «Бачили,— сказав я. І поцікавився: — А ви?» — «Ми з «Крімулди»,— сказав селянин, махнувши рукою кудись убік.— Ми тутешні...»

Справді, їхнє селище тут, на правому березі, над річечкою Вікместе. Поняття Сігулди розширюється, і, звичайно ж, не можна все про неї сказати, не відвідавши Крімулди. Гарне й корисне... Коли вже казати так, то сігулдські санаторії чудово гармонують з крімулдськими полями. «Дуже гарно,— додав директор господарства «Крімулда» Ернст Едуардович Соверс,— що тутешня краса весь час повернута до людей. Народ у нас живе гарно, в достатку, можуть відчутти красу цю, помислити над нею. Оберегти її. Знаєте, мені й років сорок тому доводилося тут ходити — краса ця була чужою, і ставився я до неї інакше...»

...Можливо, ви помітили, що в нашій подорожі не все йде послідовно: ми перестрибуємо цілі великі території, зупиняючись у помітніших пунктах вподобаної нами місцевості. Інакше й не можна, тим паче, що територіально невелику Латвію донедавна ще було заповнено навіть не селищами чи селами, а хуторами — спадщиною німецької колонізації, пам'яттю про літа феодалізму. Високі, вшиті сірими дошками будинки з господарчим двором при кожному трапляються уздовж шляхів і сьогодні. Але відбувається історичний процес збільшення латиських поселень, причому самі хutorяни охоче на це йдуть. Гине ще одна теорія латвійських буржуазних соціологів — про відрубність, некомунікабельність національного характеру латишів, про те, що латиші не можуть жити великими господарствами, що їх завжди тягло і тягтиме на свій хутір і власний клаптик землі за сімома огорожами.

Побачили б ті теоретики, як у Крімулді в Ернста Едуардовича Соверса голова йде обертом від читання заяв з проханням відселити з хutora, дати квартиру в новому багатопверховому будинку на центральній садибі господарства. А квартир тих удається побудувати до шістдесяти на рік — не більше, навіть новозапрошених фахівців не завжди вдається розселити як слід. Соверс

пригадує, як 28 років тому не зміг подолати двокілометрової відстані, що ділила його квартиру з конторою: загруз у багнищі. Створення великого господарства на землі — це й проблема шляхів. Недешевих шляхів, непростих, але вкрай необхідних.

Земля Сігулди, Крімулди — всіх суміжних тут знаменитих поселень — ось уже кілька сотень літ існує, позначена негустим розсипом хуторів, але щойно тепер люди по-справжньому почали гуртуватись у нові поселення. Крімулда — прообраз одного з типових завтрашніх населених пунктів.

Ернст Едуардович кладе перед собою папір і швидко креслить на ньому цифри: нині в господарстві 1623 гектари землі, при заснуванні було 294 гектари. Потроху приєднувались хутори, розорювалися межі, осушувались тутешні предковичні болота.

Навіть болота тепер вдається окультурити: адже на малих приватновласницьких клаптиках і дренажного рівчака ніхто копати не дасть. Земля почала ширшати, будинки — вищати, побільшали й ферми. Мрією директора Соверса є компактне містечко, звідки доярки за п'ять хвилин добіжать від власної кухні до тваринницької ферми. Робочий день у доярок восьмигодинний: чотири години — вранці, чотири — ввечері. Перша з ферм уже діє, будівництво другої починається.

І вже є доярки, що в легких черевичках переходять від нових білих багатоквартирних будинків до білої ферми — не всі ще, та їх стає дедалі більше. Є ситі й чисті кароокі корови латиської бурої породи, вишикувані в лінію, подібні на перший погляд, мов рідні сестри, а насправді всі різні, бо найкраща з них, Берне, дає на рік 7368 кілограмів молока майже п'ятипроцентної жирності, а всі інші бурі — Снайге, Рінгі, Морени — в середньому в півтора раза менше, але жирність майже така сама. На кожні сто гектарів у колгоспі більше тридцяти дійних корів: це більше, ніж бувало тут будь-коли за латвійської історії.

Утім, діють ще й хутірські ферми на 25 і на 50 корів, є малі фермочки, які в радіусі півтора кілометра творять одну умовну велику. Але це вчорашній день: сьогоднішні ферми стають у «Крімулді» в черепиці й бетоні, перейшовши з проектних аркушів на цю, таку гарну й таку щедру землю. Перехід цей відбувається дуже швидко, і майбутнє справді-таки твориться пе-

ред очима в нас. Не дуже далеке майбутнє: завтрашній день.

Ернст Едуардович увесь час малює і пише на довгих паперових смужках, що лежать на робочому столі перед ним. Я зустрічався з такою манерою ведення бесід у людей, які звично мислять по-господарськи й конкретно,—начальників конструкторських груп, архітекторів. Соверс — з таких господарських мрійників, коли дозволено буде вжити цей термін. Відтоді, як у 1934 році він закінчив сільськогосподарський факультет університету, молодий агроном достеменно знав, чого він прагне, хоч багато літ проминуло, коли Ернст Едуардович зміг реалізувати свої задуми. Для цього довелося йому в пошуках праці пройти всіма тодішніми провінціями буржуазної Латвії — Курземе, Відземе, Земгале,— але від цього безнадії лише додалося. Сігулда здалась юному агрономові далеко не такою гарною — звичайнісінький буржуазний курорт, чужий до відрази; роботою у Сігулді й не пахло — принаймні для Соверса.

Втім, одного разу робота знайшлася саме в цих місцях, але в товариша були дружина й діти, котрих не мав чим годувати. Поступився місцем йому.

Давня істина про те, що кожне гідно прожите життя своїми контурами повторює обрис загальнонародної долі, цілком стверджується біографією Соверса.

Він замолоду прагнув працювати на цій землі, але земля йому не належала, земля ця була чужою і, повторюю, негарною, як усяка чужа й негостинна територія.

А потім прийшла народна влада — хоч ненадовго, а прийшла. Спробували господарювати по-новому, та все, що було бідацькими руками висіяно навесні 1941-го, збирали повернені фашистами куркулі. Війна...

Ще чотири чорних роки — найчорніших у житті Соверса: окупація.

А з 1945-го — повільне воскресання полів, відродження землі, яка в багатьох місцях уже й кущами поросла за воєнні літа. Третина тих земель, що до війни давали врожаї, стала перелоговим полем. Потрібно було починати спочатку. Не з колгоспів — з маленьких кооперативів із одним трактором та кількома кіньми, з гнилими шлеями, що розповзались на ребрастих кінських боках...

В Ернста Едуардовича Соверса все було, як у трудящих людей Латвії — разом з тими людьми й творили вони майбутнє господарство «Крімулда». Те саме, що

в 1966 році стане колективом комуністичної праці, а в 1967 — заслужить орден Трудового Червоного Прапора. Коли дуже прагнути — мрія неодмінно збувається...

Соверс написав мені ще дуже багато цифр; була між ними вартість нового шляху — 103 тисячі карбованців за п'ять кілометрів. Але це буде шлях, що приростить «Крімулду» до магістралі, ще один вихід з господарства до чудових лісів Сігулди — дорога в красу. Вже нині всі, хто живе у приватних будиночках, висаджують між асфальтом і вікнами триметрову завширшки смугу квітів — так ухвалили на загальних зборах. Фахівці зуть це, здається, естетикою житлового масиву. Соверс повторює усе ту ж тезу: «Щоб було гарно й корисно. Це ж наша земля на сьогодні, на завтра й на післязавтра. Назавсім...»

Цього принципу дотримувано в «Крімулді» дуже суворо: дбати про все з огляду на завтрашній день, не забуваючи про сьогодні. Завтрашня краса початкується уже нині.

Я забув розповісти вам про зовнішній вигляд Соверса (гостей він не чекав і був, що називається, «в повсякденній формі»). Ернст Едуардович мав вигляд головного режисера академічного театру на прем'єрі, а не людини, головна частина зусиль котрої іде на працю біля гною та мінеральних добрив, м'яса й молока. Втім, якщо подивитись на «Крімулду», то, маю сказати, образ неголеного селянина в забрьоханих гумових чоботах і промоклій наскрізь ватянці напевно не з'явиться перед вами. «Крімулду» надійно механізовано, розкреслено акуратними лініями шляхів. Господарство тут переважно м'ясо-молочне, пов'язане з науково-дослідним інститутом у Сігулді: білий халат залишається найрозповсюдженішим одягом. (Я не вважаю, що так уже необхідно переодягати всіх селян у білі халати, але погоджуюсь з Ернстом Едуардовичем Соверсом. «Є така публіка, — сказав мені той, — що хоче власну неохайність оголосити специфікою праці. Але ми, вибачайте, таких дуже швидко ставимо по місцях. Та й крімулдцям подобається жити й працювати в чистоті — всі умови для цього є. Де треба — ми даємо спецодяг, і лізуть люди під трактори, мастяться у солідолі механічних майстерень. Та в майстернях же є душ, бо ніхто не зобов'язаний бачити тебе за столом таким самим, яким ти щойно під трактором був...»)

Ми заходимо до крімулдської їдальні в обідню пору: білі стіни з нефарбованого дерева, білі столи, чисті великі вікна. Акуратні жінки розливають великими ополониками запашну, смачну їжу. Тут-таки ж стоїть фортепіано — концертний інструмент фірми «Естонія». Поверхом вище — широка кінолекційна зала, поруч — контора, кабінет Соверса.

Ернст Едуардович поправляє комірць сніжно-білої сорочки, одягає випрасуване модне сіре пальто й сірого канелюха, тонкі шкіряні рукавички — виходимо. На прощання озираю кабінет: одна стіна з дикого каменю, біля неї — в'юнкі рослини у вазонах. Інші стіни вшиті планками світлого дерева. Єдина прикраса кабінету: велика акварель — бузок. Стоїть шафа з блискучими корінцями томів за склом: переважно енциклопедії. На столі в голови — порожньо. Лише стосик паперових квадратиків — для наступних розмов. Соверс теж озирається і, всміхнувшись, зачиняє за собою двері.

«Я недавно був у Данії, — каже мені Ернст Едуардович. — Є в них гарні господарства, і надої в Данії непогані, але, знаєте, я на них дивився згори вниз, бо вже перейшов через їхню стадію розвитку. Ну, подумайте самі, яка сьогодні перспектива в маленьких господарств на 15—20 корів, у малесеньких їхніх ферм, у маленьких їхніх масштабів? Не я до них — вони завтра прийдуть до мене вчитися, бо ми змогли дати цій землі перспективу, показати їй завтрашній день. А де в них завтрашній день? Іздив я по фермах у Данії і думав, наскільки далеко сьогоднішня Латвія пішла від Латвії моїх молодих літ. До того ж не лише в розумінні багатства, продуктивності праці. Латвія стала мудрішою, гіднішою, упевненішою в собі». Соверс трохи помовчав, а потім повів рукою, немов закликав мене ще раз озирнутись навколо.

Можу тільки погодитись з досвідченим агрономом.

Не розповідатиму вам більше про суто сільськогосподарські проблеми, хоч у «Крімулді», «Аусмі» та ще кількох дуже відомих навколишніх господарствах є чимало повчального й у способах відгодівлі (за добу телята додають у вазі в середньому по 750 грамів, а поросята — по 600), і в тому, як планується і будується територія, і в тому, як люди ставляться до праці. Тут ішлося про питання загальніші, як і в решті нарисів про Латвію. Хоча б про людину в світі, про те, як в конкретних обставинах людина ввіходить у красу, щоб помно-

жувати її. Те, що є навколо, те, що буде навколо,— все це є доля людини. Гарне є корисне — ще давніми еллінами омріявана єдність добра й краси — дотикає нас щедротними пальцями й учить нас тому, що людина та доля її знаходяться за соціалізму в центрі всього. В гарної латиської поетеси Арії Елксне є відомі вірші про це, і я переклав їх так:

Арія Елксне

У центрі літа

Хочу я стояти в центрі літа,
де цвітіння гречок в обрій влито,
де шляхи в степу й доріжки в лісі
навстріч дозріванню простяглися,
де в ночей липневих у зінцях
синьо світять грози та зірниці,
і за ніч на кущику сунці
виросте зоря, немов наснитися.

Хочу я стояти в центрі праці,
там, де прагнуть дні в спецівки вбраться,
де в діброві велети столітні
падають, немов гілки тендітні,
там, де виростають з криці крила,
де людина з шлаку шовк створила.
там, де хустка сну молочно-біла
ввечері повіки мені вкрила.

Хочу я стояти в центрі буднів,
там, де навкруги росте майбутнє;
люди літ до старості не лічать,
тужні зморшки чіл їм не калічать,
і ніхто мовчазно не радіє,
що чужі почавлено надії.

Як це гарно — дотикнути срібно
ті серця, яким я так потрібна!
Через це не маю вже охоти
в світу й світла ще чогось прохати —
тільки б до загину перебути
в центрі буднів, літа і роботи!

1976

Місти

Кілька вступних зауважень

Спочатку я вирішив написати книгу про нафту — дуже багато чого пов'язано з нею в житті. Чи книгу про життя, в якому багато чого пов'язано з нафтою. У світі вибухали війни довкола нафтових свердловин, американські флоти патрулюють Персидську затоку, а в Каліфорнії водії б'ються у чергах біля бензоколонок; часом цистерна стає подібною до ракетної боеголовки.

В країнах, а точніше, в соціальній системі, де я подорожував, думаючи про цю книгу, все було інакшим. Я відвідував нафтопереробні підприємства, де люди були спокійними і розмовляли про мир. Тоді ця книга й почала писатися. Вона визрівала в мені багато років, а написалася на одному подиху. Пусковим моментом для книжки стали дві нещодавні подорожі по Угорській Народній Республіці і Словацькій Соціалістичній Республіці — одній із частин Чехословаччини; по двох державах — сусідках соціалістичних республік, що тісно стулилися в самісінькому центрі Європи. Народи цих країн настраждались донесхочу: тільки у цьому столітті їх вшивали до клаптикової ковдри Австро-Угорщини, згинали під фашистські диктаторські режими, топили у крові придушуваних народних повстань.

Тривали пошуки стрижня, навколо якого будуватиметься моя оповідь, і вперше в житті я з великою цікавістю заглибився в економіку. Хоча відчував, що писати доведеться про все зразу, — надто вже зблизилися зовсім

різні сторони життя нашого, чимало доброго досвіду накопичилось за тридцятирічну історію Ради Економічної Взаємодопомоги. Надто контрастне зло, що вирує навколо і націлене в наші спина.

І все-таки найголовніше — як люди живуть; механізм життя, надійність і відлагодженість цього механізму. Економіка і все, що з нею пов'язане, — відображення не лише матеріального буття, а й усього способу життя. Це давно відомо, але процес творення моральних норм, удосконалення життя — все це надзвичайно повчально й цікаво; прикро, що ми небагато пишемо про це. В центрі Європи, сповненої фабричними димами, симфонічною музикою, робітничими мітингами, наскрізь прошитої кулеметними чергами прихильних до нас і ворожих нам радіопередач, зболілої своїми надіями Європи, назріває нове життя. Ми мріяли про це; ще у 1920 році Володимир Ілліч Ленін казав, що «більшовики створюють зовсім інакші міжнародні взаємини». Ми вже їх створили. У світі, де накопичено стільки злості, вибухівки, ракет, у світі, де стільки неписьменності й голоду, а на зброю витрачається в мільйони разів більше, ніж на ліки, ми наочно доводимо, як можна жити інакше. Ми довели вже, що нафта й хліб можуть бути не лише знаряддями шантажу, але й зближувати нації. Коли мені хотілося писати книгу, то головним чином саме про це. Повторюю, що книга, власне, не про нафту, навколо якої розгорнуто головну розповідь, це книга про новий спосіб життя, що вкорінився в соціалістичних країнах Європи; про людей цих країн; про те, як ми самі виглядаємо збоку. Ми змінюємо світ (і таки добре вже змінили його), світ дивиться на нас; усвідомлюємо власний досвід — людство ще такого не знало.

Отже, це книга про людей, яких я зустрів у європейському Закарпатті, про те, як живуть вони і як ми живемо. Сенс книги, коли його знову означити, причетний до слів з доповіді Леоніда Ілліча Брежнєва на XXV з'їзді КПРС: «Разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав все тіснішими стають їх взаємозв'язки, виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність».

Отже, діє унікальний нафтопровід «Дружба», небувала в світі споруда, якою радянська нафта, перетнувши при цьому територію УРСР, постачається братнім країнам Європи. В нафтопроводі — кілька тисяч кілометрів, і ми його будували спільно, всім світом соціалізму. Від початку розмови я покладаюсь і на ваше знання, яким хочу помножити власне: адже кожен з вас, зрозуміло, дещо знає про нафту. Втім, головне, повторюю, у тому, як ми ставимось не лише до нафти, а одне до одного. Я певен, що це найголовніше на світі. Сказавши таке, переходжу до запропонованої вам книги.

Авторський відступ (1)

Якби літак винайшли на тисячу років раніше, людина, що летіла б ним крізь ніч, неодмінно вгледіла б намиста вогнепоклонницьких храмів, розсіяних Сходом. Апшеронський півострів на Каспії володів репутацією району великих див саме через самородні джерела вогню — нафта витікала озерцями, газ виходив невидимо, озерця й газ спалахували при першій нагоді. В багатьох районах Близького Сходу нафта й зараз лежить впритул під верхніми шарами ґрунту, наче вода під пляжем. Втім, казковий Гарун аль Рашид, що мав нахил до сотворіння чудес і жив у тій місцевості, не зазірав під власні камінчики. Марко Поло свідчить, що каліфи ввозили нафту на верблюдячих спинах з району теперішнього Баку. Не відали каліфи про власне щастя. Так чи інакше, але храми вогнепоклонників ще дуже довго не стимулювали наукового мислення. Палали вогні над земними отворами, з яких струмував газ, — хай собі палають. Літак, на якому я збирався політати тисячу років тому, — чистісінька фантазія ще й тому, що ніхто впродовж сторіч гадки не мав, для чого з нафти робляться бензин з гасом. На Сахаліні ще на початку 20-х років нашого століття шамани використовували нафту лише для своїх шаманських піротехнічних ефектів, залишивши за нею досі поширену серед місцевого населення назву «гас-вода». І все ж таки одночасно з випуском першого двигуна внутрішнього згорання людство потрапило в неволю до продуктів крекінгу нафти, як давно ні до чого не потрапляло (від часів винайдення горілки), хоч деякі способи використання наф-

ти випробовувалися здавна. І мирні — коли люди використовували просякнуту нафтою землю для своїх вогнищ; і воєнні — коли глечиками з нафтою підпалювали ворожі кораблі; і варварські — коли за дві з чимось тисячі років до винайдення напалму Александр Македонський звелів облити нафтою і спалити живцем непокірливого хлопчика...

Прадавні єгиптяни бальзамували своїх котів і фараонів нафтою. Нафтою змащували осі римських колісниць та чумацьких возів, і нафта ж народжувала бітум, яким, певно, скріплювали стіни недобудованої Вавилонської вежі. Принаймні інші стіни давнього Вавилона скріплювались саме таким чином.

І все ж таки слід згадати, коли людський контакт з нафтою став неодмінною передумовою цивілізації. Сталося це нещодавно. У всякому разі, можу вам нагадати, що водночас з відміною кріпацтва в Росії і з смертю закатованого кріпацтвом Тараса Шевченка; одночасно з обранням Авраама Лінкольна шістнадцятим по порядку президентом Сполучених Штатів; тоді, як Вільгельм II став королем Пруссії, водночас з публікацією «Батьків і дітей» Тургенева і «Записок з Мертвого дому» Достоевського; одночасно з встановленням британською королевою Вікторією ордена «Зоря Індії»; одночасно з виявленням у розкопках тлінних останків першого археоптерикса та бойовим використанням в Америці першої рушниці з магазинною коробкою; водночас з прийняттям Статуту навігації по Дунаю і введенням у США паспортної системи; водночас з усім цим — у січні 1861 року — розпочався промисловий видобуток нафти, було покладено початок її промислового використання. Тисячу років люди гадки не мали, для чого вжити чорну земну кров. Нарешті почали дізнаватися...

Авторський відступ (2)

Тут я, з вашого дозволу, наведу кілька цитат, що належать якраз до часів розпаду Австро-Угорщини на складові частини. В оригіналі висловлювання англійські, але смисл їхній — універсальний...

«Армія, флот, все золото світу і всі народи безсилі перед тими, хто володіє нафтою. Автомобілі, мотоцикли, пароплави, танки, літаки не можуть обходитися без чорної

рідини, а ті, хто володіє нею в достатній кількості, мають безумовну перевагу...» (Ці слова промовив співробітник нафтового магната Детердінга сер Еліот Алвес на початку першої світової війни).

«При щедрому фінансуванні та гарній організації справи захоплення російської нафтової індустрії це було б цінним набутком для нашої імперії. Для британського уряду відкривається чудова нагода...» (А це — з лондонської газети «Файненшл ньюз». 24. XII. 1918 р.).

«Роял датч-Шелл» дуже охоче отримала б від Радянського уряду концесію на видобування нафти на родовищах, які належали раніше компанії, і переробку її на підприємствах півдня Росії та Кавказу». (З листа британського міністра закордонних справ Керзона офіційному представникові РРФСР у Великобританії Л. Б. Красіну від 19. X. 1921 р.).

...Тут лише кілька цитат, можливо, не найбільш красномовних — я не фахівець з історії нафти і нафтової політики. Мені просто цікаво стежити — зрештою як поетові, — наскільки державна психіка деформується нафтою, яка вчора не мала ще значення ні для кого на світі. Нафту не віддавали мирно; нафта визначала напрямки основних кіннотних, танкових та дипломатичних атак. У всякому разі, чарівна категоричність відповіді Петербурзької Академії наук бакинському губернаторові, який 1840 року надіслав панам імператорським академікам нафту для дослідження, пішла в сферу анекдотів. З академії відповіли, що ця смердюча речовина придатна тільки для змащування коліс на возах. Якби воно й справді було так!

Енергія

Інженер Августин Іжо довго шукає в папці й нарешті дарує мені фото: крізь круглі хмарки зенітних вибухів летять великі гвинтомоторні літаки — зараз до таких можна торкнутися лише на майданчиках військової техніки біля історичних музеїв. Летять літаки, а під ними, там, де крізь хмарки вибухів можна уздріти землю, стоять будинки. Дуже багато будинків, бо американські бомбардувальники типу «ліберейтор» летять над Братіславою. Прилітали вони чотирма хвилями, було бомбардувальників 158, а з ними ще й 33 винишувачі. За

9 хвилин «ліберейтори» скинули на братіславський завод «Аполо» 360 тонн бомб, і нафтоперегінний завод з поетичним ім'ям перестав існувати. Власне, згідно з офіційними даними, «Аполо» зруйнували на 80 процентів. Але, як відомо, навіть напівзруйнована рафінувальна установка — це не 50 процентів установки, а металобрухт. Було це 16 червня 1944 року, без п'яти днів триріччя від початку Великої Вітчизняної, і Червона Армія вже переслідувала фашистів за межами Радянської країни. Всі розуміли, що Братіславу звільнять саме наші; американці скинули 360 тонн бомб на найгорючішу установу словацької столиці — «Аполо» припинив існування і вже не міг вважатися за повноцінний трофей.

Інженер Августин Іжо показує мені фотографії зруйнованих будівель, палаючих бараків з пожежниками у старомодних шоломах з мідними гребенями. Інженер — історик підприємства «Словнафт», і в його папках зберігається безліч документів дуже різноманітного змісту; фотографію з «ліберейторами» в братіславському небі він подарував мені на пам'ять. (Такої пам'яті в мені аж забагато — мій Київ старанно бомбили, починаючи з клятого дня, увічного в одній з перших пісень минулої війни: «Київ бомбили, нам объявили, что началась война». На Братіславу бомби впали наприкінці другої світової — зате сразу багато...)

Не будемо рахуватись бомбами — всім вистачило. Але братіславський «Аполо» американці буквально переорали, наче якесь в'єтнамське село на початку сімдесятих. Тепер на місці колишнього нафтозаводу — комбінат преси; коли його добудують, то зовсім забудуть, напевно, про те, як 9 квітня 1895 року триста братіславців почали свій перший робочий день на «Аполо» — підприємстві, де вироблялися стеаринові свічки й гас. Слід згадати, що «Аполо», створений на угорському капіталі, переробляв кавказьку нафту, транспортовану в дубових бочках Дунаєм (звісно, в трюмах голосистих паровичків з високими димарцями). Завод збудували протягом року, і в ньому відбувалася (коли вам таке визначення щось пояснить) котлова дистиляція нафти каскадним методом. Популярніше кажучи, тут переробляли близько 30 тисяч тонн нафти щороку; цієї кількості вистачало всім і на все — робили гас, бензин, парафін, навіть лід...

«Вас цікавлять подробиці?» — ввічливо запитав Августин Іжо й зняв окуляри.

Мене цікавили подробиці, але не тільки технологічні. І я не знаю, чи то подробиці. Сьогоднішнє підприємство «Словнафт» — частина життя міста, але не тільки виробничого життя; це факт всього життя, бо тут переробляється рівно половина з необхідної Чехословаччині нафти; працює на «Словнафті» близько восьми тисяч людей — це одне з найбільших підприємств у країні. Люди працюють на «Словнафті», але комбінат, що належить їм, їх таки ж і формує, бо є частиною всього життя.

Інженер Августин Іжо, заводський історик, теж зрозумів мене: ми ж розмовляли про знищений американськими бомбами нафтопереробний заводик «Аполо», який словакам ніколи і не належав. Був він угорським, згодом став німецьким, потім французькі хімічні концерни Дюпона контролювали «Аполо», і вони ж таки, шаленіючи з безсилля, передали його гітлерівській «ІГ Фарбеніндустрі». Нафта була чужою, завод був чужий, чотири п'ятих, а то й більше продукції забирали чужинці. Це напередодні загибелі підприємства. А потім німці не брали вже нічого, бо третього рейху не стало, а сам «Аполо» згорів під згаданими 360 тоннами точно скинутої американської вибухівки. Трохи нафти ще переробляли на дрібних братіславських установках, але її можна було до рахунків не вводити — це було щось на кшталт китайських металургійних печей на подвір'ях, вигаданих в п'ятдесяті роки. Дуже дорого, й ніякої користі.

А чим визначається користь від сучасного підприємства? Кількістю переробленої нафти? Напевно цим теж, але надто багато вузлів сьогоднішньої Словаччини затягнуто навколо «Словнафту». Це — коли міркувати масштабами однієї з двох республік ЧССР. Але якщо відкрити будь-яку з газет, що друкуються або продаються в Братіславі, вузли, зав'язані навколо чорнющих нафтових рік сучасності, стають все чіткішими у просторі й часі. Здається, що американські авіаносці, які курсують Персидською затокою, щоб не дозволити переходу аравійських нафтоносних полів, причалів та цистерн до людей, які не подобаються Сполученим Штатам, везуть на палубах внуків отих самих «ліберейторів», що розбомбили «Аполо», який, як вважали американці, Червоній Армії ні до чого. А за кілька десятиріч до «ліберейторів» німецький кайзер Вільгельм II, що жив у себе в Берліні тільки взимку, роз'їжджав яхтою по теплому

Середземному морю і торгувався з близькосхідними правителями про пільги, що їх буде надано зацікавленим сторонам. Мовилося про нафту; імператор, активний акціонер Круппа, торгувався, наче лоточник на багдадському ринку; слова його тхнули бензином, металевими цистернами, стеариновими свічками та двигунами фірми Даймлера; слова так нагадували обіцянки американського президента, нещодавно роздані у Кемп-Девіді. (Ось що казав Вільгельм II: «Можливо, що по всьому світу розкидано не менше трьох сотень мільйонів магометан. Німецькому імператорові вони будуть друзями на вічні часи». Довірливі арабські шейхи не читали берлінських газет і не знали, що водночас з імператорськими промовами найвпливовіша з газет «Альдойче блеттер» формулювала завдання таким чином: «Отже, повним курсом вперед — від Євфрату й Тигру до Персидської затоки і потім сухопутним шляхом до Індії, забираючи все, як і належить, до німецьких рук, які радіють праці й готові до битв»). Нафта... Чимало сторінок в підручнику історії позліплювано нею.

Оскільки чорну кров завжди завойовували, виторговували, забирали, видирали, перехоплювали, то принципово новим в історії «Словнафту» було хоча б те, що нафта прийшла сюди сама. За угодою з Радянським Союзом.

З 1955 року цистерни з нафтою почали регулярно прибувати на залізничну станцію; я викладаю цю офіційну інформацію так сухо у зв'язку з її багатозначністю. І тому, що цистерни наповнювалися в неймовірних далечах — за тисячі кілометрів від Братіслави як мінімум. І через те, що в Братіславі позбулися страху, адже нафтоперегінний завод не наважувались відбудовувати чи будувати знову тут саме через те, що надто близькими були від Братіслави державні кордони, крім радянського. Не раз ляканий і не раз битий народ мав звикнути до нових правил життя. «Словнафт» почали було проектувати й будувати в горах біля Тренчина, на чималій відстані від водних, залізничних і повітряних шляхів. Страх керував економікою за інерцією — багато до чого належало ще звикнути. В травні 1950 року вирішили нарешті будувати новий завод у чистім полі під Братіславою, і його будували, ще озираючись і сперечаючись.

Інженер Ондрей Хохол, заступник директора «Словнафту», говорить зі мною про урок спокою. Періч за все

певності у собі й спокою; цей урок було викладено Словаччині Радянським Союзом у найпершу чергу і з усією дружністю, і його з радістю було сприйнято. «Нафта нафтою,— каже мені інженер-нафтовик Ондрей Хохол і змахує рукою,— але найголовніша перебудова народної психології відбувається тоді, коли люди збагнуть, що вони господарі у власному домі, і все в них гаразд, і не треба більше боятися. Можна ж сидіти по вуха в нафті й не почуватись людиною.

Не в самій нафті сила — трапляється, що моральні кризи стають нищівнішими за енергетичні. Я на «Словнафті» вже тридцять років, з часів будови, на власній долі та психології багато що зрозумів...»

Ви, звичайно, знаєте, що всі задачі легше розв'язуються, коли починати від готової відповіді; так ми, відверто кажучи, чимало з них і вирішуємо. Але при такому способі чимало елементів логічної конструкції випадає; ми невдовзі можемо й забути про них, звикнути до власної поганої пам'яті, якою вже не охоплюються геть усі події. Чудово розумію, що і я не напишу про все, але в Братіславі дуже багато важать так звані привхідні обставини. Отже, до того, як прийшла нафта, до людей прийшла впевненість — категорія надважлива, хоч не підвладна економічному облікові. 1964 року нафти вже було стільки, скільки потрібно: працював нафтопровід «Дружба». Те, що довжину нафтопроводу — 4679 кілометрів — було словаками усвідомлено (832 кілометри проходить територією ЧССР), теж було несподівано важливим; тут усю країну можна ж за день проїхати, багато хто досі на літаку не літав — нікуди особливо літати в компактному небі, похиленому над центром Європи. Але от прийшла нафта, а відстань до тої нафти немислимо далека; люди збагнули, що відстані можуть не лише поділяти. У людей тут ніколи не було відчуття, що хтось здалеку дуже прагне допомогти їм; вони одне про одного, живучи поряд, не зразу навчились думати. Теж урок... У тутешніх людей так послідовно, так жорстоко і так довго брали...

Начальник цеху мастил «Словнафту» Іржі Котек усміхається, коли я починаю його розпитувати. Відповідає: «Перше враження від Радянського Союзу? Подолання страху. Навіть особисто мое найперше враження було таким. Село мое в Моравії Радянська Армія звільнила 8 травня 1945 року — одна з останніх звільнених

територій Європи, село моє. Радянський солдат з вусами взяв мене, одинадцятирічного хлопчика, посадив на коня. Він віз мене близько кілометра в один бік і кілометр поверталися. Віз мене, гладив по голові й плакав. Я ще не бачив таких солдатів і не знав, що такі бувають. Перше враження від радянських — згодом воно тільки зміцнювалось — з ними впевненіше, з ними не страшно. Це треба було міцно засвоїти — гадаєте, просто було?»

На світі майже не існує простих речей. А все, пов'язане з психологією, формуванням і переформуванням свідомості цілих народів, надзвичайно складно.

В Словаччині вже зросло покоління нафтовиків, які не працювали з іншою нафтою, крім радянської. Покоління, що вивчилось за радянськими підручниками й засвоїло напам'ять всі радянські агрегати. Ми для них — найреальніша реальність, а це багато складніше, аніж бути вишуканою легендою.

Інженер Іржі Котек розмовляє зі мною про Радянський Союз таким чином, що я розумію, наскільки зближено наші долі; саме долі, що формуються за однаковим соціальним законом. Зближення життів, доль — пайголовніше, але й дається воно найважче. Важче, аніж зближення вокзальними обіймами всіх з усіма підряд. Ми вже придивились навзаєм і стали від цього розбірливішими, природнішими, ближчими.

Іржі Котек часто буває в Радянському Союзі й зупиняється не тільки в інтуристських люксах. Бував Котек і в Рязані, і в Полтаві, і в Кременчуці...

— Ми приятелювали з інженером Пісцевим, начальником цеху мастил в Рязані, — каже Іржі Котек. — Зараз чудові взаємини склалися в мене з Миколою Григоровичем Озерним, керівником виробництва мастил у Кременчуці. Там, щоправда, інакша праця — установка в них утричі потужніша за нашу, але виробляє вона тільки п'ять видів мастил — зате по багато. Ми ж на «Словнафті» виробляємо менше, та різноманітніше — двадцять чотири різновиди.

У вас в країні кожен відчувається господарем. Знаєте, яке важливе це відчуття для нас! Ви ж звикли, а ми ще тільки народжуємо, виховуємо в собі нове почуття власності. Не спрощуйте цей процес. Ми вже багато що вміємо і ми вже інакші, не такі, як були словаки два чи три покоління тому, але, будь ласка, не спрощуйте...

Іржі Котек згадує, як Микола Озерний возив його до

Канева, на могилу Тараса Шевченка, і там напам'ять декламував Шевченкову поему про Яна Гуса.

— Розумієте,— веде далі інженер Котек,— ми набагато стриманіші, навіть зачаєніші люди, аніж ви,— життя навчило. Ваші люди набагато відвертіші. Це частина певності у своїй силі, повірте. Ваші люди вчать таких широти й доброзичливості, що гарно людській душі з ними. Нафта нафтою, але душі чудово.

І ще одне— ваші уроки інтернаціоналізму. В глибині України, в Кременчуці, Полтавській області, зустрів я українців, татар, росіян; інженер Токарев, приміром, працює на очисній установці, аж з Фергани сюди приїхав; парторгом цеху обрали Ієвлева— той з Ангарська, із Східного Сибіру. Ви звикли до цього, а для нас школа інтернаціоналізму, школа культури міжнаціонального спілкування— як життя, як повітря, бо самим нам, словакам, вже безліч разів намагалися втовкмачити, до чого ж неповноцінні ми й непристосовані до сучасності. І хто тільки цим не займався! І про вас нам, до речі, казали не самі лише компліменти— це також треба було подолати в собі: комплекс недоброї інформації про самих себе, про радянське життя і соціалізм взагалі.

Іржі Котек згадує, як рік тому він з родиною відпочивав у Сочі. У дружини саме був день народження; Котек пішов до гастроному, купив чотири пляшки шампанського і попросив чергову на поверсі, щоб та до вечора сховала шампанське в холодильник. Чергова поцікавилася, з якої нагоди куплено шампанське, а коли довідалась, у чому річ, то ввечері принесла Котековій дружині великий букет квітів. Не взяла від гостей ані сувенірчика, не пила шампанського— просто принесла квіти й сказала, що любить людей Чехословаччини і їй приємно бути з ними.

Це дуже важливо— як у кого ми залишаємось у пам'яті. Наскільки політичною і по-людському переконливою може бути проста сочинська чергова з готельного поверху. Хто сказав, що це дрібниці? В Братіславі— як скрізь у світі— я безліч разів зустрічався з нашими відображеннями в тисячах люстр, у безлічі вражень, з яких витворюється мозаїка, що називається дуже відповідально— репутацією Радянської країни та її способу життя. Причому оповідали мені не тільки радісні враження— всякого можна у нас набачитися, і не треба робити вигляд, наче над Хрещатиком, проспектом Руставелі чи

вулицею Горького ширяють самі лиш ангели з авоськами та портфелями, тобто ми з вами. Тим приємніше, що загальне враження про нас, так би мовити, емоційна рівнодіюча, було завжди переконливим і для нас вигідним; саме по-людському переконливим, бо навіть там, де країна наша не ідеальна, можна бачити, до чого ж гарні в нас люди. І зрозуміло, що буде в нас ще краще, бо життя країни витворюється з окремих людських життів. Тема ця була однією з найголовніших в усьому, що ми перебалакали. Можна об'їхати навколо світу, заправляючи свій автомобіль бензином, виробленим у різних країнах,— бензин буде скрізь однаковий. Запам'ятовуються люди і те, як вони живуть.

Ну, гаразд, повернімося до виробничих приміщень «Словнафту», простертого на території в 650 гектарів. Територію цю насичено пречудовою і найзагадковішою для неосвіченого ока технікою. Що, напевно, варто відзначити — все обладнання переважно власне, чехословацьке; при цьому офіційно вважається, що «Словнафт» один з найсучасніших закладів свого профілю на всю Європу. Отже, чехословацьке обладнання витримує іспити не лише на продуктивність, але й на престижність. Якщо вам забажається знати ще якісь цифри, я наведу кілька особливо, на мою думку, показових. Ну перш за все — як розгорталися потужності «Словнафту» (старий «Аполо» зроду не переробляв більше 150 тисяч тонн на рік).

1957 року почала діяти перша установка потужністю 180 тисяч тонн нафти на рік. Згодом — друга установка на 240 тисяч тонн і третя — на мільйон тонн річної потужності. Четверта, п'ята і шоста установки можуть переробляти по два мільйони тонн кожна.

Усього комбінат «Словнафт» випускає близько ста п'ятдесяти різних виробів (про деякі з них ми ще побалакаємо); 10 процентів хімічної продукції Чехословаччини виходить звідси, 60—70 процентів потреб Чехословаччини в пальному, мастилах та бітумі задовольняється тим-таки ж «Словнафтом». Деякі вироби комбінату стають основою для роботи інших підприємств Чехословаччини. На «Словнафті» починається виробництво місцевого поліетилену «брален», синтетичних фенолу та ацетону, гліколів, ароматичних масел, поліпропілену. «Словнафт» збирається почати виробництво синтетичного каучуку.

Я не певен, що ви надійно засвоїли призначення і важливість усіх продуктів, одержуваних з нафти. Але я певен, що ви знаєте: без нафти, без продуктів її переробки сучасна держава жити не може. Досвід створення «Словнафту», формування його кадрів — це вже зовсім новий для Словаччини досвід, не лише виробничий, але й духовний.

Що може статися за двадцять з чимось років — вік «Словнафту»? В більшості країн саме цей вік вважається за цілком зрілий. Вважається, що нібито саме за 22 роки пророк Мухаммед записав коран; середньостатистичний американський чоловік загалом спить 22 роки і 5 місяців свого життя... За двадцять два роки можна досягнути дуже багато й можна не досягнути нічого — як зрештою і за кожний інший проміжок часу. «Словнафт» вріс власною зрілістю в духовну зрілість цілого народу; цей досвід нафтопереробного підприємства вражає саме своєю небувалістю. Такого не знали ще.

— Такого ще не було, — каже інженер Петер Гашпарович. Він тимчасово керує профспілковими справами «Словнафту» — інженера перевели від нафтоперегінних справ до профкому, і Гашпарович не втомлюється казати, як він страждає, відірваний од виробництва. Путівки, наприклад, треба ділити. Це також неувало, і до цього теж треба звикнути. Але Петер Гашпарович страждає, відірваний од виробництва — путівки він сприймає вже як належне. Так його діди страждали, відриваючись од поля.

...Гашпарович — селянського роду, обидва його діди вирощували хліб, молодий інженер — «від плуга». Це ще один повчальний досвід «Словнафту» — формування сучасного робітничого класу на сучасному підприємстві. Колишні селяни, які навчились мислити категоріями сучасної нафтохімії, знаються на перфокартах; сучасні люди, що народилися в селі й природно — працюю — вросли в життя сучасного міста. Розумні селяни ніколи не лякаються автомобілів та заводських гудків — вони лякаються безіменності, нічийності світу, що їх оточує, а світ «Словнафту» постійно підкреслює свою належність тим, хто працює, його пов'язано з ними працюю і відповідальністю — це соціалістичний світ.

Дуже важливо працюю зроститися з долею свого народу. Єдиний спосіб надійного поєднання. Знаю літераторів, що культивують картинне свое пейзанство саме

через те, що немає у них на світі тої самої точки, де їхню працю зрощено з всенародним зусиллям. Тут вже третього не дано — чи впадати у фольклорне гелготання, декламуючи над кермом власного автомобіля про несумісність (трагічну, вбивчу!) гайочків, грибочків та димочків. Хоч автомобіль на процентів сімдесят зроблено з матеріалів, причетних до продуктів переробки нафти. Чи тверезо розуміти, що діється в світі, й битися до останнього за те, щоб усі цінності — середовища, душі, пам'яті — зберігались на сьогодні та назавжди. Бо це спільний наш світ, в якому наявні не лише блага цивілізації, але й непрості шляхи здобування тих благ.

Природність сприйняття сучасності й власної причетності до неї так необхідна кожному! І природність пошуків свого власного місця на світі. Гашпарович дуже простий і відвертий — з ним гарно ходити по «Словнафту» й легко розмовляти. Десять років тому закінчив він Братіславський політехнічний інститут — для Петера все це природно, наче трава в лісі: інститут, нафта, праця. Гарно, що так. Діда Гашпаровича мобілізували під час першої світової просто з села — він і загинув тоді в австро-угорській формі. Але вже батько майбутнього інженера, мобілізований в наступну світову війну, перелетів на радянський бік — він був льотчиком — і воював проти фашистів в армії генерала Свободи. Сам Петер Гашпарович народився 1946 року, згодом закінчив школу, став інженером-хіміком, працює на «Словнафті». Показує мені територію — величезне поле, заплетене в мережу труб з колонами рафінувальних установок і червоно-синіми плакатами «Не курити!» на кожному кроці. Куріння на «Словнафті» — заняття для самогубців (якщо замислитись, то це взагалі таке заняття), — в повітрі ширяють аромати, настільки пов'язані з уявленням про вогонь, що відчуваєш легкозаймистість самої атмосфери чи чим ми там дихаємо, гуляючи «Словнафтом»... Повітря тут, звісно, не те, що на гірських курортах Татрів, але більшість димарів вкрито фігурними ковпаками фільтрів, невдовзі накриють всі. «Штрафувати дирекцію треба», — буркотить Гашпарович. «Треба, — погоджується чоловік, що підійшов до нас ззаду. — Тільки щоб платили штрафи з власної зарплатні, а не з фондів «Словнафту». Одна установка дає п'ять мільйонів крон прибутку — що їй пара тисяч крон штрафу! Нічого — дамо собі раду й з цим, очистимо повітря...»

Гашпарович знайомить мене з нашим супутником — Ярославом Земаном, майстром установки, призначеної для перегонки нафти, що гуде неподалік і зветься «Реформінг-4». Земанові трохи за сорок, але він встиг попрацювати й на «Аполо», переганяючи там саратовську та румунську нафту, — це коли зразу ж по війні якось відбудований «Аполо» намагався поновитись. «Є різниця?» — питаю в зосередженого майстра Земана. «Є, — відповідає майстер дуже спокійно. — То був невідомо який заклад, а цей — наш; той був старомодний — це сучасний; там було брудно, обладнання й продуктивність сміховинні... Що вам сказати іще?» Усміхаємось водночас: справді, «Аполо» й «Словнафт» — наче дві геологічні епохи, а не просто два підприємства, вік яких розділено кількома десятиріччями. Земан пропонує мені пояснити тонкощі технології, а тоді резонно зауважує, що в будь-якому популярному посібнику чи шідручнику я можу прочитати про них ще докладніше.

— Ви про це писатимете? — запитує Земан і показує на безконечне поле, де не було нічого сінько, а виріс завод; людей, якими оживлено це поле, завод і навіть загадкову земну кров, що булькотить у підземних чорних судинах.

— Нафта рятує нас, помножує нашу могутність, зігриває, — каже Петер Гашпарович. — Але головне, що люди, які працюють з радянською нафтою, співробітничать з Радянським Союзом не лише економічно, але й душевно, і це робить їх іншими. Звичайно ж, завдяки вашій нафті життя стало зовсім іншим. Але все ж таки історичний заклик Клементя Готвальда формулюється куди об'ємніше: «З Радянським Союзом — на вічні часи!» Не «з радянською нафтою», а саме «з Радянським Союзом». Це найголовніше...

— Я вчився працювати на сучасних машинах у вас, у Новокуйбишевську, 1962 року, — втручається Ярослав Земан. — Знаєте, потрапив уперше до радянського поїзда; їду з Москви не знати куди, в той Новокуйбишевськ, де є установки типу реформінгів, на яких я мав працювати в «Словнафті». І раптом один чоловік до купе зайшов, потім ще один, а тоді — ще. Це в поїзді прочули про мене, і ветерани війни прийшли: «Ми визволяли вас, як там ви?» Потім зайшли робітники з Новокуйбишевська, стали розповідати про свій завод. Відразу ж почувся між своїми — ніде на світі не почувашся так при-

родно, як у вас. Славні, відкриті люди у вас і навіть бюрократи лагідніші («Ну, це ти, братику, надто!» — подумав я, але не заперечив), бо на заводах, де я бував, чимало дуже складних питань вирішувалось по-діловому, на місці, швидко й точно.

Цікаво бути на «Словнафті»; цікаво тут думається про те, що таке енергія, цікаво спостерігати, як чітко й повноцінно переробляється радянська нафта, але водночас розумієш, що, теоретично міркуючи, нафту можна придбати за золото ще десь. Але не все переводиться в конкретність благородних металів: чисте золото народної долі, ясне золото дружби, щире золото істини не підлягають девальваціям та розмінам. Нафта, звісно, нафтою, але ж не тільки нафтою єдиною; не самі лише двигуни внутрішнього згоряння визначають долю цивілізації. В нашому «Словнику іншомовних слів» одне із значень слова «енергія» подається як «наполегливість, рішучість у досягненні мети». Великі слова багатозначні, і ми не завжди маємо рацію, сприймаючи їх спрощено.

Авторський відступ (3)

Раптом я подумав, що пишу про нафту таким чином, наче видобування нафти й будівництво нафтопроводу автоматично стають великим благом для кожного, хто причетний до транспортування, обробки та освоєння чорної крові землі. Я вже казав (ви й самі про це знаєте), що всі найзначніші події — соціальні. В тому числі й пов'язані з нафтою. На доведення мовленого — повідомлення з дуже солідного американського тижневика «Ю. С. ньос енд уорлд ріпорт»:

«Ті, хто живе на Алясці, вважають, що гігантський нафтопровід, який перетинає 49-й штат з півночі на південь, не став для них золотою жилою.

Все, що породили 8 мільярдів доларів, витрачені на будову трубопроводу в період з 1974 до 1977 року, — це астрономічні ціни на продукти харчування, товари та послуги, найвище в країні безробіття та високий рівень злочинності. Крім того, різко збільшилася кількість расових конфліктів між білими та ескімосами, які живуть у жахливих умовах, добуваючи собі харч полюванням і риболовлю. Соціологи вважають ці конфлікти

наслідком пригнічення корінного населення і бруталного ставлення до його національної культури.

Райдужні настрої, що з'явилися на Алясці в період будівництва нафтопроводу, змінилися похмурими. Результати нещодавнього опиту населення вразили тих, хто досі вважав Аляску «райським куточком». 60 процентів опитаних відверто визнали, що радо змінили б місце проживання...

За останніми даними, рівень безробіття тут складає 12 процентів, один з найвищих по США. Найбільше постраждали робітники міста Фербенкса, де кількість звільнених досягла 18 процентів. Деякі не мають роботи вже протягом року і зараз вони простоюють у довгих чергах біля бірж праці в надії дістати хоч якесь заняття.

Авторський відступ (4)

Хлібний сніп та цистерна з гасом теж стають зброєю в недобрих руках. Знерухомілі машини, знесилені з голоду народи — що може бути страшнішим тепер, саме тепер, коли до третього тисячоліття вже так близько, що діти, народжені сьогодні, ледве увійдуть у студентський вік до початку третього тисячоліття нашої ери?

Ще трохи статистики. Понад чверть мільярда дітей шкільного віку не ходить до школи — немає шкіл для них, немає грошей для шкіл. Минулого року людство витратило на екіпірування кожного солдата в середньому в 60 разів більше, аніж на освіту кожної дитини. Офіційно вважається, що 570 мільйонів людей харчуються недостатньо — немає грошей на їжу для них. Наведені підрахунки походять з капіталістичного світу (кажучи «людство», тамтешні статистики не завжди пам'ятають про нас; тамтешні політики — теж). Найбагатша з капіталістичних країн — США — 1978 року ввезла нафти на 42,3 мільярда доларів, а в 1979 році закуповує її ще на 4 мільярди додатково (якщо ціни не підвищаться). Щоб одна дитина зростала, не відчуваючи браку вітамінів, і була порятованою від багатьох хвороб, пов'язаних з недоїданням (та дитина, що ввійде у третє тисячоліття молододією людиною), необхідно кілька центів на добу. Але їх немає. На дітей грошей не лишилося. За дітей платити ніколи. Втім, усе на світі відносно — також відносні міркування про порівняльну цінність дітей і нафти. Китай,

наприклад, колись вважався однією з найнещасніших країн (він і сьогодні здається мені таким). Але Рокфеллер, засновник славнозвісної нафтової компанії «Стандард ойл», ще на початку століття проголосив, що люди Сходу знайдуть своє щастя у найпростіший спосіб — просто слід замінити світильники з риб'ячим жиром газовими лампами. Не в освіті і тим більше не у вітамінах сила (покійний кормчий Мао стверджував цю тезу й надалі). Люди Рокфеллера склали і накреслили ієрогліфами плакат (сьогодні його нарекли б дацзибао), який красувався по всіх найшанованіших стінах колишньої Піднебесної імперії (дуже схоже на оголошення марктвенівського Янкі, який впроваджував комерцію при дворі короля Артура):

Якщо ви бажаєте щастя, довгого життя,
здоров'я і миру, то повинні
оточити себе світлом. Для цього
слід запалити лампи Мей Фу,
що працюють на чистому
газі Мей Фу.

«Стандард ойл» вжористала
найновіші наукові відкриття і запросила
вправних митців для створення
наших ламп, у яких згоряє
кожна крапля гасу, не лишаючи
найменшого запаху...

Я схильний був вважати цей віршик такою собі дурничкою, яких чимало вже занотовано в антологіях рекламних поезій (особливо якщо врахуємо, що запевнення «не лишаючи найменшого запаху» повністю відкинута наступним досвідом людства), коли в травні 1979 року одержав листа з цілком сучасною поштовою маркою США вартістю два долари. На марці було зображено все ту ж газову лампу з червоненьким полум'ям над гнотом і накреслено величний девіз: «Американське світло засяє над усім світом».

...Газовими лампами я користувався тільки в роки війни (з каганцями на зміну), затамивши відтоді солодкуватий дух, від якого болить голова. І ще я раптом згадав сизі перегарні шлейфи, протягнуті за ворожими танками, які котяться зруйнованою вулицею палаючого мого міста. Хімікам відомо, скільки різних продуктів можна вигнати з нафти, а хто візьметься перелічити способи використання тих продуктів?..

Електрика

«Вам слід поїхати до Воян»,— сказав мені секретар Требішовського райкому Йозеф Баран і махнув рукою в бік димарів, що бовваніли на обрії. А я і сам хотів туди — спасибі секретареві, що наші з ним наміри так співпали.

Електростанція у Воянах дуже помітна і в словацькій енергетиці, бо з Воян походить половина електроенергії, яка виробляється у республіці, і ще тому, що двосотметровий димар підприємства (зараз добудовується трьохсотметровий) видно з відстані в сорок-п'ятдесят кілометрів. Якщо підсумувати прикмети, то можна бути певним, що в Східній Словаччині кожен хоч що-небудь, а знає про знамениті Вояни. Більшість моїх співрозмовників знали навіть, що існують Вояни-1 і Вояни-2 — дві теплоелектростанції, які виникли послідовно, щоб зігріти, наситити енергією і світлом велетенський район Закарпаття, де всі ці прикмети — світло, тепло, енергія — здавна були у великому дефіциті.

В цьому місці, вважаю, мені слід зупинитися й уточнити: у випадку з Воянами головна проблема була саме в тому, що відстань між бажаним розвитком енергетики і традиціями такого розвитку виявилась справді гігантською. Не повторюватимусь, докладно оповідаючи, як перетворилося тутешнє життя,— весь час намагаюся ж писати про це, саме про спосіб життя, про якість життя, і весь час розумію, що аргументи не завжди вражатимуть вас, чия свідомість звикла саме до такого буття (у ТЕЦ — власний будинок відпочинку, училище, в якому триста громадян Чехословаччини і п'ятдесят шість в'єтнамців осягають енергетичні премудрості, власний нічний санаторій, власний піонертабір; клуб і зимовий басейн будуються. «Ну і що?» — спитав у мене молодий дизеліст, якому я захоплено перелічив усе це).

Обидві ТЕЦ, розгорнуті в районі Воян, пов'язані з радянською сировиною. ТЕЦ-1 починала працювати на донбасівському вугіллі — власне буре вугілля малокалорійне і нерентабельне в добуванні. Вугілля з Донбасу доставляли просто на територію: широку (щоб не перевантажувати) колію підвели до агрегатів; понад півтора мільйона тонн вугілля щороку розвантажують Вояни з радянських залізничних платформ. Крім того, мазут з «Словнафту» — до мільйона тонн кожного року — це пе-

рероблена радянська нафта, на яку розраховано агрегати Воянської ТЕЦ-2. З цього року вирішили накопичувати мазут, запасати потроху — частина другої ТЕЦ переобладнується для роботи на радянському газі. Газу багато не накопичиш, але ніхто не має сумнівів, що накопичувати його ні до чого: сказано, що надходитиме, значить, надходитиме...

— Звикли,— повторює мені інженер Іво Черноцьки, директор електростанції.— А знаєте, до чого звикалося найповільніше? Не до регулярності радянських поставок — тут усі спокійні, бо Вояни виникали на радянських вугіллі й нафті,— інакше бути не може; інакше ніхто не пробував і пробувати не хоче! Найповільніше звикали до мислення по-новому; як завжди, спілкування з Радянською країною — це, в масовому варіанті, уроки не лише економіки, але — моралі. Нині тут розгорнуто найсучасніші підприємства; але вчора в районі діяв один-однісінький цукровий заводик і люди навіть не уявляли, як це — мислити категоріями ТЕЦ світового класу. 1964 року прийняли на роботу перших сорок селян з довколишніх сіл — ні про яку пролетарську психологію вони й гадки не мали. Коли невдовзі почались по селах храмові свята, селяни-робітники припинили своє ходіння до мало-розумілих дизелів та форсунок. Ще й на догани ображались — щороку оновлювалась чверть, а то й третина складу працівників ТЕЦ; років за три з половиною весь персонал оновлювався повністю. От тільки я втримався,— усміхається Іво Черноцьки.

Усе це дуже важливо — буття визначає свідомість. Адже в роки гноблення та біди тут не лише на інтелігентських, але й на селянських зібраннях чимало сперечались про матерії високі, красиві, але такі, що не піддаються точному облікові. Слов'янські інтелектуали, можливо, більше й довше за інші європейські народи утримували в найінтенсивнішому обігу чимало слів, які вимовлялися екзальтовано, хоч без готовності до негайної дії: «подвижництво», «справедливість», «жертвність», «дух», «присвята»... І раптом — замість казочок про благородних ініціаторів героїв-розбійників та розкішних мріянь інтелігентів про місточок, обсаджений трояндами та орхідеями, що веде до Країни Благородства, Волі, Світла, Самопожертви (всі слова — з великої літери), виникли цілком реальні проблеми реалізації, інтенсифікації, капіталовкладень, планування, демографії (з яких літер ці

слова не пишеш), і виявилось, що навіть найбільш натхненних інтелігентів і найчарівніших мужичків, таких колоритних на картинках з народного побуту, слід ще багато чого навчити. Навчили. Принаймні хто бажав — зрозумів і навчився. Це було важливим уроком зрілості. Почуття господаря не лише народжується, але й виховується в народі й повинно бути не лише лірично піднесеним, але й діловитим.

Нині у Воянах кадрова плинність не перевищує шести процентів — це нормально.

Знаєте, з чого починали керівники ТЕЦ? Директор Іво Черноцьки і парторг Юліус Гарбуляк розповіли мені про спробу зорієнтуватися у тутешніх тенденціях і справах, наукову спробу, бо 1970 року у Воянах провели велике соціологічне дослідження. У Словаччині діяла вже власна Академія наук: пропонована енергетиками праця прийшла до душі одному з її інститутів, де вчених також цікавив напрям процесів, які відбуваються у глибинах нації. За угодою з Воянською ТЕЦ, соціологи академії почали...

Тоді на ТЕЦ працювало близько тисячі семисот людей — опитом охопили близько сімнадцяти тисяч, тому що втягли до нього усіх членів родин і навіть далеких родичів, а ще й просто близьких знайомих працівників електростанції. Соціологи довго розмірковували над одержаними наслідками, а коли почали їх публікувати, то з'явилась тема для роздумів ще ширших.

Питання про енергетичні джерела було очевиднішим за інші; в 1970 році (році опиту) для всіх було зрозумілим і певним, що радянські нафта й вугілля — щось безвідмовне, таке, що було, є і буде. Так само не викликав сумнівів і факт, що з працею завжди буде гаразд. Знайти собі місце, яке бажается, проблемою не було — турбота про працевлаштування нікого з опитаних особливо не хвилювала. Що ж стало головним? Вчені розташували основні клопоти у такому порядку: культура, охорона здоров'я, спорт, діти. Такий собі комплекс британського аристократа. Але, на відміну від принців-спадкоємців, працівники ТЕЦ проблемі родових помість, тобто квартир, провідного значення не надавали. Переконавшись, що протягом короткого часу можна отримати помешкання, теж сприйняли це як належне. Двадцять п'ять років життя за соціалізму розвинули (а наступні — зміцнили ще більше) всезагальний апетит до рівності. («Не поча-

ли б плутати з зрівнялівкою, — каже мені Черноцьки. — Працювати слід, працювати...») Проблеми пішли нетрадиційними колами: те, що раніше належало здобувати, давалося тепер без щонайменших зусиль. Вміння пити воду, не завжди відаючи, звідки витікає ріка, стало поширеним і навіть небезпечним, коли мати на увазі втамування спраги молодими людьми, доля в яких багато легша за долю багатьох поколінь їхніх попередників.

Реформувалося все життя, і осягнення його законів куди складніше, аніж освоєння нових форсунок на агрегатах звичної для місцевого населення чудової ТЕЦ з двохсотметровим димарем.

— Колективізація селянських господарств рішуче змінила свідомість; власне, від колективізації великою мірою прискорилося й формування нової свідомості в наших робітників, — каже мені парторг Юліус Гарбуляк. — Все ж таки в республіці сотні тисяч людей, які вчора ще мислили категоріями хоч маленької, та своєї, та приватненької власності. Це дуже непросто — видушувати з душ власництво, якого ще доволі навкруг, відбиватись від історичних анекдотів і західних радіопередач, які переконують тебе, що ти живеш не так; а скільки розповідають веселеньких казочок про танцюристів у національних шатах і про політиків, про яких більшість сучасного населення поняття не має. Цілі покоління виховувалися в умовах дуже різних і навіть на інформації несхожій — дорослішаємо спільно і всі разом вчимося мислити по-новому.

Зсуб, що перейшов свідомостями, гігантський. Енергія духовної історії по-різному втілюється в знаннях і вчинках різних людей.

— Ми часом давали визначення круглесепькі та м'якенькі, — веде далі Юліус Гарбуляк. — От і виходить, що такі різні й такі несхожі фігури, пов'язані з нашою недавньою історією, як імператор Франц-Йосиф, прем'єри Масарик та Бенеш, а то й диктатори сорокових років, вишикувались для деяких молодих людей в музеї воскових фігур в одну шеренгу, де всіх виліплено зовні схожими, але політичного коментаря, класового коментаря на п'єдесталах явно бракує. Для стариків то була історія життів, хитань, безнадій, програшів, перемог; для багатьох — вистражданої віри. Частина молоді одержала все, не вистраждавши і навіть не обмисливши отриманого. Можна, звісно, і так, але так гірше. Це все одно що

працювати у Воянах, нічого не відаючи ні про машини, ані про мазут...

Проходимо велетенськими приміщеннями цехів теплоелектростанції, що надсилає до мережі щороку мільярди кіловат-годин. Установки Воянської ТЕЦ роблено на знаменитих підприємствах «Шкода»; з «Шкоди» ж прийшло сюди чимало досвідчених робітників — для декого з жителів Східної Словаччини першим і найконкретнішим інтернаціональним символом, прикладом співробітництва, стала радянська нафта, оті 480 тонн мазуту, які згортають щодоби в установках чеського виробництва. Ми ж з вами звикли до власної сили і не завжди вчасно пригадуємо, бува, скільки певності й скільки бажання жити додавали нашим батькам самі тільки вуличні демонстрації пролетарської солідарності, що гриміли планетою шість десятиліть тому. Ми сьогодні надаємо цим демонстраціям форму цілком конкретну — радянські уроки дружби гранично матеріальні і наочні, — жоден з них не має забутися, за яких умов не засвоювався б він...

· Юліус Шлепецьки працює машиністом турбогенератора. Колись він монтував електростанції на «Шкодi», а з 1965 року — тут. Звичайно ж, він розуміє, чим є радянська нафта для його батьківщини; звичайно, не було б тої нафти, не було б і Воянської ТЕЦ-2. Не було б його робочого місця («Гляньте крізь скельце — он там при температурі 1800° палає розпилений з форсунок мазут. Чиста робота. Коли б воно було на вугіллі, знаєте, яка б тут стояла пилюка — не продихнеш, а грязюка яка була б!»). Обидві дочки Юліуса Шлепецьки вчатьсЯ в Братиславі на хiмфаку політехнічного — також нафта... Шлепецьки каже, що сам він ніколи в Союзі не був; дочки бували вже — одна навіть листується з подругою із Челябінська. Власне кажучи, юридично Шлепецьки був у нашій країні — він з усмішкою згадує про це, бо 1946 року відвідав футбол в Ужгороді: ЦБЧА (Москва) — «Спартак» (Ужгород). Юліусові було тоді 14 років.

Відчуття Радянської країни, нероз'ємне з відчуттям радянського суспільства, його способом і його якістю життя, все ж таки існує в кожному особливо й осiбно. Надто вже помітна й серйозна у нас країна. Я вже казав про дух рівності, який струмує від нас, але разом з ним належить засвоювати дух вимогливості нового світу. Хто пояснить?

— Мені, даруйте, вперше пояснили це у вас в полоні, —

каже мені Олександр Цінке й дивиться вбік.— Що таке вимогливість, відповідальність і все таке. В багатьох це було тут, а у мене — в полоні; на судноремонтному в Новоросійську довелося попрацювати. Тут я бачу, як радянська нафта йде трубами, а там, в Новоросійську, вона блищала на поверхні затоки, в танкерах плюскотіла. Я тоді й не гадав, що і для мене та нафта... Як жив? Ніколи не був ситий за ціле дитинство, працював від зорі до зорі, в дитинстві й думок не було інших, крім взаємопов'язаних: їжа й праця. Потім — війна; 1944 року одягли в чужу шинелю й відправили на руський фронт, а 1945 року вже був у безпеці, в глибокім тилу — полон. Дивився на нафтову плівку, райдужно розтягнуту по затоці, й не гадав, що працюватиму з тією ж радянською нафтою, коли її нам надішлють. Ще мені багато чому належало навчитись, важко вчився я; писатимете — не спрощуйте.

Ні в якому разі не слід підганяти під відповіді й спрощувати. Олександр Цінке, який побував у радянському полоні, зовсім не вважає цей урок життя свого зайвим. Належало прийти до розуміння того, наскільки «переконливо добрі» (його, Цінке, слова) радянські люди, запам'ятати новоросійську бабусю, яка подала йому кухоль з водою, і збагнути, що війна зробила з бабусею, з її місцем та її життям. Вода колом стояла в горлянці у полоного.

Син Олександра Цінке працює механіком на «Словнафті» — просто в гирлі нафтопроводу, яким перекачується сюди азіатська нафта; дочка — на обчислювальному центрі там-таки, життям задоволена. І так формуються династії нафтовиків. Цінке кілька разів повторив мені, що саме було для нього найпереконливішим аргументом на користь нового життя: коли повернувся з полону, то побачив раптом, що праці скільки завгодно. А він же родом з села Вешківці, де постійно голодували з безробіття; він, як ніхто, знав, що то значить, коли є праця.

Так, звичайно, багато хто вчив тут «діалектику не за Гегелем», але засвоїли її міцно. Така вже то була діалектика.

Завдання колосальної складності — зведення народних спогадів, народних надій, планів, оцінок в один кулак, в єдину силу. Без цього важко стати сучасною нацією. Власне, з перших днів нового життя комуністи Чехословаччини підкреслювали його природність; всі досягнення

і всі помилки належало спокійно враховувати й осмислити. Адже з одної лиш Австрії стільки фільмів крутять по телебаченню — там теж все осмислено, та не все так; прикро, що в нас не завжди у достатку переконливих фільмів-відповідей. Як там не було б, але добре знаємо, що історична, приміром, тема використовувалась у дуже багатьох випадках теж як ерзац-коментар до сучасності. А з словацьким глядачем і слухачем простіше, адже держави тут практично не було, і чимало кінобойовиків та творів про бездоганних предків роками пред'являлись народові мало не як академічні посібники.

А зазирнути б до історії навіть не дуже далекої, та уважно; ну, скажімо, була поблизу від Воян електростанція на річці — давно зупинилася, та ще й ТЕЦ була на бурім вугіллі — також не вціліла. Ці й чимало інших матеріалів для роздуму — сфера чесного добору фактів з життя минулого для реального осмислення уроків. Все поєднується в єдину мережу — слід навчитися мислити категоріями реальними, щоб збагнути одвічні закони поєднання.

На пультах Воянської ТЕЦ видно, як її лінії електропередач з'єднано з усією чехословацькою мережею і загальносоціалістичною системою «Мир» — стрілки показують реальну напругу в кожному пункті. Так само й пам'ять — для всього є власна, дуже проста ціна. От зараз ввімкнуться телевізори, скакнуться стрілки, фіксуючи електровитрати, а що відіб'ється на телеекранах? Що б не відбивалося — не можна, щоб фільми про блондинок у ландо, які похитують страусовими боа на старих вулицях Братіслави, Кошіце чи Нітри, тріскотіли гучніше, ніж спогади про розстріли безробітних на тих-таки ж словацьких вулицях. В Требішові та в сусідніх Воянах у тридцяті роки з кулеметів розстріляли демонстрацію, об'єднану гаслом «Роботи й хліба!». Фільмів про те, як кризь колишню Словаччину проростав новий день, не так багато, та й де побачиш їх — такі, щоб хотілось дивитися, зате з Відня показують довоєнну стрічку з чарівною Франческою Гааль, яка успішно спокушає мільйонерських синків і носить своє лахміття з неймовірною вишуканістю.

Знову пригадую розмову з екс-полоненим Олександром Цінке й такими, як він. Ми ж про них, як правило, не згадуємо, але хіба ж радянську гуманність не відбито в цих біографіях? Тим більше, що доки полонений

Цінке освоював у тиловому вже Новоросійську фах ремонтника танкерів і звикав до запаху радянської нафти, яку йому ще надішлють, отут, на Даргівському перевалі, звільняючи батьківщину Цінке, впало двадцять тисяч наших солдатів. Хто зніме кінофільм про те, якою ціною звільняли майбутню територію майбутніх Воян, куди сягне майбутній нафтопровід? Двісті гектарів на перевалі було заміновано дуже густо і з 11 грудня 1944 по 18 січня 1945 року Перша гвардійська армія генерал-полковника Гречка проривала тут фашистську оборону. Поруч була знаменита 18-а армія Другого Українського фронту. Зніміть, будь ласка, мудре кіно про це — тільки не з вертольота, бо мені необхідно побачити впритул обличчя людей, які за півроку до кінця війни падали на цю землю, рятували її, нічого ще не знаючи про траншеї, які колись ляжуть тут під нафтопровід...

Слов'яни вперше прийшли сюди близько двох з половиною тисяч років тому — прийшли і досі живуть. Всяке траплялося за ці двадцять п'ять сторіч — самі розумієте: взимку 1979 року трапився, приміром, у слов'ян маленький енергетичний непорядок: виявилось, що дехто не дбає по-справжньому про економію палива. Тобто піклувалися всі зразу, але витрачалось мазуту набагато більше, ніж на подібних підприємствах інших країн. Було проведено спеціальний пленум ЦК, який розставив усе по місцях: введено нові методи економії — зокрема, якийсь час починали працювати не з сьомої ранку, як звичайно, а з восьмої-дев'ятої (мільйони лампочок спалахували по установках на півтори-дві години пізніше і горіли не так довго, хоч словаки переживали неможливість не схоплюватися з ліжок на світанні; на відміну від деяких інших народів, вони люблять раніше починати свій робочий день, зате й закінчують його рано). Тут багато проблем; але всі серйозні проблеми вирішуються державно — таж не було ніколи в цьому районі державних проблем, бо в народі не було своєї держави.

Розмірковуючи про мрію, що визривала у людях, шукаю способів наближення до облич. Хай проститься мені повторна згадка про кіно. Згадую фільми, де костюмований натовп по-мурашиному вовтузиться під кінозйомочним вертольотом. Знімали ж саме тут, тому тут і згадав я, наскільки в деяких стрічках — від «Падіння Берліна» до «Визволення» — бракує мені саме облич, доль, досліджених впритул, а не взагалі — в натовпі з сяючими

багнетами, що спрямовується помрежівським мегафоном. Кінофільм не повинен бути посібником для штабних тактичних занять, коли вже його названо художнім, тим більше, що саме тут, у цих місцях, доволі великих сюжетів...

Пишу це, перечитуючи в своїх нотатниках запис оповіді секретаря Требішовського райкому КПЧ Йозефа Барана. Це — з конкретних аргументів про ставлення людей до майбутнього. Річ у тім, що всю війну комуністи району переховували від окупантів червоний прапор з вигаптуваним портретом Карла Маркса. Коли до районного центру Требішова увійшли передові загони 18-ї армії, комуністи вийшли їм назустріч з тим прапором, вже прикріпленим до древка, вручили врятований прапор Леоніду Іллічу Брежневу, який прийняв делегацію учорашніх підпільників. Прапор тепер зберігається в районі, і його щороку несуть попереду першогоградських колон; як там не було б, але саме тут було проголошено Словацьку Національну Раду, народовладдя. З 25 січня по 2 лютого 1945 року — цілий тиждень — Рада працювала у Требішові; не було ще ні їжі, ні палива, ані світла — щойно встановлювалась народна влада. Але встановлювалась міцно й навіки. Читаю меморіальний запис про це, — над головою в мене вітер розхитує лампочку, — електрика прийшла сюди з Воян. Стільки всього може з'єднатися в уроках та зусиллях, непомітних на перший погляд, як електрика — ніхто не бачив її, а лампочка горить, і я читаю меморіальний напис.

Авторський відступ (5)

Це коротенький відступ про ліки. Про те, що часом пов'язується з уявленням про них. Тема здалась мені вартісною не лише тому, що в Будапешті працює знаменита фірма «Гедеон Ріхтер», яка виробляє ліки, шановані в цілій світі. І не лише тому, що більша частина ліків фірми «Гедеон Ріхтер» виробляється на базі продуктів переробки радянської нафти. Просто навіть в першому наближенні тема виявилась куди багатограннішою, аніж я сподівався.

В одній із будапештських редакцій ми з приятелем, засівши біля телефону, дзвонили по всіх довколишніх аптеках в пошуках ліків, замовлених мені з дому. Але, як на зло, ніхто й не чував про такі ліки. Після шостого чи

сьомого дзвінка звівся чоловік, що давно вже чекав на когось біля дверей, зовсім незнайомий угорець: «Які вам ліки? В мене сестра бухгалтером в госпіталі працює — зараз поїду, дізнаюсь...» Незабаром він привіз ліки.

В готельному вестибюлі мені вручили листа від будапештської перекладачки й поетеси Жужі Раб, що жила неподалік від моєї «Асторії». До того часу я вже протягом місяця роз'їжджав Угорщиною, скучив за домом і тим з більшою радістю відкрив листа, ще не розуміючи, звідки він. Від Жужі: «Бачу, що ти в ностальгії. Пишу листа, щоб тобі, сирітоньці, не було сумно». Слово «ностальгія» в Жужі від наших з нею розмов про долю розсипаних світом емігрантських громад, «сирітонька» — від того, що вона закінчила перекладати Некрасова і взялася за Єсеніна. «Кращі ліки для душі — голос друга» — така афористичність у Жужі від східної поезії, якої вона теж наперекладала доволі. І від бажання зробити людині приємно...

Гомонимо з кальвіністським священником із Буди. Він у замшевій курточці, коричневих вельветових штанах, з борідкою клинцем — просто-таки декоративний художник з паризького Монмартру: «Я ж протестантський священник, — каже він. — Ми вистояли на цій землі проти мусульман і проти папських католиків, які спалювали наших предків на майданах. Знаєте, що дуже важливо? Відчуття рідних людей — хоч віруючих в іншого бога, але з совістю й бажанням творити добро. Люди ці жили за Карпатами і були для нас наче ліки від безнадії. А яка велика проза: Толстой, Достоевський!.. Хоч світ літератури тієї бував гіркий, він допомагав долати просто-таки апокаліптичний відчай, лікував...»

Іван Салимон, директор будапештського будинку угорсько-радянської дружби, розповідав мені, що в одній із церков він чув проповідь, де священник вітав освоєння космосу і теж казав про надію. А я згадав, як був у Зоряному і спостерігав тренування угорського космонавта, уявив дистанцію від кафедри кальвіністського проповідника до кабіни «Союзу» — теж тема для роздумів про відстань...

Ще один сьогоднішній погляд на світ: учениця сільської гімназії Естер Тот перемогла на всеугорському конкурсі юних знавців російської мови. «Російська мова — наче ліки від обмеженості. Світ ширшає в тисячу разів. Я почала вивчати російську кілька років тому — після

того, як побула з дитячою екскурсією в Москві і виявилось, що навіть по телефону я побалакати не вмю, не те що книгу прочитати...»

А тим часом — у Будапешті чистять фасади. Висяться етажерки риштувань і гудуть піскоструминні апарати. Вже закінчено чищення вулиці Леніна; білішають будинки на проспекті Ракоці. Розмовляю з адміністраторами готелю «Асторія», бо черга дійшла вже до її стін. «Навіщо? — запитую. — Адже все закіптявіє за місяць-другий...» — «Від чого закіптявіє! — вигукнули адміністратори. — Ви знаєте, що таке радянські нафта і газ? Це ж ліки від бруду; от спробуйте, як ми, перейти від опалення вугіллям на газ і побачите, наскільки чистішим стане життя ваше. Це ж ліки від бруду!..»

На цьому й закінчу коротенький відступ про ліки.

Лінгвістика

Під час подорожі Угорщиною в мене один час був чудовий товмач. Міхай Кречко перекладав майже синхронно і, судячи з усього, точно; все це було корисно для справи, і я особливо відчув цю корисність, коли Міхай захворів, а після одужання був Міністерством культури прикріплений до Ансамблю народного танцю СРСР, що прибув на гастролі до Будапешта. Дальші мої зустрічі з перекладачами були цікаві і дуже розмаїті — не переповідатиму їх, хіба що згадаю одну-дві. Річ у тім, що на шляхах моїх мандрів зустрічалося все більше людей, які знали російську мову. Це видалося мені важливим і цікавим, особливо в Угорській Народній Республіці.

Угорщина від Словаччини відрізняється для мене іще й тим, що словацька мова в основному збагненна — через безліч місточків, перекинутих між слов'янськими островами в океані різномовності, можна пересуватися майже упевнено. Зате по-угорському я не тямлю нічогосінько, навіть інтонацій не вловлюю, тому намагаюсь не відриватись від перекладача, прагнучи від нього повної синхронності, — та де ж таких перекладачів настати! От був у мене Міхай Кречко, та пішов на екскурсію з дівчатами. Кожна моя розмова з угорцями в присутності недовідченого товмача була вдвічі тривалішою за таку ж розмову, скажімо, з словаками, а якщо розмова тривала стільки ж, то була вона лиш наполовину місткою. Втім, я це даремно — ви самі знаєте, що тривалість бесіди з її

місткістю часто-густо не узгоджуються; це я просто намагаюсь сам собі пояснити, чому розділ названо таким чином і чому в розмовах з угорцями я зацікавився лінгвістичними подробицями життя. Напевно, сам характер розмови, коли ведеться вона через товмача, змінюється, стає стриманішим—спробуйте розповісти анекдота чи безпосередньо відреагувати на репліку, якщо перекладається та репліка на мову, що належить до малозрозумілої і дуже складної для мене угро-фінської групи...

В угорському місті Солнок трапилася і взагалі рідкісно забавна історія. Мене попросили виступити на взуттєвій фабриці, де утилізуються якісь нафтопродукти, без яких, як мені пояснили, ми ходили б босі. Оскільки мій перекладач захворів саме на момент виступу й зосередився на питті гарячого чаю в своєму номері солнокського готелю «Тиса», адміністрація взуттєвої фабрики повідомила мене, що перекладачка в них є власна — ще й яка!

Перекладачка була й справді така, що хоч на конкурс краси, а до того ще й дружина льотчика, який навчався у Радянському Союзі. Порозмовляти з нею перед виступом не вдалося — примчала вона просто на початок, а подробиці її родинного стану мені повідомили фабричні організатори зустрічі, яким здавалося очевидним, що шлюб із льотчиком, який учився в СРСР, гарантує знання російської мови і ще, можливо, кількох мов народів нашої країни.

Я дуже старався; розповідав таке, що будь-яка з наших аудиторій обсміялася б по самісінькі вуха, ділився творчими планами, коментував свої твори, як перекладені, так і не перекладені угорською мовою. Щоразу в найцікавішому місці я робив паузу, щоб заінтригувати слухачів, і кивав своїй чарівній перекладачці. Та старанно перекладала мою тираду рідною угорською мовою і кивком дозволяла мені продовжувати. Я далі являв свою красномовність, лише час від часу дивуючись урочистій похмурості слухачів. Похмурість я, втім, відносив за рахунок не вивченого мною угорського темпераменту (і звідки в них тільки з'явилась така іронічна оперета? Жоден з моїх жартів не мав ніякого успіху — повна відсутність почуття гумору). Скінчив я під бурхливі оплески, мене нагородили квітами й усмішками, після чого нам з перекладачкою виділили автомобіль для повернення до міста. Вже сидячи поруч зі мною на задній сидінні «Волги», льотчикова дружина раптом

зацвірінькала на якомусь дивному язичіі, схожому на те, яким користуються мальовані іноземці в мультиплікаціях,— самі вигуки. Потроху я збагнув, що російської мови вона не знає, просто-таки поняття не має про неї, оскільки чоловік-льотчик поширював коло її знань у всіх сферах, крім лінгвістичної. До іноземних мов руки не дійшли. Але в солнокській бібліотеці, де працює моя супутниця, всі переконані, що російською вона володіє досконало,— ще б пак, чоловік учився в Радянському Союзі... Це стало частиною репутації бібліотекарки-льотчиці, а репутацію вона, як всяка жінка, пильнувала суворо. Заплутавшись у власних намірах та знаннях, бідолашна жертва обставин переповідала моїй аудиторії уривки з статей про СРСР, читаних нею останнім часом, і прохала мене не сердитися на неї, тим більше, що статті, на її думку, були цілком витримані в політичному та всіх інших відношеннях. Ми ще трохи пообмінювались вигуками, і я збагнув, що коли б навіть виникло у мене бажання посварити милу товмачку — вона все одно нічогосінько б не зрозуміла.

Якщо ви бажаєте, щоб ця розмова набула поважнішого характеру, я можу оповісти вам ще безліч історій, де вміння розмовляти і вміння домовитись між собою виходили на перший план. Це необхідні вміння. Але їх не завжди пов'язано передусім із знанням мови, хоч потреба в такому знанні виникає постійно, особливо в контактах, які прагнуть поглиблення.

Петро Іванович Коротков, керівник групи радянських фахівців на нафтопереробному комплексі в Сосхаломбатті, опанував розмовну угорську мову в перші ж півтора року роботи. До цього Петро Іванович директорував на одностипному радянському комбінаті в Новополицьку, удостоївся Державної премії СРСР за свою роботу і не так давно дістав відрядження до Сосхаломбатти. Обладнання в Угорщині виявилось одностипним з тим, яке використовується в нас, технологія — тією ж, але катувало незнання мови. Кожна радянська людина цікава в сучасній Угорщині не тільки як фахівець, вона ще й — радянська людина. Коротков узявся до вивчення угорської мови, відповідаючи на питання, докопуючись до суті проблем, які люди прагнули розв'язати саме у розмові з радянськими. На сосхаломбаттському комбінаті було навіть встановлено спеціальні дні, коли радянські фахівці відповідають на запитання. Професійні контакти нала-

годжуються дуже швидко, але працю на закладі, врослому в РЕВ, люди сприймають як політичний контакт: «Нафта нафтою, але як воно у вас?..»

Американські фірми, що стрімко вдягають людство в уніформну блакить джинсових гарнітурів, нашивають свої зоряносмугасті державні прикмети на задні кишені чи на інші не менш помітні місця ковбойських туалетів. На деяких французьких парфумах слова «Зроблено у Франції» накреслено і спереду й збоку, і згори й знизу — змучишся, доки найдеш місцинку, крізь яку можна дістатись до пробки, не калічачи великого імені батьківщини вольтер'янства, Коко Шанель і літака «Конкорд». Всі англійські рундуки завалено десятипенсовими пластиковими сумками з суміщеними хрестами прапора «Юніон Джек» і червоним закликком: «Купуйте британське!» Торгівля хоче бути політикою; політика ображається, коли її порівнюють з торгівлею, але все одно ніде на світі товар не відділяється від репутації країни-виробника: чи то нафта, чи гумка-жуйка, чи консервоване пиво, чи автомобіль. (Всі крамниці Угорщини завалено, наприклад, наддешевими китайськими сорочками й штанами з синього вельвету, але не купують їх люди — у сорочок і штанів репутація гірше нікуди, незважаючи на соковиті ієрогліфи на етикетках.) До всього, що виробляється, додано репутацію країни, яка виробляє; до всього у різних формах додано запитання, через яке Петро Іванович Коротков вивчив угорську мову: «Нафта нафтою, але як воно у вас, як живеете?» І той варіант лінгвістики, з яким доводилося стикатися повсякчас, був далеким від наукового.

Радянські монтажники розповідали мені про свої лінгвістичні проблеми. Було це просто в приміщенні чистенької нарядної в Сосхаломбатті, де збирались робітники, що монтують установку ізомеризації легких бензинів. Ця установка сяяла поряд, лакована, мов дорогий лімузин, і прекрасна навіть у своїй незавершеності. Побачивши такий монтаж, можна зрозуміти французьких кубістів, які на початку століття виявили нову красу в блискучому плетиві машинних нутрошів.

Але робітники не знали про французьких кубістів. Розклавши по столу свої блакитні пластикові каски, вони чаювали: Олександр Флегонтович Миронов з Ярославля і Олег Дмитрович Хорьков з Рязані. Обидва тримали у вільних руках самовчителі угорської мови і повільно

ворушили на губах складні угорські речення. «Розумієте,— сказав Миронов,— коли ми сюди приїхали, виділили нам симпатичну сосхаломбаттську перекладачку на ім'я Жужа. Ну, позалазили ми на свої перегонні агрегати, глянули з угорцями до тих самих креслень — все зрозуміли і взялися до діла. Перекладачку нам виділяли на цілий робочий день — от вона по вісім годин підряд пила чаї у вагоні, а її так жодного разу й не покликали. В кресленнях питань не було: поділили ми з мадярами ділянки й монтували потроху. Перекури у них бувають не так часто й коротші за наші — так що протягом цілого робочого дня, траплялось, ані словечком не перекинемось. Перекладачка попила-попила чай, набридло їй, і припинила вона ходити до нас. А тут воно і почалося якраз: ми з угорцями вже перезнайомилися, переморгнулися — хочеться перебалакати, а не вміємо. В них після праці сто тисяч питань і найголовніше: «Нафта нафтою, а як у вас живуть?..»

Мадяри вивчають російську — вчать її у школі, на курсах, у гуртках, бо мова ця причетна до їх сьогодення і майбуття. Разом із такою необхідною нафтою приходять відчуття необхідності цілого світу, звідки прокладено нафтопровід. Люди, що працюють спільно, зрощуються життями, і це також стало природним — спільний день, спільний план, спільно вивчена мова. Не кажу тут про вивчення мови для суто професійних потреб, хоча багато людей вивчилося за радянськими підручниками і науковими працями — за найавторитетнішими джерелами знань. Втім, спеціальну літературу тут вміють читати і німецькою, і англійською, і французькою мовами; особливе ж місце мови російської визначається тим, що це мова не лише взаємної інформації, а взаєморозуміння, от що важливо. Про це й пишу: про лінгвістику дружби, даруйте мені таке опрощення вченого слова...

В Солноку, на підприємстві, що зветься складно і довго: Верхньодунайське нафторозвідувальне і експлуатаційне управління, а насправді займається дослідженням та експлуатацією практично всіх угорських нафтових покладів, ми розмовляємо з інженером Міхаєм Вігом.

— Розмовляємо з друзями по-російськи і по-мадярськи, нам потрібні обидві ці мови, щоб нормально жити і працювати. Десять років тому я закінчив нафтовий інститут у Москві — усі п'ять років навчання жив разом з хлопцем з вашого прикарпатського міста Калуша Вале-

рієм Зацаринним. Валерій навчився розмовляти по-нашому, а я — по-російськи. Після інституту Зацаринний поїхав працювати до Татарії, до міста Бугульми. За відрадженням скоро прибув туди і я, бо в Татарії виконувався експеримент, важливий як для радянських, так і для угорських нафтовиків. Знову працювали разом, і російська мова була необхідною як повітря. Незабаром Валерій Зацаринний приїхав на два тижні до мене в гості і, крім всього іншого, вдосконалився в угорській мові.

Це наче друга батьківщина душі — Радянський Союз. Інші взаємини між людьми — простіші, відвертіші, мої батьки, приміром, не зразу можуть збагнути, як це я так просто надзвонюю друзям не лише до столичної Москви, але й навіть до українських Прилук. Радянське життя неприховане — це новий тип життя, ось що для нас важливо. От ви зараз плечима знижете, але коли ми в Бугульмі розпили півлітра з нафтовиками, я вчинив підозріло не лише з точки зору трудового законодавства (хоч пили ми після роботи). Це був новий за змістом вчинок: старий буржуазний пап — угорський інженер — нізачо б не сів до спільного столу — та ще й пити — з простими буровиками. Але ми з робітниками швидко знаходили спільну мову — і професійну, й російську...

— Це гарні слова: спільна мова, — втручається Дьєрдь Тот, інженер того ж управління, який почав вивчати російську ще в гімназії. Тут був льотчиком, а згодом прийшов працювати сюди, до Солнока, і звик до праці на бурових. — Ми ж їздимо свердлими аж до Іраку. В нас бувають, монтуючи своє обладнання, фахівці з ФРН та Голландії, — веде далі Дьєрдь Тот. — Але що цікаво: попрацюємо з ними — і роз'їжджаємось. Ніхто нікому не пише, ніяких особистих стосунків, як правило, не встановлюється, ніхто мов не вивчає. З вашими — інакше. Приїде людина тижнів на два і зразу — своя надовго. Винятків майже немає. Передзвонюємось, листуємось, а скільки перебалакуємо!..

В нафтових управліннях Будапешта, Солнока, Сосхаломбатти, коли я розшукував необхідних для цієї книги людей, мені майже завжди зустрічався хтось, хто вмів розмовляти по-російськи. Мовні бар'єри падали, бо впавав найголовніший — соціальний бар'єр, яким нас було поділено. Нафта прийшла по слідах великих

добротворців, які, перш ніж прокласти нафтопровід, повернули цій землі волю. Все пов'язано.

— Я хотів сказати вам,— усміхається мені Міхай Віг,— що в мене є власні аргументи любові, але, по-моєму, всі уже зрозуміли одну дуже важливу обставину, яка чи не визначальна для авторитету вашого — людського і державного. Вам так нелегко було досягнути всього, що ви маєте, і ви так хочете, щоб іншим було легше, як вам було! Все ж таки дивовижні доброта ваша і щедрість...

Я все про мову. І не лише про мову. Але вже раз було сказано в цьому розділі про смішну історію з перекладачем, я просто повинен перекрити її історією урочистою. Історія ця причетна до нашої розмови і тому, що Жужа Раб, відома перекладачка радянської літератури, сама погодилась поїхати зі мною до Сосхаломбатти: там, серед нафтохіміків, книги перекладів з радянської літератури розходяться дуже швидко і її, Жужу Раб, добре знають.

Втім, її знають всюди. Ми розмовляємо на теми лінгвістичні, інтернаціоналістські та інші, які означаються дуже вченими термінами, лишаючись при тому простими й повсякденними. Ліпше вже я — про все по порядку.

Жужа Раб мешкає на горі, в Буді, займаючи другий поверх старого цегляного будинку. Слив з високих дерев у саду під верандою ніхто не збирає, і щоосені найстійкіші з них приростають зморшкуватими кульками до безлистих гілок — довгасті сливки, що в нас на Україні зветься «угорками». Жужа Раб б'є кулачком по стовбуру, але він, могутній і древній, не реагує — чорні кульки лишаються на місцях.

— В саду мого дитинства була точнісінько така слива,— згадує Жужа.— Батько викладав у гімназії латину і грецьку, але разом з любов'ю до класичного прищеплював нам з братом любов до цілком реального світу, вируючого довкола. І до садів теж; де б я не була — завжди сумувала за своїм садом, за стежкою до нього, за його сливами...

Згадую, як на початку шістдесятих років ми зустрілися з Жужею в Києві. Вона й тоді казала, що Київ — наче зібрані до купи сади її молодості, вона може навіть дерева пізнати. Згодом я зустрічав Жужу Раб у Москві, в Баку, в Будапешті. Ми давно приятелювали і не раз

розмовляли з нею про людей, які повинні збагачувати світ доброю волею і дружністю, наче садівники...

— Тема саду, метафора саду пісень звичні для східної поезії з прадавен. Може, це в мені поклик предків? Адже прийшли ми колись з-за Уралу, з Азії майже трасою нинішнього нафтопроводу. Ми, мадяри, любимо повторювати, що ми такі європейці — далі нікуди, ще й у центрі Європи. Але наче пам'ять про довгий шлях прадідів несемо в собі чимало навіть у зовнішностях: глянь, які ми вилицюваті.

Жужа дуже іронічна, гостро мислить, дотепна в суперечках і в ставленні до себе самої. Те, що вона встигла зробити, Жужа пояснює спадковістю, сімейними традиціями, історією — тільки б не починали її розхвалювати поважно і при всіх — а хвалити є за що. Основна перекладачка радянської поезії (та й прози переклала чимало), письменниця натхненно працює (важко знайти інше означення), вбачаючи в цьому свій обов'язок, а не підставу для відзнак та похвал. Хоча відзнак і похвал в неї доволі — між ними й радянський орден «Знак Пошани», премія імені Максима Горького, присуджена Спілкою письменників СРСР.

Жужа Раб до того ж один з найсолідніших оригінальних поетів Угорщини; дві великі бронзові медалі республіканських премій лежать у неї на стелажі (угорські літературні премії означаються медалями настільними, а не нагрудними, щоб вони не іншим, а тобі самому — з письмового столу чи стелажів — нагадували про рівень, уже раз досягнутий; для чого ж вони ще?). Жужа Раб дуже скромна: лише переглядаючи стоси книг, розумієш, скільки ця жінка встигла. Пушкін, Лермонтов, Фет, Тютчев, Блок, Єсенін, Пастернак, Ахматова — це лише частина перекладених російських письменників. З сучасної радянської поезії перелічу за реєстрами пам'яті хоч дещо: Айгі, Казакова, Винокуров, Самойлов, Євтушенко, Чаклайс, брати Чіладзе, Нйт, Окуджава, Руммо, Роберт Рождественський, Сулейменов, Вознесенський... Тут-таки і переклади (ніхто не брався досі!) українських історичних пісень і дум; тут-таки романи Гончара і Стельмаха...

Мила, гарна, розумна жінка — вона зовсім не збирається переповнити вас розумінням свого подвижництва; просто збагачує сади свого народу — вони дозрівають для всіх, як і власні її сливи на будапештській горі. Це борг перед пам'яттю про батька, перед рідною поезією,

зрештою. Почала вивчати російську, а згодом інші слов'янські мови в рік звільнення. 1946 року вступила на філологічний факультет Будапештського університету, публікувати переклади почала ще в студентські літа.

— Коли прийшла Червона Армія, у нас в домі оселився генерал. Ми розуміли, що йде війна, що так треба, й не заперечували. Але генерал запрошував нас до чаю, навчав мене російської, а коли Червона Армія продовжила наступ, відзвітував перед нами за кожен тарілочку й кожний стілець, якими користувався, живучи у нас. Солдати все розставили по місцях. Нас вразили ці порядність і дружність — таких генералів і таких солдатів не доводилось бачити, тим більше, що генерал подарував на згадку томики російської прози. (Можна було б тут оповісти, як Жужа, ставши вже відомим поетом, розшукувала і таки знайшла генерала в Москві; але то, як кажуть, зовсім інша історія).

— І з нафтою твоєю це також пов'язано, — каже мені Жужа. — Книги, хліб, нафта... Я це відчуваю так чітко, бо стикаюся з угорським життям в більшому числі пунктів, ніж ти. А то ти все про свою нафту, а вона ж — лише частина цілого...

Доля маленької Угорщини ніколи не була простою — калічили її і згинали під різні ярма без ліку. І якщо казати про найвідоміших літераторів, їх переконаний інтернаціоналізм, перекладацьке подвижництво — мовби конденсований досвід боротьби за братерство і дружбу в світі. «Інакше не виживемо», — казали мені багато разів і з усією переконаністю.

Метафоричні та справжні сади Жужі Раб — постійно з нею. Сад її дитинства, старезна слива під вікнами, плідний сад світової культури, російська та радянська література — всюди вона почувається садівницею.

Мені дуже приємно таким урочистим штилем розповідати про цю милу і популярну в Угорщині жінку — таких ще тут не було, лінгвістика Жужі Раб також соціальна. Коли ми перераховуємо все, чого не було в Угорщині й що з'явилося в минулих десятиріччях, то легко вводимо більшість слів у логічну послідовність. Як там йдуть літери в абетці? Л, М, Н... Так, якщо Н це «Нафта», то М, напевно, «Мир», а Л, якщо дозволите, «Лінгвістика». Все разом.

Авторський відступ (6)

Янош Тот, керівник відділу мастил Дунайського нафтопереробного заводу в Сосхаломбатті, довго мовчить, обмірковуючи питання. Потім усміхається винувато:

— Сам не знаю. Намагаюсь пригадати щось особливо цікаве із зустрічей з радянськими людьми, моєї праці з вашою — і нашою! — нафтою і, їй-право, не знаю. Можливо, краще вже від початку? Йшов листопад 1944-го, коли Червона Армія звільнила мое село Вамошдєрг. Було мені в ту пору сімнадцять років, крім праці в полі, я нічого не бачив. Послали мене працювати на будівництво посадочної смуги для ваших бомбардувальників. Вони заправлялися в нас, біля Вамошдєрга, й летіли бомбити Будапешт, де ще оборонялись фашисти. В селі нашому всі роздивлялися червоноармійців прискіпливо і мовчки: мови ніхто не знав та й страшно було — звільнили нас, звісно, але ж війна триває. Останні з німців, що стояли в нас у селі, були кволими хлопчиками — просто фольксштурм, плакали вночі; а двоє, що були на постої у нас в хаті, прийшли воювати з шкільними підручниками в заплічних мішках; так після них ті підручники в кутку й валялися. Ну, значить, прийшли червоноармійці,— в нас трое оселились,— дивлюсь, знайшли вони німецьку алгебру, гортають сторінки, про щось розмовляють. Мене покликали: показують, що автомати знімають і кладуть підручник перед собою — мир, мовляв, настає... Але поки той мир — пішли вони далі, а через три місяці зайшов до мене один з них — повертався, поранений, в лютому 1945-го. Показав, що двоє друзів його, Іван та Сергій,— імена я запам'ятав — загинули на шляху до Праги. Підручник алгебри лежав там, де вони поклали його; червоноармієць погортав, а тоді як хрясне об землю підручником! Подумав ще, нахилився, взяв книгу й поклав на підвіконня...

А я невдовзі після Перемоги пішов до Будапешта й почав працювати на Чепелі — там от і зіткнувся уперше в житті з виробництвом нафтопродуктів. Річ у тім, що німці лишили, відступаючи, запаси танкового пального в Будапешті. Нам віддали його, і ми налагоджували нове виробництво, дистилюючи солярку. Сказали якось, що прийде до нас в бригаду російський нафтовик — допоможе, мовляв. Якраз була обідня перерва — сидимо, дивимося в брудну підлогу свого цеху, їсти нічого.

Прийшов росіянин — молодий такий, у військовій формі, тільки без погонів. «Чому не обідаєте?» — руками нам показав. Ми винувато всміхаємось — нічого немає на обід; сам не бачить, чи що. Росіянин пішов. Через якийсь час повернувся з буханцем хліба і поділив його по скибці між всіма нами. Де він узяв той хліб — уявити не можу, тоді хліба всім бракувало. Підладнав росіянин установку, пішов, а я назавжди запам'ятав його. Перші радянські люди мого життя були у військовому, але один книгу мені давав, інший — хліб. Вам цікаво? Вибачайте, але ж ви спитали про перші зустрічі з радянськими — я й сказав...

Янош Тот бере чашку з кавою і цокотить ложечкою в ній. Кава холодна вже, та він і не збирався пити — просто думає про власне. Потім, не дивлячись на мене, додає:

— Ви ж про нафту хотіли писати — так воно і про нафту. То я допомагав радянські бомбардувальники направляти, а то перше пальне дистилував на Чепелі. Якось воно так складається — усе сукупно...

Нафта

В місті з пазвою, вимова якої давалась мені нелегко, було надзвичайно цікаво. Місто це, якщо повторити стандартну метафору про нафту, — кров землі, серце нафтової Угорщини. В Сосхаломбатті (так називається місто) розмістився Дунайський нафтопереробний завод і мільйони тонн нафти, що приходить сюди по трубах з Радянської країни, плюс ті сотні тисяч тонн, що видобуваються в нафтоносному угорському районі Алфельд, обертаються на все, що з них належить вигнати, саме тут, в Сосхаломбатті (якщо вдуматися, назва міста вимовляється не так уже й важко — врешті-решт я звикнув до неї досить швидко). Отже, на тутешньому комбінаті переробляється переважна більшість угорських нафтових рід.

Нафта прийшла сюди 1964 року, містом Сосхаломбатта стала в 1970-му. А до цього було таке собі кукурудзяне поле в сорока з чимось кілометрах від Будапешта. Комбінат оголосили загальноугорською комсомольською будовою — зводили його всією країною: і комбінати такі були тут новими, і тип будівництва був раніше не баче-

ним. Але тоді, на початку шістдесятих, вже стало ясно, що розвиток Угорщини лімітується її енергетичною базою; зростала країна, якої ще не було, і все у тій країні ставало масштабнішим, аніж будь-коли.

Прикмети нового? Далі я по змозі розповідатиму вам про конкретних людей; тут — кілька найзагальніших характеристик. Отже, почали будувати комбінат селяни, які уявлення про нафту не мали, — корчували кукурудзяне поле. Було тут село, прадавне, корінням загрузле мало не в римську історію; нафтовиків-фахівців в окрузі взагалі не було. Все починалося з поставок радянської техніки, проектної документації, допомоги в монтажі. Тут-таки формувалися власні кадри технічної інтелігенції нового профілю: сьогодні з 2876 працівників комбінату близько 1200 продовжують вчитися, чимало з них — в Будапештському політехнічному, який відкрив свій філіал на Сосхаломбатті. Дев'ять з кожних десяти молодих робітників уже мають спеціальну освіту; серед тих, кому немає ще тридцяти, лиш одна людина на цілу Сосхаломбатту — без восьмирічки. Практично всі інженери, техніки, більшість кадрових робітників прийшли сюди молодими: тут починали працювати, тут створювали родини (комбінат протягом останніх років надав багатьом працівникам нові квартири), тут розширювали свій комбінат, тут-таки планують його і своє власне майбутнє.

«Ну, дай боже!» — кажу я, звертаючись до тутешнього парторга Ласло Зіманьї.

Той хитро зиркнув на мене: «Таж ми не стільки на бога покладаємося, скільки на Радянську владу!..» (Згадую, як мені в Словаччині майже такими словами розповідали про початок війни: про офіцера, який звертався з молитвою не до бога, а до Москви. Тисячу разів відчував я чужі надії, звернені до моєї Вітчизни, і думав про те, що, значить, ми живемо певно і недвозначно, коли стільки людей не боїться пов'язувати з нами життя своє і надію; легко так, природно пов'язують, певні, що ми не підведемо).

Парторг Дунайського нафтопереробного заводу Ласло Зіманьї — молода людина, йому двадцять вісім років, хоча в Сосхаломбатті працює він уже давно — з 1968 року. Тут закінчив хімічний технікум, тут починав працювати як фахівець, тут одружився, дістав квартиру. Протягом останніх років очолював тут комсомольську організацію; на підприємстві понад п'ятсот членів

партії, близько семисот комсомольців. Ласло Зіманьї — людина вельми поважна, розмовляє повільно, всміхається нечасто; він з півночі Угорщини, з самої, яка може бути лиш, робітничо-селянської родини: мати — селянка, батько — колишній шахтар. Ласло почув, що прийшла радянська нафта, що створюється нове підприємство, — поїхав до Сосхаломбатти, вивчився, здобув авторитет, став одним із керівників підприємства. Для нього це природно: жив, як усі... Як ставиться до Радянського Союзу? Добре ставиться, хоч ніколи не був там — так праця склалась, що не довелося. Але ж людей радянських бачив постійно, — от і шойно здавали ректифікаційну колону на заводі, — там зварювальники радянські й угорські Горбачов, Шикош, Бабенко, Васарі працювали разом, разом і розбили, як годиться, пляшку угорського шампанського об високий блискучий стовп змонтованої колони. З Радянського Союзу обладнання надходить все досконаліше — зараз зводяться установки для підвищення октанових чисел бензину, очищення його від сірки, разом збудували установку для отримання елементарної сірки з радянської нафти. А нині будуватимуть комплекс для ізомеризації легких бензинів — дальшого їх очищення; і ще провадиться боротьба проти забруднення дунайських хвиль — он там нові фільтри стоять; чисті вода й повітря теж необхідні Сосхаломбатті, всій Угорщині необхідні — йде боротьба і за них.

В Сосхаломбатті легко дихається. Тут житлові та виробничі приміщення будувались надовго й з превеликою повагою до тих, хто тут житиме й працюватиме. Потужні фільтрові насадки на димарях пропускають струмінці теплого повітря, врослі у тепле осіннє небо.

— Ми ж маленька країна, — усміхається мені Зіманьї. — В нас і повітря, і води менше, як в інших. Кожний грам на обліку. Берегти треба...

Дунайський завод зводили люди, які ані на мить не почували себе покинутими напризволяще чи полишеними собі самим, зводили без накладок, за точним графіком, та й тепер робочі поїзди до Тамбова, Рязані чи Новополюцька — звичайна річ. Фахівців готують централізовано: завод подає заявку про те, скільки йому треба спеціалістів і яких саме; загальнодержавний нафтовий трест забезпечує завод інженерами найтонших професій, готуючи їх чи у себе, чи в інститутах СРСР, якихось складнощів не виникало ніколи.

— Слушайте, Ласло,— кажу я, прагнучи збити парт-орга з його насичених інформацією стежок.— А як ви почуваетесь, виходячи в неоглядний світ, зосереджений на переробці нафти? Ви ж — у центрі Європи, і навколо вас різнокаліберні димарі аналогічних підприємств з доброго десятка країн. Навіть Дунай, такий дорогий усім нам, ви не порятуєте самостійно, бо велика ріка, крім ваших заводів, поїть і має ще підприємства словацькі й радянські, австрійські та румунські. Чи відчуваєте ви свою співмірність з технізованою Європою, яка переганяє нафту? Чи на рівні ви? Чи не почуваетесь провінціалами? Вам же твердять, напевно, по всіх пришіп-туючих радіо, що зв'язались, мовляв, з Радянським Союзом...

Зіманьї б'є себе долонями по боках, наче курка, що зібралася полетіти, й сміється:

— Хто-хто, а ми таки знаємо собі ціну. Ніколи ще любов до Угорщини, гордість за неї не були в наших людей такими масовими, глибокими й соціальними; ніколи ще ми не приходили в світ з так високо піднятими головами. Нації гинуть від провінційності, а ми тепер провінціали куди меншою мірою, ніж будь-коли. І такі заводи, як в Сосхаломбатті, крім всього іншого,— ліки від провінціалізму. Ми ж тепер якщо і повторюємо: «ми дали», «нам дали», то робимо це інакше. Ми розуміємо своє партнерство, а не «залежність», про яку нам верещать вороги сьогоднішньої Угорщини. Ми бачимо, як на зарубіжних підприємствах переробляється зовсім інша нафта — отримана в інший спосіб, використана інакше, взаємини між людьми там теж зовсім інші. Так, у нас ще резерв чималий: на багатьох підприємствах Заходу нафта переробляється докладніше, детальніше — ми тільки ще прагнемо такого; взаємини з вами розслаблюють деяких людей, ви ж це знаєте — мовляв, дасть Радянський Союз стільки нафти, скільки буде потрібно. Але все одно в нас з вами взаємини партнерства, ми не чужі, ми друзі, ми поруч; а в багатьох країнах доводиться бачити жах перед тим, що скінчиться нафта і — життя скінчиться. Радянська нафта надходить так, що всі певні: вона буде і завтра. Напевно, це не завжди гарно, що ми такі спокійні, але таки чудово, що в нас страху немає. Цілий світ аж викручується від жаху — почитайте, що пишуть; подивіться, що за фільми знімають,— а нам не страшно...

(Трішечки відступлю від Дунайського нафтопереробного заводу, бо хочу повернутися до Будапешта, на вулицю Розенбергів, 21, розташовану біля парламенту. На четвертому поверсі капітального будинку, збудованого наприкінці минулого сторіччя, міститься ТЕСКО, організація, що контролює контракти угорських спеціалітетів, які працюють за кордоном. Не переповідастиму вам у подробицях все, про що довелось перебалакати з керівниками ТЕСКО Тібором Хетеші та Дечі Ласлоне; але одна обставина, яка має прямий стосунок до нашої теми, здалась мені вартою негайної згадки. Це — роль радянської нафти в міжнародних справах ТЕСКО. Адже до 1968 року навіть кадри для власної Сосхаломбатти готувались Угорщиною в Радянському Союзі; сьогодні ж чимало угорських нафтовиків високої інтернаціональної кваліфікації працює в країнах Близького Сходу і в Африці. Угорщина монтує і постачає енергетичне обладнання дуже широко — от і щойно підписали контракт про поставки для двох величезних електростанцій у Туреччині. В Угорщині дуже гарно навчилися працювати з нафтою, мазутом, бензином; з технікою використання нафти і з технікою пошуків нафти тут також усе гаразд. Досвід будівництва нафтопроводу «Дружба» дав країні кадри, яких у неї не було ніколи. Велетенський радянський трудовий полігон неоціненний для майбуття; коли я прочитав нещодавно, як наші нафтовики працюють в Індії чи в алжирській компанії СОНАТРАК, ще раз подумав про колосальну міжнародну роль прикладу небувалих взаємин, що встановилися між народами в світі соціалізму).

Нині в Сосхаломбатті понад двадцять фахівців — випускники радянських вузів. Колись їх було більше, можливо, колись і поменшає, бо Угорщина вже непогано готує власні кадри нафтовиків; це так само природно, як те, що на початку шістдесятих років тут працювали наші викладачі й інженери всюди, куди їх кликала народна влада Угорщини. Все йшло паралельно — школа виробничого співробітництва і школа людських взаємин: самі працівники Сосхаломбатти не схильні розділяти одне з іншим, фракціонувати стосунки між народами. Пізнання Радянського Союзу для більшості з тих, хто живе і працює тут, було процесом дуже важливим, особистим і повчальним.

...Практично всі розділи моєї книги присвячено тому, як нас бачать збоку.

Я невтомно дивувався, спостерігаючи, наскільки особистими бували аргументи в моїх співрозмовників, коли вони оповідали про Радянську країну, і головне, що оповіді ці завжди бували патріотичними, ані спроби підлеститися до співрозмовника чи підладнатись під нього. Наче ворухнуться в мені голоси співбесідників; бачу очі, бачу обличчя друзів, жодне з яких не було відвернуте — і тому жодне не забулося.

Золтан Балог займається обчислювальною технікою у відділі автоматизації комбінату. Він п'ятнадцять років тому закінчив у Москві нафтовий інститут імені Губкіна й відтоді працює на Сосхаломбатті. Балог — з міських; його мати й батько працювали на пошті, з промисловістю взагалі й з нафтохімією зокрема не маючи нічого спільного. Але нині в Угорщині набув найширшого розмаху процес зовсім новий: у зв'язку з тим, що старі класові зв'язки й принципи руйнувалися геть зовсім, відкрилась величезна кількість нових фахів та нових сфер докладання своїх сил, тут викристалізовувались династії раніше не мислимі, але такі, що визначають нині весь дух життя в країні. Міністри з теслярських родин, головні інженери — з поштарських, керівники Держплану — з малоземельних селян. Та частина нації, що сторіччями не могла реалізувати свій творчий потенціал, розкривається повно й красиво в політиці, виробництві, в усьому багатогранні кардинально зміненого життя — це прикметно й важливо.

— А що було важливим для мене? — перепитує Золтан Балог. — Ну, перш за все вікно у світ; у велетенський радянський світ, раніше не знаний. Ми ж були провінціалами — нитки провінціалізму, наче грибниця стятого мухомора, ще прошивають наш ґрунт і нічого дивного в цьому — не все зразу, не всього позбуваємось одночасно. Тому дотик до велетенського радянського світу завжди цікавий і примушує замислитися кожного мадяра, особливо з тих, що старші. Ну, приміром, найпростіше: я вважав, що в СРСР — самі росіяни. А потрапив до студентського гуртожитку московського інституту і поруч зі мною вірмени, українці, грузини, азербайджанці, узбеки; зразу ж вразили ваші різноманітність та багатонаціональність, те, як легко людина будь-якого походження стає своєю, поляки, угорці, болгари зросталися з

вашим середовищем дуже швидко, якщо приймали радянські правила міжнаціональної рівності. Не спрощуйте нас — таке співробітництво ж на віки. Вивчаючи в нафтовому інституті свої мазути, парафіни й бензини, ми одночасно вивчали чимало нових принципів улаштування життя...

(В центрі Європи шовінізм та націоналізм зривалися, провоковані не раз, і розкочувались погромами, відкритими деклараціями про нації першорядні та другосортні, такі й сякі. Навіть, два сусідніх народи — словаків і угорців — зіштовхували в століттях до крові, до різанини, до самознищення. І все ж таки народну душу настроєно на добро й рівність: до чого ж впевнено нищаться міжнаціональні забобони, міжнаціональна ворожнеча при соціалізмі! Я не кажу «легко», я кажу «впевнено» — і в цьому ще одна з великих перемог нашого ладу. Взаємини між словаками та мадярами змінилися до невпізнання, навіть анекдотиків паскудних не чути; тут все державно, тут поважно, тут не до жартів і за провокації щонайменше дають по фізіономії. В Словаччині, наприклад, вже самих лише угорських танцювальних і театральних колективів близько шестисот; в Угорщині близько трьохсот шкіл для національних меншостей, де викладання ведеться рідними мовами, у тому числі й словацькою. А ще ж тридцять п'ять років тому заклики до угрословацької різанини підкидалися ой як жваво. Було кому...)

— Ми і раніше знали, що навколо нас — велетенський світ, але боялися цього світу, — каже Золтан Балог. — Головне було: схватися від усіх і захиститись. Подорожували й раніше — профспілки ще з тридцятих організовували екскурсії довкола Європи, але в тій-таки Європі майже не було порогів, які б ми переходили, як рівні. Інтенсивніше за всіх мандрувала біднота в пошуках домівки й хліба: на батьківщині не було вдосталь ні того, ні іншого...

Відчуття Вітчизни багатогранне, і те, як відчуваються люди, що прийшли в дім твій ззовні, — дуже важливе. Мені тисячу разів казали з захопленням, як радянські лишаються по роботі чи варять трубопровідні стики в двадцятиградусний мороз на вітровинні (це ще куди! Я в Сибіру бачив робітників, які працювали біля свердловин при сорока градусах нижче нуля). Казали мені, щоправда, і про хвацьку нашу любов до перекурів, і ще

про дещо, але то було не надто поважно: головне, що тут повірили в наше вміння і в щирість нашу. В уміння та щирість соціалізму, інакше кажучи. Дуже цікаво сказала мені Дьєрдне Дало, технік-хімік, начальник лаборантської групи:

— От прийшла до нас радянська нафта, ми розуміли, що це добре, але підсвідомо чекали, що ж тут буде не так добре. Не вірили, не вміли вірити у добро, яке твориться чесно, без хитрощів, без того, щоб забрати від нас щось необхідне й цінне. Ви не ображайтеся, я ж відверто кажу про те, як звикання до нового суспільства і нового способу життя повинно було багато що подолати в попередньому історичному досвіді. Знаєте, поміняти герб на парламентському шпилі неважко — розтопити автогеном залізний стрижень і заварити новий. Але які стрижні розтоплювалися в людських душах! Розтопилися. Що було революційним для мене, стало звичним для дітей моїх — вони просто не розуміють, як буває інакше; часом я навіть шкодую, що не розуміють: знали б колишнє життя — більше цінували б це. Втім, для моїх батьків неймовірною подією було вже те, що я пішла вчитися і вивчилася; батько дуже скептично ставився до моїх претензій на вступ до технікуму, а тепер шкодує, що я не пішла до інституту...

Була я в Москві, бачила Першотравневу демонстрацію — величезне враження! Люди йшли, наче розуміли, що на них дивиться весь світ. У вас дуже політичні люди — саме політична відповідальність в них небувало висока. В нас такої нема ще в подібних масштабах. Звідси й самовідданість людей ваших — і в дрібничках, і в головному відповідальність, все звідси. Я, пробачте, такий жіночий приклад наведу: от були в нашій лабораторії дві радянські спеціалістки — знаєте як працювали! В кожній з них — я знаю ж! — в сумочці список того, що купити треба; обидві вперше за кордоном, в Будапешт їм хочеться. Але так працювали, що й нам сором було лінуватися, соромно було піти передчасно з робочого місця! І з ними було цікаво... Дуже відповідальні й самовіддані у вас люди — від того, що зустрічаємося з ними так гарно й часто, самі ліпшаємо...

Парторг Дунайського нафтопереробного заводу Ласло Зіманьї виводить мене на міський майдан. В нього жести Петра Першого, що закладає місто на болотах, якому належить стати вікном в Європу: все у майбутньому.

Ласло розповідає мені про місто Сосхаломбатту, в якому буде тридцять тисяч мешканців (нині — удвічі менше), демонструє не існуючі ще фонтани, клуби та парк культури. Власне, усе це є — клуб, парки, фонтани, але буде краще, більше, просторіше... В центрі майбутнього головного майдану — монумент угорсько-радянської дружби: дві бетонні долоні з Вічним вогнем, запаленим між ними. Навколо — завтрашній парк, прозорий, бо його деревцям ще по два-три роки й вони не зблизилися кронами і шелестять кожне окремо. Вічний вогонь рветься з труб, поєднаних між собою так, що схожі вони на концертний орган, побачений згори; але Вічний вогонь — безмовний, і ми з Ласло Зіманьї мовчки дивимося на нього.

— Все по-новому, — каже парторг після паузи. — Ходжу цехами, придивляюсь. Розумієте, ми стали дещо самовпевненими, це погано. Молоді не такі економні; старики працювали як в аптеці, а молодь — як у гастрономі. Я сам ще молодий і задумуюсь: чому це ми так от зразу припинили боятися всіх можливих лих і напастей — життя моїх батьків було просто-таки переповнено чеканням неприємностей...

Ідемо до кафе, де офіціант приносить не замовлений нами коньяк і з виразом обличчя, однаковим для обслуговуючого персоналу світової системи громадського харчування, щиро переконує нас, що коньяк було замовлено. Ніде подітися — ми спустошуємо свої чарки, запиваючи поганий коньяк чудовою угорською кавою; де б я не пив каву у цій країні, погано звареної не було майже ніколи. Зіманьї розповідає мені, що близький звідси Будапешт зваблює людей у свої кав'ярні, парки й театри — відпочивати в Сосхаломбатті ніхто не звик, хіба що багатодітні буркуні. Театру в місті немає, а угода з столичною трупю театру лишилась формальним актом, зафіксованим в анналах демонстрацій співдружності працівників розумової та фізичної праці, але ніяк не реалізованим на сцені Сосхаломбатти. Буває, згадує такі самі показушні угоди, яких, що тут гріха тайти, доволі й у нас — це як граматична помилка в гаслі: смисл правильний, але щось не так. А треба, щоб без показухи — і в нас, і в них, і всюди... Показуха гидка й ворожа соціалізму.

Роздуми про уроки наших співдружності й співробітництва завжди повчальні. Нині, коли ми досягли найви-

щик ступенів відвертості, настав час узагальнень; поки що вчені акуратно формулюють свої висновки на сторінках академічних монографій, ми теж міркуємо — хай не так науково, але емоційно і зацікавлено. Нині, коли я гортаю свої сосхаломбатські-блокноти, мені особливо цікавий процес осмислення досягнутого, виклад уроків, здобутих кожним для себе, в даному випадку — з праці біля нафтових рік.

— Гаразд,— сказав мені Ласло Ваппел.— Все гаразд, але все ж таки ми не завжди задумуємось над тим, чим є для нас дружба з Країною Рад. Не спитали б ви, і я, може, не замислився б. Але зараз хочу сказати, що мій особистий досвід цілком збігається з марксистською тезою про роль праці в формуванні особистості: адже справжня взаємна повага виникає в праці для спільної мети. От ми працюємо спільно, пліч-о-пліч працюємо вже не один рік, тому й змогли так зблизитися. Ми, маляри, добре знаємо живе життя ваше — це дуже важливо, бо ми побачили, роздивилися все впритул, вже й до Рязані їздиво, і до Прилук, і до Ярославля, і в Кострому; в робочих гуртожитках пожили, в їдальнях, не охоплених «Інтуристом», поїли котлет з макаронами. Поки нас возили у красивих автобусах лише в Третьяковку та в Оружейну палату, було не так, було парадно; а тепер ми вже настільки наблизилися одне до одного, що бачимо все впритул. Тут уже інша небезпека — зберегти б перспективу...

Мені особисто радянські люди допомогли здобути світ, в якому живу. Не тільки тому, що свого часу принесли Угорщині звільнення від фашизму і платили за це кров'ю своєю. Я — про пізніше життя своє. Навіть про зовсім недавнє. Я закінчив у Ленінграді технологічний інститут імені Ленради, приїхав на Сосхаломбатту. Тут керував групою радянських спеціалістів тоді Василь Тимофійович Козлов з Рязані; він зрадив мені, тим більше, що в дипломній праці я проектував точнісінько таку установку, які передбачалося будувати на Дунайському заводі з початку сімдесятих. Дипломні мої ленінградські креслення надійшли якраз вчасно: тоді, в 1969-му, завод був якраз третина теперішнього — було де розгорнутися. Все йшло в контакт з фахівцями із СРСР — спільно монтували, спільно вибивали несвоєчасні поставки (гарно запам'яталося нове російське слівце «толкач»), разом святкували пуск нових об'єктів. Слід сказати, що

обладнання з Радянського Союзу іде найкраще. Мені Василь Тимофійович Козлов казав, що так воно має бути; ідея перевести мене в заводські економісти з цеху, де безпосередньо перероблялася нафта, належить йому. Козлов переконав мене в тому, наскільки більше користі може бути в керівництві з людини, для якої не існує виробничих таємниць. Василеві Тимофійовичу подобалось, що в нас працюють акуратно й чисто, він радів, що ми плануємо та будуємо з перспективою, в нас деякі нафтові ємкості ні разу ще не заповнювались: ми віддаємо їх в оренду, і місцеві кооператори заливають туди восени вино...

Завод видно наскрізь — лише деякі цехи і деякі машини виведено за стіни чи під шиферні дахи. Найчутливіші до зовнішніх умов барабанні вакуум-фільтри та компресори стоять в приміщеннях, загублені в океані відкритих вітрам і сонцю сяючих труб, цистерн та колон. Тут справді надзвичайно чисто, і постійно відчуваєш, як люди цінують і люблять свій Дунайський завод, — так по чистоті в помешканні можна відчуті ставлення господарів до житла.

(Радянський робітник з Ярославля Олександр Флегонтович Миронов розповідав мені в обідню перерву: «Привезли нам оту силікатну цеглу, так вони ж її руками на піддон розвантажили, склали в стосик, ще й поліетиленовою плівкою обгорнули. І нульовий цикл доводять до повної вилизаності — будувати приємно з таким нульовим циклом. Бережуть і шанують завод свій...»)

Навіть нічогосінько не розуміючи в технології, можна багато що збагнути, просто походивши Сосхаломбаттю. День у день я приїздив до цехів і що більше ходив ними, то більше хотілось переповісти хоча б кілька зустрічей з тими, хто працює на Дунайському нафтоперегінному заводі; технологію обробки нафти я тут не розписую, це ви пошукайте в підручниках. Чи таки хочете, щоб я розповів, як воно відбувається саме в Сосхаломбатті?

...Першою стадією переробки нафти є фракційна переробка, здійснювана на чотирьох установках атмосферної та вакуумної перегонки. В атмосферній частині дістають фракції світлих продуктів (бензин, гас, дизельне паливо). Рештки — мазут — розганяють на масляні дистиляти й гудрон у вакуумній частині установок. Простогінні фракції бензину, одержані на трьох устано-

вках АВТ, спрямовуються для дальшого розділення на вузькі фракції в установку вторинної перегонки. Фракція з температурою кипіння 62—105° є сировиною для ароматизації.

Годі? Я ж вам казав: якщо хтось узявся читати ці нариси, прагнучи збагнути потаємні секрети крекінгу, то ліпше почитати підручника.

— Підручник? — каже мені досвідчений Янош Тот, керівник відділу мастил. — Я підручники відкрив, як належить, лиш через кілька років після звільнення, вже цілком дорослою людиною. Працював з нафтою на Чепелі і вчився. Дуже хотілося вчитись; ще замолоду колись підійшов я до інженерів і глянув через плече в розрахунки їхні — інженери аж зайшлись реготом, а один з них поплескав мене по спині й вимовив крізь сміх: «Не твого це розуму справа — не лізь, погоничу!..» Дуже хотілось вчитися. Життя — моє та батьків моїх — різні за впевненістю й за перспективою, а не лише за ставленням до нафти.

Які вже там лабораторії з технологіями! В селі у нас в сорокові роки учитель казав школярам, коли починався дощ: «Якщо завтра буде така сама погода — не ходіть до школи: вона все одно ні до чого вам; вийде сонечко — приходьте, я вам щось іще розповім...» Нова гідність у нас, нова впевненість. Що ж до нафти та іншого, то, знаєте, нам різні країни теж дещо давали, але ми не від усіх брати хочемо, бо кров'ю і життям Угорщини доводилось розплачуватись. А Радянський Союз співробітничав непринизливо і надійно. Ви не уявляєте, до чого важливо не лише те, що дають, але й як. Ми ж стали розумною нацією — все розуміємо...

Сиджу за журнальним столиком в квартирі Арпада й Алли Ковач і запитую все те ж: як живете? як працюється? Алла Ковач — лєнінградка, вісім років тому вони з Арпадом одружилися і, закінчивши Ленінградський гірничий інститут, подалися до чоловіка на батьківщину.

— Мама дуже розстроїлася, — каже Алла, — коли вона востаннє гостювала в Сосхаломбатті, і я, говорячи про Угорщину, сказала: «В нас». Але ж це справді — рідний дім; я починала від нуля — без мови, без знання умов, лиш з радянським дипломом. Була напруженою, як струна, — один погляд скося довів би мене до істерики, до негайної втечі додому. Повірте, — не було жодного погляду скося, допомагали, навіть дякували, наче це я —

Радянський Союз. З таким задоволенням іду до праці. І дітям гарно в садочку — мільйон друзів, і немає проблем...

Діти згідно кивають і кидаються на гарненькі круглі бутербродики неймовірно закордонного вигляду, які матір приносить до столу.

— Діти! — гукає Алла Ковач, усміхаючись двом веселим хлопчиськам, і винувато позирає на мене. За вікнами — гладесенький степ з шосе, яке стелиться в бік Будапешта, й з вигородженими квадратами кварталів завтрашньої Сосхаломбатти.

Авторський відступ (7)

Далі йде докладна довідка, яка, гадаю, може вам пригодися. Наводжу її за поважними джерелами: всі дані цілком офіційні — подумайте над ними:

«Для країн РЕВ нафта має величезне значення. При цьому йдеться не лише про пальне для автомобілів та літаків, тому що бензин, дизельне пальне, мастила й моторні масла — лиш невелика частинка тієї велетенської кількості продуктів, які походять з цієї дивовижної речовини. Нафта — необхідний компонент будь-якого промислового виробництва. Жодне виробництво не може працювати без нафти й її похідних... З 7 мільйонів тонн нафти можна виробити стільки ж продукції, скільки з 100 мільйонів тонн бурого вугілля...»

За даними РЕВ, використання пального та енергії з 1971 до 1990 року зросте у 2,5 рази. Цей прогноз виник з аналізу, дані якого було оголошено на ХХІХ сесії РЕВ у Будапешті. Сесія ще раз вказала на надзвичайно важливе значення радянських покладів корисних копалин для інших країн — членів РЕВ. На долю СРСР припадає 95 процентів усіх запасів вугілля, нафти, газу, 98 процентів залізної руди, 100 процентів фосфатів, 80 процентів калійних солей. Радянський Союз постачає країнам РЕВ 90 процентів імпортованої ними залізної руди, 60 процентів кам'яного вугілля та марганцевої руди, 75 процентів фосфатів, 80 процентів будівельного лісу... В 1976—1980 роках передбачається збільшити поставки палива на 43 проценти в порівнянні з 1971—1975 роками. Близько половини цього обсягу складають нафта й нафтопродукти».

Цю довідку я наводжу за працею німця Фреда Мерка «Чорна кров» — дуже цікавим дослідженням про те, як чорні нафтові ріки послідовно розділяли народи, ставали не лише енергетичними джерелами, а причинами воєн, шантажу, бідності. Дані про нашу нафту винесено в окремий розділ. Наша країна принципово не схожа на світ, відкинутий нею, так само, як і взаємини наші з іншими країнами вибудовано по-новому, це очевидно, що б про нас не брехали. Саме через те, що ми прагнемо влаштувати життя по-іншому, ще довго писатимуть дьогтем брехню в нас на воротах — кожна соціальна система використовує власний дьоготь на власний розсуд, — але цифри, наведені вище, старанно замовчуються. Як і те, що ми продаємо нафту соціалістичним країнам за цінами, які нижчі від тих, що склалися на світовому ринку. І те, що розраховуватися з нами можна не тільки дзвінким золотом, як з більшістю експортерів нафти. З нами можна розраховуватися консервованим зеленим горошком, автобусами, модним одягом і прокатом кольорових металів; ми ввели нафту до загальної системи поставок; ми ввели торгівлю до загальної системи взаємин з іншими народами. Те, що нас дуже не люблять країни та соціальні системи, які чинять інакше, свідчить про чіткість радянського способу взаємин з іншими народами. У всякому разі, від того, що ми видобували у 1978 році понад півтора мільйона тонн нафти і газового конденсату щодня, тепліше стало не тільки нам.

А тепер, щоб ввести мовлене в систематичний ряд прикладів, я наведу ще одну довідку — це вже з недавньої «Нью-Йорк таймс». «Нині, — пише спеціальний помічник президента США Пітер Борн, — Сполучені Штати перебувають на 12-му місці з 18 основних промислово розвинених капіталістичних країн, що надають допомогу. На рік США витрачають у 17 разів більше у військовому бюджеті і в 6 разів більше на виробництво алкоголю, аніж на офіційну допомогу...»

Отже, все соціально і все пояснювано, коли, звісно, шукати пояснень. Багато в чому це розмова про категорію, що зветься «спосіб життя». Отак живуть люди на світі; і країни отак живуть — кожна по-різному...

Авторський відступ (8)

«Ви знаєте вже, як народ вміє працювати. Вам це подобається, і нам подобається також. Але не менш важливо переконуватися в тому, що народ вміє думати. Навіть цікаво, як швидко люди мудрішають. Ви ніколи не намагалися вирахувати, як, за який час і за яких обставин народ мудрішає?»— Доктор Ян Санто, заступник директора Інституту вірусології Академії наук Словаччини, запитує дуже швидко і так само швидко зазирає мені в обличчя.

Я заїхав сюди на шляху до «Словнафту», і довгий корпус над шосе не справив враження велетенського — принаймні ззовні. З інженером Ігорем Міхаличем, співробітником словацької Спілки письменників, який з доброти своєї супроводжував мене в Братиславі, ми посперечалися щодо категорії майже метафізичної, званої «народна репутація». До того здалась нам важливою ця тема і до того не хотілось завершувати обговорення дискусією суто теоретичною, що ми навіть пригальмували в дорозі й, швидко жестикулюючи, продовжили суперечку, крокуючи придорожніми травами.

Рідна сестра Міхалича вийшла заміж і виїхала до Нової Зеландії; ми трохи посперечались про новозеландське життя-буття і дійшли висновку, що словакці не просто буде акліматизуватися в дуже далекому і дуже чужому краї, де пори року течуть напшаки, а люди пересуваються догори ногами. Чому це? Я зустрічав досконало асимільованих німців, фіннів чи португальців. Що — словаків інакше влаштовано?

Інженер Міхалич розводить руками: «Інакше! Ми шойно почали звикати до свого власного дому, до того, що десь на світі є сонце, земля й вода, якими можемо ділитися зі світом як господарі. Знаєте, як довго й наполегливо словаків привчали до того, що вони безглузді, бездарні, не потрібні нікому — навіть собі. Це так важливо — мати дім для власного народу. Коли є такий дім і ти розумієш це — неможливо з нього піти!..»

...Доктор Ян Санто ще раз повторює думку про те, як швидко народ розумнішає. Він питає мене про враження від промисловості, про те, як сподобався «Словнафт», і раптом дуже поважно попереджає, щоб в усіх розмовах я вдумливо поділяв красиві мріяння, сподівання, високі плани з реальними, осягнутими, конкретними фактами.

«Ми любимо пофантазувати — ми ще тільки вчимося точності державного мислення: гадаєте, це зразу дається?»

«Інститут вірусології засновано 1953 року; розумієте, не можна видирати з контексту народного життя одне щось. Слід пам'ятати про інститут, коли думаєш про нафту, — все ж було водночас. Тоді ж впевнено будувався «Словнафт», металургійні комбінати й хімічні заводи на сході й півдні Словаччини; одночасно з виробничими корпусами будувались приміщення для інститутів та лабораторій нової Академії наук.

До нас прибули радянські вчені. Академік Чехословаччини Блажкович приймав тут радянських академіків Здродовського, Чумакова, Павловського, Смородинцева. Перші наукові теми виконували спільно — досі чимало проблем вирішується в такий спосіб...» Усе це сказав мені доктор Рудольф Брезіна, керівник відділу рикетсій. Доктора Брезіну широко знають у науковому світі, — коли в африканській Руанді виникла епідемія висипного тифу, Всесвітня Організація Охорони здоров'я відрядила туди саме його. Доктор Брезіна і його відділ були спільно з радянською експедицією 1963 року в Кемерові й виділили там не відомого досі збудника кліщового енцефаліту — це було відкриттям всесвітнім. Годі й казати, за чверть століття своєї історії інститут здобув репутацію надзвичайно високу — от і рік тому відбувався конкурс на стажувальні місця для бажаючих підучитись у словацьких вірусологів. Конкурс виявився більшим, аніж при вступі на модні факультети університету — 60 претендентів на 15 місць, навіть один американець з штату Монтана просився до братіславської науки.

Це дивовижний інститут; він вражає не просто як дослідницький заклад — це також соціальне явище, що такі заводи, і така академія, і такі фахівці — в країні, яку ще на пам'яті нашій хвацькі публіцисти охрестили «Конго в серці Європи». Це було нещодавно, сорок з невеликим років тому. Все ж таки світ, розверзтий широко й доброзичливо, виховує широту погляду на себе й широту мислення.

«А що Радянський Союз? Все — Радянський Союз! Ми виникали за такої вашої допомоги, що тепер кожного разу розуміємо (а тільки з інститутами Москви й Ленінграда в нас сім спільних тем), що все це не лише наука. Ми виникали поєднано з вами і давно вже вийшли

за рамки офіційних угод по співробітництву.— Доктор Ян Санто знайомить мене з чарівною співробітницею й усміхається.— Світлана Прісташова п'ятнадцять років тому закінчила Київський університет. Там в неї, звісно, було інше прізвище, та вийшла дівчина заміж за нашого вченого...»

«Далеко заїхали»,— кажу Прісташовій. Та дивується: «Чому ж далеко? Ви, може, не повірите, але мені ані разу не дали зрозуміти, що я народилася й виросла не тут. Власне, я справді виросла в цьому світі. Спільний світ. Усе поруч».

Сестра інженера Міхалича вийшла заміж до Нової Зеландії, і її наче відрізало: далеко це й догори ногами. Антиподи.

І все ж таки як цікаво! В країні, де фактично не було нічого, крім об'єктів для співчуття, сформувалися світові центри науки та виробництва. Почуття волі й почуття володіння домом своїм — така чудова нестримність цього процесу, коли в душі та в житті народу відбуваються великі події і народ у тисячу разів повніше розкривається перед світом і сам перед собою.

Ми їдемо з інженером Міхаличем до центру міста. «Як це важливо, коли з'являється віра у власні сили, в свої можливості,— каже він.— Ні, ви подивіться цим людям в обличчя! В автобусі не відчуєш такого, там всі подібні, а розходяться по робочих місцях і — які люди! Якби писав я, то так би й почав: «Коли поміркуєш над таким інститутом на шляху до «Словнафту»...» Мовчки перетинаємо новий район міста.

Авторський відступ (9)

Це просто подиву гідно, як все зрештою потрапляє на місце, йому приналежне. Зовсім не знаю винятків з цього правила: ні для людей, ані для грошей, ні для палаців, ані для корон. До речі, про корони (не про чехословацьку грошову одиницю, назва якої теж походить від монархічних реквізитів), тут я про (як визначає тлумачний словник) «металевий, з прикрасами головний убір монарха, що є символом його влади».

На старих державних регаліях буржуазної Угорщини карбувалась корона з похилим хрестом на верхівці — «вінець святого Стефана», багаторазово проголошувана

символом державності. За своє бурхливе життя корона чимало бачила, але в ХХ столітті доля її склалася нарешті вже остаточно. Короні довелося дуже нелегко, коли вона впала з голови останнього Габсбурга, а потім особливо, коли прийшов березень 1919 року.

В березні 1919-го в Угорщині було проголошено Радянську владу — це була перша Радянська республіка після декларованої у Петрограді. Будапештська Комуна протрималась сто тридцять три дні. Коли кати, щедро оплачувані монетами з короною, вішали полонених революціонерів на вуличних ліхтарях, ніхто ще не казав відкрито, що завтрашні перспекти наречуть іменами героїв. Не до вічної слави було і не до вічної пам'яті — Будапештську Комуна громили безжалісно, так, щоб раз і назавше. Розстрілювали, випалювали до попелу Радянську республіку Словаччини — її, натхнену Будапештською Комунною, було проголошено в червні 1919-го і, протримавшись два тижні, впала й вона, не здавши без бою жодної барикади. Володимир Ілліч Ленін писав тоді в «Привітанні угорським робітникам»: «Ви ведете єдино законну, справедливу, істинно революційну війну, війну пригноблених проти гнобителів, війну трудящих проти експлуататорів, війну за перемогу соціалізму. У всьому світі все, що є чесного в робітничому класі, на вашім боці». Це був час, коли нашу власну Республіку Рад душили безжалісно й тими ж руками топили у крові. Але ми вистояли. Чимало інтернаціоналістів з Угорщини та Словаччини після розгрому їхньої революції пішли відстоювати нашу, бо Революція була спільною і називалась вона пророко — Світовою.

На шпилі будапештського парламенту залишався герб з трьома гулями патріотичних гір, і корона з похиленим хрестиком карбувалась на грошах, а через літа адмірал Хорті іменем цієї корони встановив у країні чорну диктатуру.

Корона з похиленим хрестом лежала на червоній подушці, й подушка виглядала так, що натисни на неї — кров потече.

Кров текла щедро, а коли згодом корона зникла, кров лилася також; рельєф корони продовжував карбуватися на нічого не вартих грошах, бо нічого не була варта звергнута влада, яка ховалася за мертвої корони.

Будапештська Комуна воскресла. День за днем до-рощувались до тих її перших ста тридцяти трьох,

формуючись у десятиліття. На початку четвертого десятиріччя народної влади знайшлась і корона з похиленим хрестиком на вершечку.

В Національному музеї, що в двох кварталах від набережної Дунаю, виставлено сьогодні тисячолітню корону Угорщини з інвентарною биркою. Стоїть вона в маленькій залі на другому поверсі — на фото збільшені деталі поверненої корони. Королівський вінець, виявляється, вкрали фашисти в 1944 році; по трьох з половиною десятиліттях відсутності корона приїхала до Будапешта з-за океану, де її ховали довго та марно. Втім, сто тридцять років тому корона вже пережила невеселі часи — її на чотири роки взагалі закопали в ґрунт, але того разу корона врятувалася, її обтрусили і поклали на голову Франца-Йосифа, отого імператора, чий портрет засиділи мухи в швейківській корчмі «У каліха».

Тоді корона жила відлюдно, її витягали зі схову лише до урочистих нагод. А тепер усе просто: з іншими експонатами нарівні її виставлено в постійну експозицію, бо в календарі Угорщини не лишилось торжеств, з нагоди яких вінець, невідомо коли зроблений, міг би знову втілювати щось державне, могутнє і погрозливе. Немає такої влади вже, і держави такої немає. Закінчилося шанування. На корону дивляться, як ми на шапку Мономаха в Оружейній палаті.

Люди повільно рухаються повз вартових (радше то сторожі в формі, аніж почесна варта в музеї); люди жартують, роздивляються збільшені деталі корони (тема для міркувань про історичну справедливість).

Колись імперські ідеологи Австро-Угорщини любили писати, що простих угорців привчили знімати шапки перед кожним символом влади. Нині перед кожним будапештцем і кожним гостем столиці лежить вінець, скинутий з голови останнього монарха, — монархія зняла ювелірною свого капелюха перед Народною Республікою. Будапештська Комуна повернулася, і корона в неї у кунсткамері.

Співрозмовник

«Поміркуймо спокійно, — сказав мені Ян Феріанц, заступник голови Держплану Словаччини. — Ми ж знаємо, що робимо. В досягненнях нашої республіки немає

ніякої нелогічності. Наше промислове виробництво перевищує нині в 40 разів рівень 1937 року — період найвищої економічної кон'юнктури буржуазної Чехословаччини. І я можу вам назвати цифри наших досягнень, передбачених на майбутнє, — все науково, все точно. Ми зовсім не прагнемо уподібнитися тому хлопчикові, який гуляв-гуляв чистим полем, а тоді розбігся й стрибнув так високо, що всі здивувались. У наших серйозних справах не треба ніяких спортивних раптовостей; наше життя міцне тим, що його було підготовлено, воно закономірно визріло в нас і перемогло. Закономірно!»

Ян Феріанц зробив паузу, покопирсався в червоній лискучій пачці й видобув з неї сигарету. Озирнувся, сьорбнув каву — все це зосереджено, все на роздумі про щось дуже віддалене од кімнати, де ми зустрілися, від сигарети, від кави. Ян Феріанц подовжив паузу ще на кілька десятків секунд і звернувся до мене: «Не треба виключно розписувати, як маленький і нещасненький народ Словаччини загрузав в історичному присмерку. Це правда без перспективи. Ми, коли хочете, в долі своїй — частина всевітнього процесу ліквідації гноблення й тиранії. В історії перерв не буває. Ми дозрівали саме до такого життя, яким зараз живемо; в нас саме ті друзі, яких ми хотіли мати і якими пишаємось. Все за логікою історії. Нехай у минулому в нас була чесна проста репутація орачів, сіячів, робітників; вона зовсім не виключає того, як розумно і сучасно ми живемо сьогодні. І ще одне: в такій ситуації, як наша, несподівано небезпечними стають деякі діячі мистецтва — саме як войовничі провінціали. Багато легше оспівати, ідеалізувати, вигадати наше цимбально-фольклорне минуле, аніж осмислювати сучасність...»

Ян Феріанц — людина середнього віку і високих заклопотаності й підтягнутості. Власне, бути повноцінно зайнятою, а не метушливою може тільки людина організована й зібрана. Як Ян Феріанц. Ми зумисне домовились, що зустрінемося після четвертої дня не в Держплані, а в Спілці письменників. Річ у тім, що за півгодини до закінчення робочого дня в кабінетах словацької Спілки письменників (і решти письменницьких Спілок, відомих мені) вже нікого немає; співробітники розбігаються з такою швидкістю, наче біля дверей закладено міну з годинниковим механізмом, яка от-от вибухне. В Держплані Словаччини (і в решті Держпланів, які я знаю) робочий день

не закінчується ніколи; тому призначати побачення там, та ще й з нерівником — тільки час загубити. І ми з Яном Феріанцом зустрілися о четвертій в кабінеті секретаря Спілки словацьких письменників.

Я чимало чував про інтелігентного керівника Держплану саме від літераторів Братіслави; домовляючись про зустріч, ми визначили з Яном Феріанцом, що «просто побалакаємо», тему не слід було формулювати точніше, тим більше, що статистикою Феріанца переповнено, — він може сипати цифрами без зупинок і жодного разу не помилиться, це теж усім відомо.

Все ж таки це не книга про числа. Є доволі інших творів, де зосереджено наводяться всі проценти і всі розрахунки; всі плани виконані і щойно складені. Я зовсім не збираюся писати ще один такий довідник, а якби й збирався, то Ян Феріанц не міг би стати його героєм: він не констатує, а коментує факти.

Мовлене Феріанцом на початку розмови — дуже точно у ставленні до сучасності; це взагалі один з відправних пунктів і моєї мандрівки — неприйняття будь-яких спроб роздерти народну історію на шматки. Кожен народ формує долю своєю вповдовж багатьох століть і безперервно; найкрутіші повороти історії логічні, коли замислитися, а вирішальні повороти — внаслідок всенародних зусиль. Тому не варто влаштовувати засідки проти сучасності в минулому, намагатись відмотати історичний фільм у зворотному напрямі, зіграти з його героями все спочатку. Нікому ще це не вдавалося, хоч пробували не раз.

«І не вийде, — каже мені Ян Феріанц. — Адже боротьба проти логіки, логіки історичної, — безнадійна справа. Знаєте, в люб'язному для вашого і мого серця процесі поставок нафти — теж велика історична логіка. Ми, західні слов'яни, закарпатські слов'яни, словаки — звіль нас як хочете — завжди бачили у власному прагненні на Схід шлях до рятунку. Але тепла, і душевного, і елементарного фізичного тепла, джерел енергії, нам бракувало здавна. Практично наша енергетична криза триває сто років безперервно і до винайдення автомобіля, і після його винайдення — з 1848 по 1948 рік. Буре вугілля з Чехії не вирішувало проблем, а нафта лишалася мрією, екзотичним продуктом, необхідним, але відсутнім. Власні нафтові поклади були суто символічними, в серйозний розрахунок їх взяти було не можна.

Розважте самі — молодій соціалістичній Чехословач-

чині треба було розвивати промисловість на сучасному рівні. Без енергетики такий розвиток неможливий. Власне, ми спробували чимало різного, але тільки в п'ятдесяті роки, почавши поглиблювати своє співробітництво з країнами соціалізму, особливо з вашою, почали виходити з багатьох, в тому числі й енергетичних, безвиходей. Після 1963 року ми вже увійшли, наприклад, у загальну електричну систему соціалістичних країн — обов'язково відвідайте у Східній Словаччині, це неподалік від Кошіце, пункт, де система «Мир» вводить свої дроти на територію Чехословаччини. Навіть не намагатимусь кількома словами пояснити вам усю різноманітність нашої енергетики — з 1972 року ми й атомні електростанції вже почали будувати. Скажу тільки, що без радянської нафти ми як сучасна держава не могли б існувати, хоч це одна лише частина енергетики нашої, хімії, теплофікації, але надзвичайно важлива!

Знову-таки пам'ятаймо про ідейний бік справи, постійно пам'ятаймо про нього. Коли б ми купували, приміром, нафту за золото в арабських шейхів, нас припнули б до капіталістичної грошової системи і до системи їхніх стосунків. Нас позбавили б певності і в партнерах, і в коштах. А за радянську нафту ми платимо за цінниками, твердо встановленими на кілька літ наперед, і ціни ті багато нижчі за світові; ми можемо розраховуватись за радянську нафту товарами, а не золотом; ми можемо планувати наші поставки і роботу власних підприємств перспективно — ані на грам, ні на день ви не порушували графіка поставок за всі довгі роки. От зразок взаємин між країнами, про який повинен знати весь світ. Не про те, навіщо потрібна нафта, про це всі вже, здається, знають. А про те, як нафта жодного разу не використовувалась ні для економічного, ані для політичного шантажу. Жодного разу! От урок Радянського Союзу не тільки нам — всьому світові!»

Порядність у взаєминах між державами та між народами, об'єднаними в державах, завжди була поняттям класовим, з цим погоджуються усі. Точнісінько так, як нас з перших років революції шантажували кожною пригорщею зерна і кожним гвинтиком, який ми хотіли б придбати в капіталістів, так і Чехословаччину капіталістичні країни піддали економічному бойкоту негайно ж після лютого 1948-го, коли до влади прийшли комуністи на чолі з Клементом Готвальдом, який твердо мовив:

«З Радянським Союзом — на вічні часи!» Обравши шлях до соціалізму, Чехословаччина набула і всіх його ворогів. Почавши будувати взаємини з іншими державами на засадах рівності, Чехословаччина переконала, що не всі збиралися розмовляти з нею на рівних. Ті, хто раніше любив покрикувати, нині замуракутіли, але сенс муркотіння і покриків був спільним — чехи й словаки дістануть від Заходу щось приємне і навіть, можливо, смачне й корисне, якщо простягнуть перед собою капелюха і проспівують на цілий світ речення на зразок того, під яке Вороб'янінов жебрав біля Провалу: «Мсьє, же не манж па... Гебен зі мір, біте... Дайте що-небудь депутатові Державної думи...» Чехи й словаки не попросили — на них поважно й надовго образилися, коли можна вважати за образу чиєсь нервово ставлення до твого почуття власної гідності. А нову владу, гідність, всі розуміють це, пов'язано з Радянською країною і її досвідом.

Ян Феріанц перелічує мені кризи, що жорстоко били по буржуазній Чехословаччині, а по найвідсталіших сільськогосподарських словацьких районах і зовсім немилосердно.

«Слабших б'ють двічі,— кілька разів повторює Феріанц давню приказку,— а дурних взагалі без ліку молотять. Словаччина як сучасна нація формувалась в умовах капіталізму — пам'ятаймо про це. Криза за кризою падали на нас до найглибшої депресії 1929 року, що привела до повного економічного розвалу. З другої половини тридцятих років фашистська Німеччина невідворотно ковтала наші підприємство за підприємством, остаточно роблячи з маленької Словаччини сировинний додаток до великого і зажерливого рейху, все тісніше пристібуючи її до своєї воєнної коліснички, витискаючи економіку до краплі. Що нам було, скажіть, до нафтопереробного заводу «Аполо» у Братіславі? Чужа нафта, чужі господарі й продукція, що йшла за кордон... Словаччина належала народові чи не більше, аніж золоті та діамантові поклади Південної Африки належать корінним африканцям.

Давайте більше думати й розмовляти про духовні процеси, які змінюють життя наше. Бо ж все можна розкидати по абзациках і не звести до купи — нафта, університети, діти, селяни... Адже заводи й навчальні заклади є в більшості країн світу, та найголовніше — як вони визначаються способом життя і як ними визначається якість життя! Ми ж категорично з інших, ніж будь-коли, пози-

цій оцінюємо та обговорюємо своє життя. Самі переконайтесь — у нас у сільському господарстві було зайнято понад 70 процентів населення. Зараз вже тільки понад 15 процентів, а плануємо, що невдовзі буде 11. Ось вам перебудова всієї структури, всього побуту, визначені способом життя. Нині в нас врожаї пшениці та ячменю на рівні найвищих в Європі — принаймні понад 50 центнерів з гектара — справа звичайна. Настільки ж звичайна, наскільки перед війною звичайними були врожаї в 12 і 13 центнерів. От вам ще одна зміна в стосунках людини з землею предків; взаємини ті стали куди ліпшими, людянішими, довірливішими, розумнішими, якщо дозволите так означити.

Ми були темним кутом у центрі Європи, а нині 40 тисяч учених працює в науково-дослідних центрах республіки.

Не дивіться на мене так. Не робіть вигляду, наче втомилися від власних переможних статистик, наче вже про все знаєте! В такій манірності реалізується часом наш соціалістичний снобізм, сказав би я. Не дивіться на мене так. Ви ж самі знаєте, що запишуть в якійсь там Алабамі чорношкірого школяра до першого класу, ще й полісмен водитиме його для безпеки туди й назад, так їхня пропаганда підніме тарарам на цілий світ — у газетах пишуть, по радіо кричать: ах, яка, мовляв, рівноправність! А тут ми нагодували, вивчили, забезпечили працюю, вивели в число найрозвиненіших у світі народ, який ще вчора жив на рівні алабамських негрів, і, бачте, нам це вже звично, нас статистики втомлюють... Хай ті статистики ворогів наших втомлюють!

У нас один з найвищих в Європі приростів населення; хіба це не означає, що люди впевнено дивляться в завтрашній день, що вони не лише за себе—за дітей спокійні. В жодному районі буржуазної Чехословаччини ніколи не було стільки дітей, причому дітей вивчених, вмитих, одягнених, ситих, обстежених лікарями. В нас у вищих навчальних закладах працює тридцять п'ять факультетів. Ніхто не переконає мене в протилежному; ми просто зобов'язані розмірковувати над статистикою і примушувати решту світу міркувати над нею. Такого мислячого суспільства, розумного й людяного державного ладу не було ще,— як необхідно ж, щоб усі знали про нього! Ви побратньому ділитесь з нами нафтою — дякуємо! Але головне, що ми поділяємо успіх від реалізації спільної

соціальної ідеї і дружба наша — цілий комплекс взаємних уроків і уроків для всього людства. Те, що нафтопровід наш теж називається «Дружба», — ще один бік великої спільної справи. А ви як гадаєте? Ви ж збиралися писати саме про це?..»

Всі хочуть знати, як я напишу книгу. І водночас в мені оселяється відчуття країни, в якій все зрощено в нероз'ємність, і неможливо писати про щось одне, не торкаючись по черзі ще багатьох атрибутів такого предметного і такого цільного світу сучасної Словаччини.

«Ми навчилися мислити по-сучасному, а отже, навчилися відповідально ставитися до світу, який належить кожному з вас і всім нам разом. Це, знаєте, також радянський, ваш урок — розуміння того, що рятівна формула «всі разом» не виключає, а, навпаки, навіть підсилює особисту відповідальність кожного. — Феріанц усміхається. — Я наведу вам приклад із сфери особистого досвіду. Річ у тім, що не знаю, як у вас, але в нас у Словаччині всі люблять мати знайоме начальство, у якого можна випросити «для громади» щось незаплановане й непередбачене, чим згодом можна буде хвалитися. Дуже це буває смішно, як і те, що словаки, приміром, ходять до начальства не по одному, а неодмінно делегаціями. Жарти жартами, але відтоді, як я став одним з керівників Держплану, ніколи не приходять до мене меншими групами, аніж по троє. Один просить, другий підтакує, а третій папірцями шелестить. Отак до мене прийшла кілька років тому делегація з рідного мого села Важець. Прийшли і скаржаться, що врожаї в них погані, кооператив бідний — скрізь гарно, а погано тільки в мешканців Важеця, того села, з якого, мовляв, походить держпланівське начальство, тобто я. А що в мене можна просити? Поміркували землячки мої і запитують напрямки: «Ти що тут робиш?» Я їм кажу, що думаю, тільки те й роблю, що думаю; запропонував гостям подумати разом зі мною. І, знаєте, виявилось: нічого їм не треба було випрошувати, навіть дрібнички найменшої. Просто слід було подумати і згадати, що у Важеці висока вологість, щедра сонячна радіація, добрати рослини, які дадуть кращий врожай, аніж традиційна пшениця, яку мої землячки катували на гірських ділянках. Так, повірте, вони таки знайшли якусь траву, що вегетує при мінус семи градусх, і збирають по два-три врожаї зеленої маси на рік, худобу розвели, багатий кооператив став хоч куди. От я і повто-

рюю їм і не їм, що думати треба, для цього нам і дано таку країну. Ми за неї тепер відповідаємо, тож думаймо про благо її денно і нічно. Найважче не лише навчити людей таємниць переробки нафти. Потрібно, щоб вони мислили як господарі своїх країни і долі. А для того, щоб так мислити, треба подолати всі уроки гніту, всі зусилля тих, хто володів країною, коли вона належала (чи віддавали її) чужим, нелагідним, принижуючим народ владам».

Цим людям тисячу разів намагалися втовкмачити, що слід працювати, й нічого більше. Їх переконували, що словакам думати не годиться, навіть непристойно, і невластиво це, і нетрадиційно. Було відпрацьовано чимало способів знищення цілих націй, зниження їх до рівня мешканців заповідника для багатьох туристів, до рівня корчемних скрипалів і вокзальних носіїв, не вище. Повертаючись до радянських уроків, у тім і до уроку нафтопроводу, треба неодмінно пам'ятати, що широка ріка радянської нафти прийшла до країни, з якої і власні крапельки нафти пливли завжди за кордон.

Стоп. В цьому місці я роблю паузу, необхідну для того, щоб перейти до іншої країни. Хай мені читачі вибачать географічний стрибок, бо пишу я про закономірності не стільки національні, скільки соціальні. От і вирішив я просто з Братіслави прийти до Будапешта; з Держплану до Держплану, від Яна Феріанца до відповідального працівника Держплану Угорщини Каролі Грісліша.

Якщо Ян Феріанц походить із села, та ще й гірського, притуленого до схилів Татрів на висоті 850 метрів над рівнем моря, то Грісліш формувався в колах, близьких до аристократії: в дитинстві він підробляв на життя тим, що збирав м'ячі біля приватних тенісних кортів; мати працювала в багатих родинах прислугою-поденницею. Каролі Грісліш — іронічна людина, може навіть видатися таким собі представником вишуканої європейської публіки за манерами. І водночас до чого він точно й серйозно вміє говорити про хліб,— враз розумієш, яким непростим і голодним було в цієї людини дитинство. Манери — від бажання солідно й гідно представляти свою країну: він, Грісліш, ніколи не вважав, що розхлябаність, нехлюйство в поведінці та одязі стверджують демократизм. Радше навпаки; Грісліш розповідає про свого батька, який був робітником найвищої кваліфікації і завжди навчав дітей саме робітничої гідності, яка

визначає класову репутацію, що набагато значніше за репутацію будь-кого з окремо взятих людей.

Розмовляємо в будапештському Держплані — гігантському вулику, заскленому стільнику; треба сказати, що мені ніколи не подобалися будинки такого типу, захоплено йменовані журналістською братією «сучасними палацами з бетону й скла». Ніякі вони не сучасні; чуєшся, наче карасик в акваріумі,—колись у приміщення без передньої стіни садовили людей, яких збиралися тяжко покарати, примушуючи жити у такій вітрині. Втім, при нашій з Гріслішем розмові скляна стіна, принаймні для мене, здобула смисл. Ми розмовляли, а під нами у вузьких древніх вуличках Будапешта кружляли автомобілі, трамваї, пішоходи й велосипедисти; якщо сісти біля вікна й зазирнути до вуличної ущелини, можна було уздріти дуже цілеспрямований світ, що кружляв навколо скляно-бетонного вулика, подібний до бджолиного рою, який точно відає, де його галявина і яка пасіка чекає на нього увечері.

«Подобається?— запитав у мене Каролі Грісліш.— А ввімкніть зараз будь-яку з передач західних радіостанцій, що працюють угорською мовою, і вам з подробицями розкажуть, наскільки цих людей переповнено мріями про те, щоб виїхати на благословенний Захід і там загрибати лопатою золото і всяке різне, чого на Заході, як відомо, хоч греблю гати. Що тут гріха таїти.— буває і наша пропаганда не надто вже повороткою, але західна в передачах, про які кажу, вже точно прогадала, розраховуючи не знати на кого. Знаєте, що вони забули? З маленької нашої Угорщини щороку виїздять за кордон мільйони людей; а назавжди лишаються за кордоном лічені одиниці. Ніхто нікого за поли не тримає: хоче людина лишитися — хай лишається. Так ніхто ж не хоче, всі їдуть назад (а перед війною мадяри, словаки, інші жителі колишньої Австро-Угорщини вважалися в Північній Америці найдешевшою робочою силою). Прогриміли в нас препаскудні, ззовні заварені події, пов'язані з контрреволюцією 1956 року,— ну і що? Ті, хто втік тоді зопалу, самі назад поприходили, і всіх прийняла Угорщина — всіх тих, хто збагнув помилку і чії руки було незаплямлено. Сьогодні все вже ясніше ясного. Он ті, що поспішають вулицею, люди вже твердо зробили вибір, країна зробила вибір, і всі, хто каже, що соціалізм нам накинуто, брешуть! Нам капіталізм накидали, але нічого не

вийшло! Найголовніший поворотний момент у народній історії— вільний вибір; щасливий народ, який може його зробити,— наш народ обрав».

Ми з Гріслішем повільно гортаємо економічні зведення — там і про постачання республіки нафтою. «Дружба» прийшла сюди, одне з головних її гірл поряд, у кількох десятках кілометрів від Будапешта, в Сосхаломбатті. Менше як по сім мільйонів тонн радянської нафти на рік сюди не надходило вже вповодж багатьох останніх років. Цього достатньо, більш як достатньо, бо Угорщина скоротила навіть видобування бурого вугілля на нерентабельних шахтах, стала менше його возити країною, розвантаживши залізниці — тут все одне до одного: від того, що залізниці звільнилися, до того, що в Будапешті стали стіни чистіші й зникли в місті цілком лондонські смоги, які відвідували столицю, коли вона опалювалась вугіллям і кіптява, змішана з водним пилом, робила дихання неможливим, особливо для серцевих і легеневих хворих.

«Людина, що має пічку на мазуті, не на вугіллі, добре знає, що таке радянська нафта особисто для неї. Можна часом не знати, з яких синтетиків зроблено одяг чи пральний порошок, в якому одяг очищується. Але угорці знають, чому їм тепло, на якому бензині їздять автомобілі і яким пальним заправлено літаки «Малева». Люди масово знають (підкресліть ці слова — масово знають), що їхній добробут, життя, тепло в домі залежать від нашого співробітництва. До речі, ще один урок взаємодії: ми виробили власний, патріотичний погляд на події, але погляд цей немислимий без відчуття, що ти член великої співдружності. Це я вам не просто так кажу, щоб приємно зробити радянському гостеві: люди мислять інтернаціональними категоріями,— такого не було ніколи, а без цього не можна вважатись сучасною нацією і державою. Я вам наведу недавній приклад: довелось летіти з Москви разом з групою угорських селян району Егер — були вони в Москві на ВДНГ з п'ятиденною екскурсією. Чую, селяни вираховують, скільки нової техніки їм потрібно: про бензин навіть не розмовляють — для них зрозуміло, що бензин був, буде, є, звикли. Підсів раптом до мене головний механік кооперативу (прочув, що хтось з Держплану летить одним рейсом з ними) і починає мені малювати на серветці. «Нам,— каже,— оці б вузли від угорського виноградного комбайна, а ці — від радянського, така машина була б!» Ну, чисто тобі Рада Економічної

Взаємодопомоги у дії — жодних сумнівів навіть у селян: «Оце взяти в нас, це — в Радянського Союзу...» Селяни засвоїли великі слова — «спільно», «разом», та за одне це наше співробітництво заслуговує на золотий пам'ятник! От і нам з вами треба зміцнювати народний потяг до спільності конкретними своїми справами, люди ж оживають, наче дерева, яким сонячно й тепло, даруйте вже мені такий поетизм...»

Народжується Людина. Ми будемо нафтопроводи, прокатні стани, вирощуємо хліб і читаємо книги. Але втіленням сенсу життя народжується Людина. Я не можу вмістити до книги інтерв'ю з усіма, та й не слід. Тут дві бесіди: з селянським сином і з сином робітника — вони вивчилися, і вперше наїлись, і вперше почулись вільними тоді ж, коли й решта робітничих та селянських дітей в їхніх країнах. І стали інтелігентами, освіченими людьми, розумниками точнісінько тоді ж, коли ставали інтелігентами нової формації десятки тисяч дітей, прослих з учорашніх в нові Угорщину й Чехословаччину, я кажу тут лише про ці дві країни. А потім вони, дуже точно вистраждавши, випрацювавши, завоювавши свої життєві позиції, розмовляли зі мною, і непросто було розділити дні послідовних життів, аргументи послідовних речень, і не слід було розділяти нічого.

Ми розмовляли, а трубопроводами звично йшла нафта, саме радянська нафта. Ми розмовляли про те, що дає співробітництво саме наше, саме Революція. Розмова ця була важливою для нас, але стала ще важливішою від того, що ви були присутніми на ній; для кожної людини і для кожного народу важливо мати співрозмовників-одномудців, яким віриш, як самому собі.

Авторський відступ (10)

Спочатку трохи статистики. Угорський академік Йозеф Балінт опублікував повчальні результати своїх досліджень: йдеться про формування професійної інтелігенції. Серед 597,6 тисячі представників цієї групи населення 331 тисячу, тобто 54 проценти, складають люди з робітничого й селянського середовищ. Серед решти осіб розумової праці селянського й робітничого походження, вивчених академіком, були 69,1 процента, чи 629 тисяч

на 910 тисяч досліджених. Вся нація стає іншою — зміни ці глибокі й повчальні також для любителів потеревенити про «народ взагалі». Немає такого народу — угорці, що формуються нині, освіченіші й причетніші до сучасності, аніж кілька поколінь їхніх предків були причетними до власних історичних епох. І це лиш одна з думок, що з'являється при погляді на статистику сьогоденної Угорщини.

Принаймні я не наважився б оцінювати згадані процеси, претендуючи на вичерпність і остаточну категоричність кожної з оцінок — процеси розгалужуються в сучасному і в майбутньому, а минуле також припнуто до них міцно. Це чудовий і високий час, коли народ стає господарем власних країни і долі; про це треба писати, як формується нова гідність людей, що охоче й відповідально творять нову репутацію держави своєї і власну свою гордість. Це дуже відповідально — тут кінчаються розмови про те, що низький освітній рівень мало не обов'язково співпадає з отими містичними народними високими духовними якостями, що начебто існують незалежно від соціальних надбудов. Немає таких якостей. Треба вчитися, треба думати, потрібно бути гідним народу свого, який так змінюється, дотикаючись до майбуття, — це складно, але це й потрібно; це куди складніше, аніж творити дзеньки-бреньки про несприйняття інформаційної лавини, що падає на кожну свідомість, і видавати оті бреньки за поезію, скажімо, чи ще за якийсь літературний жанр. Владимир Мінач, один з найбільших прозаїків у словацькій літературі, патріот із патріотів, голова Матіци Словенської, роздратовано казав мені, як втомили його ті, хто доводить, що існує якийсь тип словака, не змінений у століттях, однаковісінський і у дванадцятому, і в двадцятому. «Не можна з категоріями середніх століть лазити до нашого часу; не існує в природі отого канонізованого не знати ким національного типу, що не підлягає змінам. Не буває такого типу, і хвала богові, що не буває!» Тут немає можливості писати про історію Словенської Матіци, хоч історія то красива і чесна — боротьба проти всіх видів гноблення народу Словаччини, пошуки шляхів неприниженого, рівноправного міжнародного спілкування (мені показували в архіві Матіци листи Льва Толстого і щоденники Маковицького; листування з демократичними осередками дореволюційних Львова і Києва). Але, повторюю, про Матіцу це колись окре-

мо; просто хотів наголосити на тому, що навіть коли створювалась вона — з колосальним опором влад, з народними надіями,— зразу ж було засновано друкарню для реалізації освітніх програм. Це вистраждана риса національного характеру — не тільки мріяння, але й справа; хіба могло б інакше статися, що навіть у роки клерикально-фашистської диктатури Матіца Словенська видала близько сорока радянських книг (а з Радянським Союзом тодішня Словаччина перебувала у стані війни). У роки Словацького національного повстання в друкарнях Матіци віддруковували гроші для партизанів, а в бібліотеці зберегли твори Леніна. Що сьогодні? Матіца стала організацією громадською, популярною і заслуженою; в Мартіні, історичному центрі Матіци, уряд збудував для неї просто-таки фантастично красивий та обладнаний будинок — національний культурний архів. А що з нафтою? Прошу, от приклад: чудове електричне освітлення нового будинку Матіци працівники її зобов'язались (самі, з власної ініціативи) вмикати лише з дозволу головного енергетика (коли треба, ввімкнути усе зразу). «І культура повинна творитися з оглядом на все життя наше, з розумінням того, що ввімкнені у наших кабінетах електричні лампи повинні робити народне життя дедалі світлішим, а не красти марно енергію. Не для того аж із Сибіру до нас прийшла нафта, щоб ми її розтринькували. Хто ж приклад покаже, як не інтелігенція, а інтелігенції в нас стає більше й більше. Таке життя,— каже мені Володимир Мінач, показуючи приміщення, де зберігаються рукописи.— Частина з них,— жартує він,— писалася при газових і нафтових лампах. Але то була інша нафта й інші часи...»

Дуже багато про що можна перебалакати, торкаючись теми духовного досвіду соціалістичних країн, народної інтелігенції, а точніше — народної інтелігентності при соціалізмі. Щойно ми зачепили одну лише сторону — нову якість мислення. І ще про одне, про державність мислення, яку виявляють ті, чие мислення вчора ще ставилося поза законом; ота «власна гідність радянських», про яку писав Маяковський і яка гостро соціальна. Я вам перекажу повчальну історію, опубліковану нещодавно в найпопулярнішій газеті Угорщини «Непсабадшаг». Мені здається, що все це має відношення до початої нами розмови. Тим більше, що я бачив, наскільки матеріал з «Непсабадшаг» схвилював і примусив замислитись ба-

гатьох моїх угорських знайомих, причому всі вони погоджувались з героями статті.

А героями статті були 25 молодих угорців, які щойно одержали дипломи про вищу сільськогосподарську освіту. Згідно з міждержавною угодою, їх відрядили до Сполучених Штатів Америки стажуватися в обраних спеціальностях. Молодих фахівців розподілили по фермах, і фермери повідомили їм, що готові прийняти угорців. Як звикли приймати угорців за океаном, з'ясувалося трохи згодом.

Розповідає Шандор Сарваш, який практикувався в одному з мисливських господарств штату Вісконсін. «О сьомій ранку починалась моя зміна, яка тривала 12—14 годин. Але що то була за робота! Я годував собак, чистив їм буди, а коли закінчував з псами, прибував перший транспорт свіжонастріляної дичини. Якраз був сезон полювання на фазанів, і мені, сховавши диплома, доводилось патрати фазанів. Мене і ще одного чоловіка оселили в півтемному складському приміщенні, яке до того ж виявилось справжнім королівством мишей. Марно я намагався довести фермерові, що приїхав сюди не на заробітки, що я не наймит,— господар навіть не схотів прочитати угоду...»

Іштван Тоот, один з найліпших випускників Вищої сільськогосподарської школи Угорщини, потрапив разом з друзями до штату Огайо. «Коли вже треба займатися важкою фізичною працею,— каже він,— то ліпше пошукати її в себе удома в кооперативі, а не дозволяти так експлуатувати себе. В США у нас не було права навіть вийти за межі ферми. Ми були наче в'язні».

Ще одна заява угорського стажувальника, цитую дослівно: «Ми не проти фізичної праці, але вона не означає найбруднішу, найважчу роботу з ранку й до вечора. Я син хліборобів, інші теж не білоручки. Ми вміємо працювати, спитайте в кого завгодно. Але між працею та експлуатацією є велика різниця».

Всі угорці, незмовляючись, розірвали контракти і повернулись додому.

Як же гарно, що це вчинили селянські діти, нащадки людей, яких принижували вповодж багатьох десятиріч; люди з країни, яку й нині дехто хотів би принизити. Ні, вже не вийде! Пам'ятаєте історичне речення з першого радянського букваря: «Ми — не раби! Раби — не ми!»

Не знаю, як в інших місцевостях, але в Києві, щойно звільненому від окупантів, була коротка мода на підошви з автомобільних шин. Покришку розкрювали гострим кинджальним багнетом (після відступу німецької армії лишилося їх доволі). З розкровоної підошви завжди стирчали якісь нитки; іншими нитками до підметки з шини прикріплювались різнокаліберні шматки шкіри, — гадаю, що декому з сьгоднішніх модників це могло б сподобатися як варіант вельми оригінальних сандалій; в дитинстві саме такими і полишав я слід за собою, немов відбитки коліщаток малого автомобільчика. Дитинство моє тікало від війни на тому автомобільчику й нікуди втекти не змогло. Коли я переїжджаю країнами, доля яких недвозначно вирішувалася в роки війни, чию свободу зроджено з військового полум'я, то постійно повертаюсь до тих незабутньо суворих сорокових років, які багато чого навчили світ і стільки змінили в ньому.

Мої сандалики з шинною підметкою зносились чи загубилися — вже забув, зате пам'ятаю точнісінько такі сандалики, де з покровоної на підметку автопокришки теж стирчали сухі пагінці ниток. Сандалики я запам'ятав з музею Освенціма і вкотре подумав, як страшно буває, коли речі переживають своїх власників. Яке це жорстоке безмертя — нічийний сандалик з підметкою із шини...

Все ж таки найголовніше — для кого робляться автомобілі, в яку путь вирушаючи, взуваються їхні колеса. Дальше моє життя було просто-таки переповнено зустрічами з різномаїтним обладнанням для мандрівок, але тільки набагато пізніше дізнався я, що нитки, які стирчали з шинних перерізів, — це корд, тепер його роблять з мідного дроту чи синтетики. І ще я з'ясував, що шини в основному робляться з нафти, точніше, з продуктів її переробки, яких у шині найбільше. От бачите, ми знову виїшли на свої кола — книга ця почалася з роздумів про нафтопровід, більшість її розділів нанизано на «нафтову тему»; матеріал-бо кожної книги належить організувати навколо солідного стрижня. Нафта, все, що з нею пов'язане, — це дуже соціально й повчально. А щодо екскурсій моїх у дитинство — вибачайте, тим більше, що асоціації зав'язувались по темі. Просто побачив раптом на цементній підлозі цеху чорний відбиток, схожий на

розтягнутий слід мого дитячого взуття? було це в місті Пухові біля самісіньких Татрів, і завод звався «Гумарне 1 Май». «Гумарне» — від слова «гума», що має однакове значення у словацькій та українській мовах, а «1 Май» — ім'я заводу, саме на Першотравень 1950-го він дав першу продукцію. Хоч, правду кажучи, історія назви підприємства куди складніша. З неї й почну.

Повчально повернутися в 1 травня 1950 року, бо в цехи заводу увійшло тоді 2800 робітників; таких великих заводів у Пухові не було зроду — асбоцементну фабричку і маленький цех жіночого одягу ніхто не брав до уваги. Сьогоднішні пухівські гумарні дають працю — і яку! — вже п'ятнадцяти тисячам людей; до цього звикли, зате запам'ятався подив, з яким побачили перших 2800 робітників; ніколи тут не бувало такої концентрації робітництва. В районі була одна з найвищих в Чехословацькій концентрацій безробітних, через це одразу після війни в прийнятту тоді програму індустріалізації Словаччини було включено пункт про будівництво пухівського заводу. Радянська нафта — поки що в цистернах, а не трубопроводом — і продукти її переробки надходили до країни регулярно, на них можна було покластися. До Пухова підтягли залізницю — по тих самісіньких рейках мало приїхати обладнання для нових цехів. Перші виробничі приміщення будувалися спеціально під красиві американські лінії, їх закупили вже, вони вже пливли через океан, їх уже вивантажували в Гамбургу. Досі пухівці їздили на заробітки до Америки, вперше в історії Америка їхала до них.

Америка не приїхала.

Прийшов лютий 1948-го, і Клемент Готвальд декларував історичну формулу ставлення нової Чехословацької до майбутнього: «З Радянським Союзом — на вічні часи!» Сполучені Штати наклали негайне ембарго на поставки до соціалістичного світу: обладнання, вивантажене в гамбурзькому порту, адресоване пухівській будові, рушило в зворотний трансатлантичний рейс. Хтось за океаном вирішив, що американські виробничі лінії не переживуть контакту з продуктами переробки радянської нафти.

Цехи, збудовані під обладнання, якого не буде, відбитки саморобних бідняцьких сандалій на піску... Тут було голодно, безробітно й стало зовсім страшно від безнадії. Тоді обладнання постачив київський завод «Більшовик» поза всіма планами, наперекір спробам зломити нас,

бо за допомогою ембарго ламали усіх нас зразу, весь соціалізм. Вже на Заході зідрали з стін та афішних тумб останні з плакатів, що нагадували про бойову співдружність країн антигітлерівської коаліції; відлуння фултонської промови Черчілля, який оголосив «холодну війну», відбилосся від передгір'їв Високих Татрів. А обладнання таки продовжувало надходити: з Чехії, з Ярославля, з Києва — це було переконливим аргументом для тих-таки ж пухівців, раніше завжди зацькованих всесильністю світу, перед яким вони безпорадні. Виявилось, що є вже — утворився! — інший, дружній, дуже надійний і сильний світ. Якщо раніше йшли на еміграцію, щоб жити завдяки багатим і грізним американським дядечкам, то виявилось, що можна прожити і всупереч їм; можна вже не боятися, чуючи, як дядечки цвюхають ковбойськими батіжками. Це було новою репутацією не заводу, а держави і соціальної системи, в яких завод зводився. Так приходило відчуття здобутих сили й гідності.

Все змінилось. Перше питання про те, з чого починалось в Пухові нове життя, я навмисне задав не працівникові «Гумарні 1 Май» — люди, зайняті на підприємстві, переважно й не знали іншого життя. Про те, як справи, спитав я в заступника голови сільськогосподарського кооперативу «9 Травня», який вирощує під Пуховом ячмінь, картоплю і кукурудзу. Шин тут і справді не виробляли ніколи, але ж картоплю вирощували кілька століть. Франтішек Немчек і сказав мені перший слова, які згодом я часто чув: «Вся якість життя змінилася тут. Картопля і кукурудза ростуть, як росли, просто їх стало набагато більше. Але якість життя інша — це головне». Невисокий, опасистий Немчек каже дуже поважно: «Знаєте, це інший світ — за духом інший, за смыслом і способом життя інший. Перед війною нас усього півсотні школярів з Пухова вчилосся, а в моєму класі до п'ятнадцятирічного віку довчилися чоловік з двадцять п'ять, із них тільки двоє були селянськими дітьми. Як зараз пам'ятаю: 14 березня 1939 року вторглося до нас німецьке військо; вчителька наша подивилась у вікно й заплакала, ми пішли по домітках, бо не лишилося в нас ані міста свого, ані навіть школи своєї. Я ж вам кажу: інше життя тепер, якість у нього інша; я, знаєте, набачився життя й світу набачився, ніде не чував навіть про те, щоб взаємини склалися так, як у нас з радянськими. Ну, «Гумарні» — то само собою, роблять з радянської нафти

покришки і транспортери, постачаючи ними цілий світ, але все тут в один ряд, навіть те, що радянські солдати приїждять до нас копати картоплю — допомагають, знаєте, як вони копають картоплю, прості сільські хлопці, точнісінько як наші...

А я нещодавно в Одесі був, мені на екскурсії показали могилу словака, що загинув там у минулій війні. Словак у вас партизанів і вславився як герой».

Ми розмовляємо з Немчеком у нього в кабінеті. Розмовляємо про землю, про врожай, про те, які добрива принесла нафтохімія і коли в Пухові вироблять досить синтетичного каучуку. В полі зору кабінету Немчека високі димарі пухівського заводу; все ж таки, як там не було б, але сьогоднішній Пухів на цілу Європу прославлено «Гумарнею 1 Май» і в довколишніх кооперативах ставляться до цього навіть з деякою хвалькуватістю: знай, мовляв, наших. Підприємство почало працювати в День пролетарської солідарності: тутешні люди звично працюють і живуть з чітким відчуттям власної з'єднаності з багатьма народами та країнами. Їм це відчуття дано разом із звільненням, і скріплено його залізницею, нафтопроводом, що працюють саме для них.

Але Штефан Росина, заступник директора заводу, починає зразу з проблеми: «Ми щедрі — світ соціалізму повчально щедрий; ми скромні — не завжди бажано (чи не завжди вміємо) розповісти про власні досягнення. Знаєте, нам надзвичайно важливо зберегти потяг до спільноти; той, з якого воскресли Пухів і вся країна; той, що став для нас першим і найпереконливішим уроком нового світу. Був час, коли ми від голоду, від біди, від беззахисності прагнули притулитись одне до одного і знайти рідне плече. Зараз ми стабільні і матеріально, й морально. З якої ж потреби нам разом бути? — запитує дехто. І підводить голову міщанство, з'являються чоловічки, розтасовані по кубельцях; дітки групуються згідно з суспільним і матеріальним станом татечок; воскресає культ бездуховності дрібних торгашів — це загроза поважна і всякі підпори контрреволюції беруться звідти, шістдесят восьмий рік якраз був бунтом дрібних торгашів проти соціалізму...

Нарешті молоде покоління дістало можливість виявити себе у праці вдома, реалізувати себе на батьківщині, але іншого світу воно й не знало! Як вчити дітей цінувати цей світ? Як навчити ситих ціни хліба?

В братіславській «Правді» щойно опубліковано статистику, над якою варто б замислитись: серед школярів 10—15 років лиш 47 процентів знали, чим на роботі займається батько (27 процентів не мали про це уявлення, навіть не догадувались). Тільки 51 процент дітей знав, де працює мати...»

Пам'ять. Як повертатися по сліду, щоб люди запам'ятали всю дорогу в сьогодні, від цього величезною мірою залежить безперервність шляху в завтра. Дорога, обрана нацією, повинна постійно зберігати свою переконливість для кожного з громадян. Я запам'ятав ще одне речення, яке мені доводилося чути безліч разів, у Пухові мені його повторив Володимир Тараба: «Заздримо вашій культурі міжлюдських взаємин. Річ у тім, що радянські люди, які бувають тут у відрядженнях, надзвичайно переконливі». Все, що Володимир Тараба знає про радянських людей, ґрунтується на враженнях від зустрічей з ними на заводі — в нашій країні Володимир не був ніколи.

У Тараби два серйозних громадських навантаження: він заступник комсорга підприємства і водночас керівник місцевої секції атлетичної гімнастики, а просто кажучи, культуризму, це надто заохочуваного в нас. Чесно кажучи, я не знаю в подробицях, корисно це чи шкідливо нагулювати собі такі м'язи, як у Володимира Тараби, але комсомольський керівник підприємства виглядає, наче грецький бог чи цирковий атлет з афіші: фігура в нього така, що розумію, чому Володимира запросили до Америки на якийсь там всесвітній конкурс цих самих культуристів. Володимир збирається до Сполучених Штатів, бажаючи довести тамтешнім чоловікам та жінкам, що і в сучасній Словаччині можна розвинути м'язи дай боже. Багато хто з району Пухова розвивали свою м'язову систему вже за океаном, працюючи на тамтешніх конвеєрах, фермах і шахтах. Бували здоровані й поміж них, хоч не певен, що м'язи вони нагулювали з тими ж насолодою й легкістю, що й Володимир. «Лікар із колгоспником у нас розмовляють на рівних,— зітхає Тараба.— Ми боремось за таку ж культуру людських стосунків, як у вас. І за таку ж культуру міжнаціональних взаємин; коли я про це кажу, значить, недосконалостей вистачило й на мій вік. Хоч, треба сказати, коли я написав землякам-емігрантам до Канади про те, як укладається моє, природженого пухівця, життя, хтось там вирішив, що я ся-

кий-такий червоний агітатор, і ніхто більше. Їм би мої проблеми...

Коротше кажучи, тут народився я, тут закінчив середню школу, тут набув фах, звідси ж вступив на економічний факультет Братіславського університету, де навчаюсь заочно. В Пухові одружився, дістав від підприємства ізольовану квартиру. Ні, ви скажіть мені, де ще на світі може так бути? Все тут, звичайно, розгорнуто на основі переробки радянської нафти, але ж хіба це від нафти мені так поталанило? Звичайно, не було б нафтопроводу — не було б нашої «Гумарні», але не було б соціалізму — нічого б цього взагалі не було...»

Ми проходимо цехами, я запам'ятовую прізвища радянських людей, яких ніколи не бачив і, можливо, не бачитиму. Але до чого ж велика переконливість вчинків і життів! Мені розповідають, як одесит Едуард Бевзо, який нещодавно монтував у Пухові прес для мембран, вмів співати, а крім того, він ходив по цехах і всім показував прийоми своєї праці, просто так показував, бо знав уміння своє і хотів поділитися ним, розповісти, як використовуються такі ж от верстати в Одесі. Чи працювали двоє монтажників з київського заводу «Більшовик» — Стародуб і Мироненко. Їх згадують, як близьких друзів, бо Мироненко, що пройшов війну, влаштовував молодіжні вечори, розучував фронтові пісні і провів вечір зустрічі з ветеранами.

«Навколо радянських завжди особлива атмосфера,— каже мені Тараба.— Вони володіють таким даром спілкування; рівноправного й щедрого, що всіх це потрясає. Ми ж інакше жили, навіть я — повільно намацуємо шляхи не те що від народу до народу, а один до одного. І раптом в цю нашу затиснутість, чи як воно там зветься, увійшли широкі, відверті радянські люди; їх дружність ні крапельки не вимучена, природна до останнього слова. Це ж усе прийшло паралельно з нафтою, коли вже вас нафта цікавить, але це не менш важливо...»

Інженер Штефан Росина формулює цю ж тезу трохи вченіше — він каже, що читав десь таку чи схожу на неї думку: «Дихання, приміром, не є для людини самоціллю, однак без кисню, засвоюваного при диханні, ми гинемо. Та ж нафта — зовсім не самоціль, але без енергії, хімії і всього, що пов'язане з нафтою, ми не станемо сучасною державою; не зможемо гідно вижити на світі. Нафта і все, що з нею пов'язано, зміцнили нову гідність нашу,

звичайно ж, ми навчилися жити по-іншому ніж будь-коли. І одна з головних проблем — не спростити й не забути нічого. Не заспокоїтись й нізачо не розгубити уроків, отриманих на такій нелегкій і такій важливій дорозі. Уроки здобутої нами гідності різноманітні й важливі не лише для нас...»

Ще один приклад до того, що не існує дрібниць, у кожній з подробиць поєднується безліч прикмет, а будь-яка велика справа — як нафтопровід, торгівля нафтою — опиняється в центрі дуже багатьох проблем, і не лише господарчих. Нещодавно я прочитав, що в Британії промисловці вимагали прийняття закону про обмеження купівлі шин у соціалістичних країнах: за якістю і за приступністю шини ці переважають більшість західних зразків. Себе ми постачаємо повністю, але вже нині 11 процентів запотребування країн капіталістичного «Спільного ринку» в шинах також задовольняється з соціалістичних підприємств, у тому числі з Пухова...

Штефан Росина, один з керівників «Гумарень», починав працювати 1947 року в Готвальдові, там можна було багато чого навчитись у роботі з гумою, те місто ж колись звалося Світ і там був один з найжорстокіших центрів експлуатації в Європі — заклади взуттєвого магната Баті. Штефан Росина з 15 років працював на конвеєрах у Готвальдові, там закінчив хімічний технікум, звідти пішов учитись до Братіславського політехнічного. «Для мене Радянський Союз — це не тільки звільнення і не лише робота,— каже він.— І не лише нафта як сировина для роботи. Для мене Радянський Союз — це нагода вивчитись, стати фахівцем; ніхто в нашому роду не мав такої можливості...»

Я бачив, як у нас в Західному Сибіру працювали «Татри», взуті в шини з Пухова. Шини витримували будь-які спеку й мороз. Не кажу вже, що завод імені 1 Травня задовольняє майже половину потреб Чехословаччини в транспортерах і шинах,— діапазон підприємства куди ширший. У Пухові робляться транспортери для шахт, споруджених у найрізноманітніших місцях планети — від нашої Воркути до Бельгії, Венесуели й навіть Заїру. В Кривому Розі і в Донбасі транспортери працюють чудово, спеціальні поставки для радянських підприємств зростають щотижня, зараз розробляється полотно транспортера, що витримує найлютіший мороз,— для Крайньої Півночі. Для Півночі випускаються також і деякі сорти шин

надзвичайної міцності і, сказав би я, елегантності; насолодою було дивитись, як на машині «Бузулук» шину робив Петер Блажко. Шари поєднувалися в моноліті чорної конструкції, у товщу якої на вічні часи вміщується 85-й номер — особистий номер Петера, він відповідає за свою продукцію, де б вона не використовувалась надалі. Петер Блажко робить за зміну 24 шини, кожній з яких гарантовано пробіг у 75 тисяч кілометрів («Майже кожна витримує 100 тисяч», — каже Блажко). Бракованих шин практично не буває («На них же люди їздять — який же тут брак може трапитись? Ніякого!» — розводить Петер долонями у товстих чорних рукавицях). Машина «Бузулук» з програмним керуванням — радянсько-чехословацького виробництва («На Заході таких установок немає, там таку шину роблять у два етапи, на двох машинах, — пояснює Петер. — А я от працюю тут, і мені цікаво; можливо, «Татра» на моїх шинах буде сибірськими нафтовими полями їздити — звідти ж нафта, переробивши яку, маємо сировину і для шин...»)

Нафта. Неможливо навіть перелічити, куди розходиться нафта у вигляді виробів.

Коли ми йдемо до робітничої ідальні обідати (білі скатертини на столах, квіти, чистенькі подавальниці у крохмальних фартушках, і все це у велетенській залі для сотень людей зразу, ніякісінької показухи — просто так звикли), за сусіднім столом бачимо велику групу людей, що розмовляють англійською мовою. «Канадці, — показує мені їх Штефан Росина, усміхається й підморгує. — Приїхали для переговорів про закупку наших шин...»

...Згадую, як на шляху з Братіслави до Пухова ми зупинились в Нітрі. Питання про ставлення до Сполучених Штатів чи Канади там, крім всього іншого, теж питання престижу — забагато людей виїхало звідси за океан у пошуках хліба. Задовго різнокаліберна пропаганда вбивала людям у голови історійки про заокеанський рай — кілька поколінь словаків спрямовано виховувались просто-таки з комплексом неповноцінності стосовно Нового Світу. Після війни все потроху почало ставати на власні місця; я вже згадував, як виглядає ситуація в Пухові. В Нітрі мені навели приклад ще конкретніший, і зробив це директор тамтешнього заводу «Пластика» Штефан Плева. Перед тим як я оповім про почуте в

Нітрі, кілька загальних даних, що здаються мені важливими.

Річ у тім, що в Нітрі працює велетенське підприємство «Пластика», яке продукує найрізноманітніші вироби на базі радянської нафти. Все це комплекс виробництв із спільним коренем — радянським нафтопроводом — і Пухов, і Нітра; там очевидніші закономірності влаштування життя і ставлення до них в цих і в багатьох інших підприємствах сучасної Словаччини. І ставлення до чужого життя, і подолання власних та чужих комплексів — все це важливе і все це універсальне для цілого народу і його нової зрілості. Мені дуже сподобалось, як немолодий уже, досвідчений директор «Пластики» Штефан Плева розповідав мені про свою поїздку до Сполучених Штатів у складі делегації керівників найбільших підприємств Чехословаччини. Приймали за вищим розрядом: з пишними обідами, урочистими проходами по цехах і візитами до мерів промислових міст. А в одній з промислових столиць США, Піттсбурзі, делегацію провели до кафетерію великого заводу. Ввічливі офіціанти підлетіли до гостей з витягнутими уперед тацями; ввічливі дівчата бігом пересувались кафетерієм, очищуючи столи. Ввічливий супроводжуючий повідомив чехословацьких директорів, що на підприємстві знайшли щастя представники багатьох націй Європи. «Звідки ви?» — спитав Плева у мийниць посуду. «З Словаччини!» — відповіли ті. Мийниці ніколи не бачили власного директора, а те, що директори бувають словаками, та ще й у себе на батьківщині, вони і поняття не мали. Коли Штефан Плева представився їм, мийниці навперейми почали розповідати про своє емігрантство й розпитувати, скільки заробляють робітниця на «Пластиці».

Почуття господаря. Якщо воно з'являється в тебе на батьківщині й ти справді ним проймаєшся, життя сповнюється смислу, якого в нім раніше не було й не могло бути. Життя виповнюється гідністю; одного разу здобувши її, ти вже без неї не зможеш.

Штефан Плева був з партизанами під час Словацького національного повстання. Він роздумливо каже про те, що повстання прогриміло якраз у тих місцевостях, де згодом пройшов нафтопровід, мовби шлях йому торувало. Одним з найголовніших на все життя уроків повстання було для Плеви розуміння того, наскільки кожен народ неоднорідний, утім, і його, словацький, народ.

У загонах СНП (так часто називають Словацьке національне повстання навіть в офіційних документах) пліч-о-пліч стояли словаки, чехи, росіяни, угорці, українці, а битися доводилось не лише з німецькими фашистами, але й з мадярськими убивцями від Хорті й Салаші, з кривавими словацькими «чорними гардістами» Тіссо, з російськими власовцями та українськими бандерівцями. Повстання охопило народ і тому звалося національним; але повстання було перш за все соціальним, соціалістичним. Вбиті вороги не пред'являли паспортів з графою про національну приналежність, вони були у фашистській формі й гинули, як фашисти. Штефан Плева оповідає про жертвовність і героїзм радянських людей, теж не поділяючи їх за національностями, сила йшла на силу, ідея проти ідеї. Перемогли наша ідея і наша сила. Юрай Коңч, молодий інженер з «Пластики», оповідав мені, що був у Києві на дарницькому комбінаті «Хімволокно» і познайомився там з робітницею, батько якої загинув при визволенні Нітри. Родина загиблого щороку запрошує гостей з Нітри, з «Пластики», мовби нарощує нитку спокрівленості з цим містом і цією країною.

Так що і «Пластика» в Нітрі — частинка велетенської системи взаємин, процесів, що тривали і тривають у різних життєвих сферах. Міста й людські долі зрощено капітально, народ вижив, народ продовжує свою історію на такому крутому витку, який багатьом на світі й не снився ще. А дуже багатьом снився, але з жахом; ніколи не слід забувати про ворогів...

Головне, люди знають, як здобули вони сьогоднішнє життя. «Треба в них підтримувати знання це, нову гідність цю — не дозволяти нікому ані на мить забути його, розміняти, знизити,— каже мені Рудольф Байзик, секретар Нітрапського райкому КПЧ, і стукає пальцем по столу.— Знання стає людським переконанням і реальною силою, це закон життя, й ніхто з ним не зробить нічого, коли ми збережемо в собі таке сильне і таке життєстверджуюче знання. Переконаність, співдружність, достойнство — їх не можна вводити в сферу виключно мінтингової парадності, належить жити ними і з ними».

Рудольф Байзик усміхається мені й каже, що в промисловій нині зоні Нітри історія обладнала колись рай для пейзажистів, навіть коли краєвидів ще ніхто не вмів малювати. Тут споконвіку простелялися соковиті луки з білими чайками та білими лелеками. Останній лелека,

втім, вилетів звідси, злякавшись стрілянини, наприкінці війни, з дзвіниці у Чінеші. Але слов'ян зате не могли вигнати звідси ніякими канонадами, до слов'янських поселень чи одночасно з ними тут жили також кельти, даки, римляни й навіть варвари, в чийому іменні об'єдналось ще кілька народів. Але, як з'ясували археологи, і в Нїтрі всі цим пишаються, все ж таки саме тут відкрито перше хліборобське поховання у Середній Європі...

За двадцять років, приблизно з 1918-го до 1938-го, Словаччину було розпродано на багато адрес; всі красиві й некрасиві історичні подробиці втрачали сенс, бо країну, її історію і народ розтягали по шматках, ліквідуючи, і почуття тодішньої беззахисності було мало не абсолютним, навіть надія зберігалась лише в найсильніших. («Батько з 1932 року був у КПЧ,— розповідає мені Байзик.— З 1938-го батька взяли під гласний нагляд, і тричі на тиждень він відмічався в поліції. У сусіда-комуніста було приховано радіо, старенький поганенький приймач; але те радіо було нам найдорожчим, бо воно ловило Москву, постійно було настроєне на Москву, і вечорами всі ми разом слухали передачі; досі пам'ятаю адресу, якою передачі закінчувались: «Москва, Солянка, 12». В тім радіо було все— і надія на волю, і просто надія на виживання...») Голосу вірили; за тим голосом шукали шляхів до завтрашнього дня, все інше прийшло згодом, навіть збройне повстання дозрівало й здійснювалось, дослухаючись до голосу з Москви, який так збігався з його власним; вже згодом скинули зброю на парашутах, людей на допомогу. Але спочатку було слово. Спільнота наша дозрівала і формувалась у спільній боротьбі й праці— нічим не можна зблизити народи надійніше; люди формуються не в теревенях, а в прагненні до спільної мети; от і варто зараз нагадати мудру тезу про те, що ідея, засвоєна масами, стає матеріальною силою...

Коли я мовив такі слова в кабінеті у Байзика, він розвів руками, погоджуючись: «Без цього всі наші райкоми, всі органи народної влади нізачо не стали б такими популярними. Найголовніші зміни ж— саме в якості життя, в сенсі життя, в новій наповненості кожного дня. Ми часом фетишизуємо матеріальний рівень, а він же вторинний; важливо не лише, що ми навчилися робити, приміром, з нафти, а те, як саме й звідки до нас ота сама нафта дійшла. Для мене найважливіша, перша,

зустріч з радянськими відбулась 1951 року; будували один з енергетичних центрів нової Словаччини, місто Гандлова, і приїхали з-за Карпат неметушливі, працелюбні й поважні люди. Так починалося життя за новими правилами, так наша дружба ставала не лише наслідком душевного поруху, але й наслідком обмисленого й зваженого вибору шляху. Ми почали жити достойніше: пройдіть цехами «Пластики» в Нітрі — зовсім нові там люди, зовсім нові словаки. От роблять вони пластикові емкості для вина, дренажні труби чи мішки для добрив, це для них так природно — і соціалізм, і нафта, і праця; стільки змінилось лише за кілька десятиріч, що народна душа, коли б зміни ті не дозріли в ній заздалегідь, нізачо б не перебудувалась так швидко. Ну гаразд, вам треба нафту побачити, ходімте, я вам покажу наші сировинні резервуари, ви ніколи таких величезних ніде не бачили...»

Подробиці

У Іштвана Рудинськи є в Курську теща. Сам Іштван працює головним механіком нафторозвідувального управління в Солноку. З часу, коли він закінчив нафтовий інститут імені Губкіна в Москві, минуло вже понад десять років. Відтоді він буває в Радянському Союзі разів по три щороку у відрядженнях і ще раз, разом з дружиною-росіянкою, — в Курську, на тещині запрошення. Рудинськи чудово володіє російською мовою, вивчивши її і в інституті, і вдома: він блискуче знає нашу країну, з'їздивши її вздовж і впоперек не лише як інженер-нафтовик. Навчаючись у Московському нафтовому інституті, Іштван грав на гітарі в студентському естрадному оркестрі, на гастролях доводилось бувати в Ленінграді і в Києві, в Дубні й у містах Сибіру. Про Сибір він згадує з особливою ніжністю, розповідаючи про зустрічі в Іркутську, Братську, Новосибірську, Кемерові; якось у Новосибірську в естрадного оркестру навіть концерт зірвався — стільки було бажаючих прорватися до залу (Іштван з професійним акторським гонорком згадує, як натовп Новосибірської молоді весело штурмував концертний зал у сорокаградусний мороз). Більша частина життя, більша частина характеру, більша частина душі інженера Іштвана Рудинськи формувались у Радянському

Союзі. Він розуміє це, і ми спільно намагаємось виділити уроки, сприйняті головним механіком солнокського управління від радянських людей.

— Розумієте,— каже Рудинськи,— найлегше було спочатку. Перші студентські враження були не дуже глибокі: ну, поїзд несхожий на наші, велике місто Москва.

«Не кажи,— втручається інженер Дьєрдь Тот, що був присутній при бесіді.— Мене якраз тоді і вразила дружба, майже домашня обстановка в загальному вагоні поїзда і провідниця, яка напоїла мене найсмачнішим у світі чаєм. Не кажи...»

«Можливо, ти маєш рацію,— похитав головою Рудинськи,— але я швидко почав знайомитися з життям впритул. Одружився з студенткою Московського текстильного інституту, здобув собі тещу в Курську, яка нічим не могла нам допомогти, і помучився, запрагнувши орендувати ізольовану квартиру чи хоча б добру окрему кімнату в Москві. Неохоче здають москвичі свої кімнати іноземцям».

«Не знаю,— погодився Тот.— Я кімнати у Москві не шукав. Але теж пам'ятаю своє найперше негативне враження. Це здоровенний дядько, який став мені на ногу у московському тролейбусі і ще й гримнув на мене. Люди в Москві й назагал у Радянському Союзі набагато відвертіші за наших. Але й нестримані вони бувають жакливо...»

Рудинськи й Тот винувато дивляться на мене, мовби кожний без захоплення висловлений спогад про радянське життя може вкинути мене в світову скорботу, образ, тугу і гнів. Ми сидимо в підвальчику, обладнаному солнокськими нафтовиками під свій клуб, і навколо нас обертається шум, в якому продовжено чимало подій прожитого нами робочого дня та чимало людських голосів, підігрітих до теперішньої гучності малесенькими чарочками абрикосової та черешневої палінки, які весь час мандрують від бару до маленьких столиків, розсунутих в темнуватому підвальному просторі. Тут люблять щиросердо побалакати, а мені більше нічого й не треба, тим паче, що минулий робочий день був у всіх нас заповнений до краю. Ми ще напередодні домовились про зустріч у цьому клубі-підвальчику, але зійшлися ще не всі: робота кінчається в різний час, та й хто зна, коли вона закінчується в нафтовиків?

Зранку я їздив на бурову. Це біля села Верпеліт, кілометрів за дев'яносто від Солнока, якщо по шосе; але ж потім ще їхати по жароті й пилюці без шосе невідомо скільки. Мій водій вважав, що на такому гарному бензині пересуватися з швидкістю, меншою за сто двадцять кілометрів на годину, непристойно, і це надавало поїзду деякі додаткові особливості. Але я все одно не зміг пробити головою дах «Волги»: постукав по ньому зсередини, постукав, але пробити — забракло сил. Чи, може, вибоїни були не такі капітальні?

В розпеченому небі над буровою кружляв дуже декоративний лелека, нагадуючи своєю присутністю про поблизькі болота. Неподалік крокували дуже поважні прикордонники. Природа, розподіляючи запаси своєї нафти по підземних резервуарах, ще нічого не знала про державні кордони; надалі ці межі склались так, що лелека, злетівши трохи над угорською буровою, може по той бік кордону побачити румунську.

Але лелека кружляв невисоко; стоячи поруч з буровою, його можна було добре роздивитись, і відчувалось, що вони звикли одне до одного — тутешні люди й лелеки. «Бурова мандрує цими пагорбами та ярами вже близько восьми років, — каже мені Іштван Балаж, інженер бурильник, що командує трьома такими установками зразу. — Ми вже досвердлили до тисячі трьохсот метрів, далі йдемо. В цьому районі почали шукати нафту з кінця сорокових років і час від часу знаходять її знову. Втім, власними запасами задовольняємось ледь на одну п'яту потреб, але пошук себе виправдовує».

Балаж мислить державно. Молодий інженер керує пошуками в прямокутнику з сторонами приблизно в сто і сто п'ятдесят кілометрів. Він у 1976 році також закінчив Московський нафтовий, і це перша його велика самостійна робота. Іштванові підлягають близько ста робітників — він знає їх поіменно і в обличчя, дуже цим пишаючись. Вусатий, високий хлопець у великих кирзових чоботях і смугастому тільнику. «Тільник і чоботи — з останньої сибірської практики, — каже Балаж. — Шкода радянської роботи і радянського життя — це ще й туга за вашими масштабами, за розмахом, за взаєминми між людьми. Для нас навіть такі взаємини, які у вас звично вже існують між робітником та інженером, — теж відносна новина. Тут інакше було. Ностальгія за радянським життям існує в більшості тих, хто з ним близько

стикався: надто вже у вас визначене, надійне і масштабне життя...»

Повз нас ходять робітники, торохтить двигун під вишкою і десь глибоко під центром Європи шкребеться долото нашої бурової. Справу тут налагоджено, й ведеться вона кваліфіковано і надійно, хоч більшість з працюючих тут — учораšní селяни, які тут і вчилися зазирати під землю. Головний майстер Іштван Могор людина досвідчена, але теж з першого покоління нафтовиків у своїй родині: пішов колись за геологами, був робітником у пошуковій групі, а тоді скінчив технікум і остаточно пов'язав життя з буровиками. «Ваш нафтопровід дає впевненість. Ми розуміємо, що цією от нафтою,— Могор показує на вигорілу під ногами траву,— ми Угорщину не задовольнимо. Це крапля, джерельце, а по «Дружбі» сюди надходить ріка. Угорщина дуже маленька, тут у кожному є відчуття цільності країни, народу, проблем, подія в якому-небудь селі моментально стає відомою всій Угорщині. Так що ми ось тут, у місцевості Верпеліт, свердлимо, а вся країна поруч, і ми все знаємо. Дуже впевнено нам із Радянським Союзом стало. І взаємини між людьми інші. От я з четвертим інженером працюю, але Балаж — перший інженер з радянською освітою, це зразу відчувається. Він і лебідку поставити вміє, і долото витягти, і працювати на рівних. Знає більше, тому й керує, причому знає не тільки нафтову справу, соціалістичне життя знає. А знаєте, як я майстром став? Ходив за старими фахівцями, а вони мені нічого не показували, ховали навіть. А я все одно ходив за ними, придивлявся, зиму пропрацював: у нас-бо вважається, що якщо людина зиму витримає в полі, лишиться там назавжди. Потім старий майстер пішов на пенсію, і я його замінив. Був наймолодшим буровим майстром Угорщини — з двадцяти шести років. Тепер молодих вчу, сам вчуся де можу, кажу ж вам, що зовсім нові взаємини між людьми встановилися — ось що головне. Не так зразу, але відчувається, що інакше живемо. Старики це особливо відчувають, мої батьки мені теж чимало оповіли, вони свою порцію старого життя сьорбнули, тому особливо радіють, бачачи, як я живу. Мене за Радянську владу словами агітувати не треба, праця й життя мене переконали, що так ліпше. Тепер вже я маю так працювати, щоб син по мені збагнув, що справжнє його життя — це гарне, надійне життя, і йому на-

лежить зробити його ще цікавішим і кращим. Як я господарем у житті почувся, господарем великої справи на ціле життя, так і він має. Треба жити й працювати переконливо, щоб діти повірили, як вірили ми...»

Іштван Могор не кокетував, кажучи про те, що почувається господарем Угорщини, він саме так сказав і змахнув рукою уздовж всього горизонту, навіть лелеку захопивши у поле змаху.

А все почалося з нафти. Чимало ділянок життя поєднано його сенсом, поверх фахів, поверх багатьох звичок, що формувалися вповодж сторіч і що впали за такий короткий час.

Багато чого починалося з нафти. Принаймні відправною точкою ставала нафта, хоч і вона, як будь-яка взята окремо проблема цільного життя, лише подробиця її, більш чи менш важлива.

Я розмовляв з випускником московського губкінського інституту Іштваном Балажем, сидючи в щитовій хатці, збудованій серед угорського кукурудзяного поля, і угорський лелека кружляв над нами. Під землею цією плюскотіли невидимі нафтопі моря, океани й калюжки; трубопровід ніс у собі чорну кров планети, паче шланг, розтягнутий на тисячі кілометрів від немислимо далекого Сибіру до центру Європи. Але якщо техніка прийняла у себе енергетичну ріку і та запалала, зарухалась, застукотіла в печах і моторах, то не менш важливо, що люди прийняли умови життя, які принесли їм стільки енергії і тепла. Найрозумніші збагнули зразу ж; ті, хто дурніший, зрозуміють згодом; а ті, хто й не хотів розуміти, нехай як собі хочуть, тільки б іншим не заважали та брехали менше. Звісно ж, нафта — могутня зброя в боротьбі за сучасний розвиток країни; але навіть найсучасніші гармати без солдатів нічого не варті. Основне — люди, і коли це війна за майбутнє, то перш за все — за людей завтрашнього та післязавтрашнього днів.

Іштван Балаж дивиться на мене, вишукуючи в пам'яті ще якийсь приклад, який може зацікавити радянського гостя. Негучно клацає пальцями, ведучи долонею перед собою: «От з моїх робітників-нафтовиків ніхто не бував в Радянському Союзі. Навіть майстер Могор не був. Але російську мову багато хто з них вивчає сам, без всяких нагадувань і заохочень. А минулого року робітники цілими бригадами включались до конкурсу, ого-

лошеного журналом «Советский Союз». Знову-таки — живемо в полі, ніхто нас ні до яких конкурсів не зобов'язував і не зобов'яже, навіть за журналом доводилося їздити на попутному газу за кілька кілометрів. Так їздили ж, відповідали на запитання як слід, кілька призів дістали; навіть про якийсь з'їзд профспілок відповіли — я вчився у Радянському Союзі і гадки про нього не мав...»

Це вже не подробиці, а сенс життя. Тому, спостерігаючи угорського лелеку, що кружляв над буровою в полі під Верпелітом, я думав про те, як люди, що видобувають ту нафту, прийняли Радянський Союз у свою свідомість і своє буття, часто ставлячись до нашої репутації, немов до своєї власної. Якщо теоретизувати розмову цю, то я наважився б визначити, що до Угорщини масово прийшло нове визначення власного місця в історії. Знання це починалося з вибуху, з ламання багатьох давніх звичок і стосунків. Але аргументація нового світу була різноманітно переконливою — перетворення долі цілого народу та багатьох окремих людських свідомостей і доль, рух у бік соціалізму ставали все більш масовими й послідовними. Не лише місце в історії — навіть власне місце у просторі люди сприймали по-новому; сталося наче зміщення духовної території угорської держави на схід. Це вже не я кажу, це мені казали співрозмовники у Солноку, Будапешті, Печі, Сосхаломбатті — всюди, де доводилося бувати. Форми взаємин між людьми, переконливість способу життя часом поєднують нас куди надійніше, аніж всі технічні засоби, що впадають в очі при першому ж знайомстві з будь-яким підприємством. «Нафта нафтою, — сказали мені буровики з бригади Іштвана Балажа, — але радянське долото далеко не найбільш надійна частина установок свердління. Двигуни та лебідки гарні, а долота так собі. Але ж ніхто про вас злого слова не скаже; ми поєднані з вашою країною не тільки і не стільки спільністю техніки — долота можна вдосконалити; нас пов'язано спільністю життя і для нас природне спокійне і надійне ставлення до радянського світу...»

«Спокійне воно не у всіх, — продовжив цю думку Іштван Рудиньски, з яким ми розмовляли ввечері у підвальчику-клубі нафтовиків. — Оскільки Радянський Союз партнер надійний і благородний, то в нас з'являється навіть публіка, хай і поодинокі типи, що бажали б по-

в'язати з вами власне своє ж нехлюйство. Мовляв, це все Радянський Союз дав, та не таке; свердловину недокінчили, бо радянський бур зламався. Нафти мало не тому, що ми її економити не вміємо, а тому, що, мовляв, її мало дали з Радянського Союзу. І таке інше. Західне радіо зразу ж тут із своїми пришіптуваннями, лише вухо підстав. І чимало чуток поширюється тому, що ми ще не в усіх випадках відверті між собою, не завжди досить активні та ініціативні у пропаганді нових стосунків між народами. Часом ми буркочемо і лаємо самі себе, слухаємо, як з Заходу принижують нас. А нас лають звідти, бо знають силу нашу і хотіли б її зменшити; наше ж буркотіння — часом від неінформованості. Гадаю, що мовлене мною багато хто в Угорщині вже збагнув і засвоїв, але, на жаль, не всі. Тим більше нам не треба впадати в стан тихої безконфліктної закоханості, до якої ми часом охочі: іноді слід спільно й прилюдно зауважити шептунчикам. Треба пам'ятати, що кон'юнктурники пікуди не зникли, вони явище надсоціальне, мов таргани. І бюрократи також не зникли, треба казати їм про них, бо вони вміють шкодити не лише вашій чи нашій країні окремо — всьому соціалізму шкодять...»

«Що цікаво,— додає Дьєрдь Тот,— ми, інженери-нафтовики, чий долі невід'ємні від Радянської країни, поступово переповнюємось відчуттям не тільки спільності наших досягнень, але також відчуттям спільних труднощів. Он лає Іштван і бюрократів майже дослівно тими самими словами, якими цю ж публіку лаяли наші друзі в Радянському Союзі. І це мені до душі; адже це важливо, це найвищий рівень відвертості, досягнутий нами. От ми розмовляємо з вами, нічого не приховуючи, як рідні — з жодним американцем чи австрійцем не почалася б зроду така відверта розмова одразу ж, першого дня...»

«Ми з тобою зовсім вже інший тип інженера,— каже Рудиньски.— Адже у наших угорських попередників чимало йшло в суто зовнішню респектабельність, надутість, набурмосеність. Працювати, звісно, старі інженери теж вміли дай боже як, але один з них так просто й сказав мені: «Я не вимовив ще ані слова, тільки наближаюсь до робітників, а вони вже повинні зрозуміти, що це пан інженер підійшли!» Щось, звісно, в цьому було, але нас уже виховано по-іншому, інакше сформовано. Нас вчили не лише наказувати (хоч вміємо й це), а

працювати разом з робітниками, поважати їх як рівних; вперті й хвалькуваті начальники з нас не вийдуть...»

Крутимо в пальцях свої чарочки з палінкою, урочисто бесідуємо на високі теми. В підвальчику робиться душнувато від тютюнового диму, а я втисячне обіцяю собі позакидати всі сигарети, бо розумію, як це шкідливо, коли дихати нічим. Дьєрдь Тот, судячи з усього, дотримується тієї ж думки, бо встає і прочиняє вікно, пускаючи до приміщення трішечки вуличного пилу, змішаного з повітрям.

«Ну от,— буркотить він, повертаючись до столу.— Офіціанти неметушливі, вони до чистого повітря справи не мають, їм байдуже, відчинено вікна чи ні!»

«Жарти жартами,— веде далі Рудинськи,— але репутації країн складаються, наче мозаїки в сучасних музеях — з найнесподіваніших деталей. Не відчинив би Дьєрдь вікна, сьогоднішні духота й головний біль хоч чимось, а могли б вам зіпсувати враження від зустрічі з тутешніми нафтовиками. Не сперечайтесь — самі знаєте, скільки важать подробиці, наскільки непросто буває розділити дрібнички й основне. Це стосується і нашого, і вашого життя: ми ж звичайнісінькі емоційні люди — трамвайний хам може перебити сотню найсвітліших емоцій, як це не прикро. От вам ще одна проблема — державна! — боротьба з хамством! Немає дрібничок у наших взаєминах; все нове і часом деталь набуває та-акого значення! Ну от бюрократи, знову повертаюся до них. Це, розумієте, таке самісіньке хамство, але — канцелярське, у білих рукавичках — треба відвертіше казати про це; ще Ленін вимагав боротьби проти зволікальників, чи не так?»

Іштван Рудинськи витирає чоло, втомлений власною відвертістю, і каже звично в таких випадках фразу: «Ви не образились?»

А чого, власне, я мав би ображатись? Радіти треба, що досягнуто рівня взаємин, при якому ми вміємо поділяти не лише матеріальні блага, між якими — нафта, але й радість, біль — усе, що сповнює життя, власне, життям і є...

«Як ся маєте?» — питає нас Імре Балла, сідаючи до столу. Товариш Балла — керівник тутешнього філіалу науково-дослідного інституту нафтової промисловості, досвідчений і помітний учений.

«Лаємо хамів, бюрократів і курців»,— каже Дьєрдь Тот.

«Правильно робите»,— поважно погоджується Балла, запалюючи. Ми ще трохи балакаємо про сільське господарство, про те, як живуть у кооперативах,— рідний брат керівника тутешніх нафтовиків керує великим сільсько-господарським кооперативом і щойно гостював у Солноку. Імре Балла каже, що механізація, енергетичний достаток таки перетворили село — там тепер мешкає куди менше людей, ніж раніше, а виробляють вони більше, ніж будь-коли. Тут бувало голодно до війни, а тепер Угорщина виробляє по тонні пшениці на кожного із своїх соціалістичних громадян — отже, є хліб, і м'ясо, і вся інша їжа. Доповнюючи і переповідаючи нашу розмову з Баллою, можу ручитися, що таких завалених продуктами гастрономічних прилавків, як в Угорщині, на білому світі небагато. І при такому хлібно-винно-м'ясному розмаїтті у себе вдома угорці щороку експортують з півмільйона тонн пшениці, майже стільки яблук, більше двох мільйонів гектолітрів вина. Доля маленької Угорщини у всесвітньому експорті ковбас складає 13,3 процента (!), а в експорті битої птиці — 11,9 процента (!). Отже, самими лише цифрами можна доводити переваги соціалістичного сільського господарства. І ще як!

Добробут нової Угорщини очевидний. Нещодавно довелось ввести спеціальні митні обмеження, бо австрійці, такі горді з свого вітринного благоденства, цілими караванами потяглись до Угорщини — заправити автомобіль і всі каністри під пробку тутешнім бензином, напхати багажник тутешніми продуктами. У митницях візитери винувато усміхаються і буркотять, що, мовляв, треба ділитись. Колись імперський Відень не квапився ділитися з колонізованою Угорщиною: в них, мовляв, було дешевше й краще! Тепер австрійцям навіть випити за колишні порядки зручніше на угорському боці — пляшка «радянського шампанського» продається в Будапешті за 70 форинтів, а у Відні — за 200...

«Ясна річ, треба ділитися,— втручається Дьєрдь Тот.— Але, по-перше, переділ — процес взаємний, а по-друге, слід шанувати тих, з ким ділишся, чи — вживімо термінів ділових — з ким торгуєш. Якщо звести державні проблеми до побутових, то скажу, що колись у Свердловську жив я у знайомих і раптом побачив те, чого в нас, угорців, ніколи не було. Побачив раптом, як

просто так, з усмішкою сусід ходить до сусіда позичити сирники, хліб, яйце — і це вважається звичайним, нормальним. Народи повинні жити, як добрі сусіди — так ми живемо з вами. Тільки є в нас інші сусіди, які хотіли б хапонути дешевше й більше; купувати у держави не купують, а тягнути тягнуть, черги створюють у прикордонних містечках. В нас багато що в надмірі, ми готові ділитися й ділимось хлібом, овочами, вином, фруктами, але поважайте і нас...»

(Довідка: ряд країн, що видобувають нафту, — Іран, Ірак, Лівія, Кувейт, — підписали з Угорською Народною Республікою довгочасні угоди про закупки угорської їжі для своїх нафтовиків).

Імре Балла, почавши розмову від консервованого перцю, вина й ковбаси-салями, переходить до спогадів про друзів, з якими особливо приємно побути і при робочих, і при обідніх столах; про те, як, буваючи у відрядженнях в Союзі, він скуповує угорські продукти по гастрономах Москви і влаштовує для друзів обіди «як у Солноку». Розповідає про радянські конструкторські групи бурової техніки, про колегу-дослідника Анатолія Григоровича Калініна, разом з яким доводилось працювати, вивчати проходження похилих свердловин. І святкувати доводилося спільно з радянськими людьми, і завтрашній день планувати — все разом...

Маленький Солнок, зосередивши у собі основні підприємства угорського нафтодобування (а в країні щороку видобувається як-не-як близько двох мільйонів тонн «чорної крові»), переповнився гідністю. 1919 року це місто (в дні Будапештської Комуни Радянська влада трималась у ньому особливо міцно) контрреволюціонери зневажливо йменували «маленькою червоною Москвою». Ім'я, колись надане ворогами, стало предметом сьогоднішніх гордощів, дуже багато сприймається тут невіддільно від Радянської країни і радянської столиці — в тому й велика нафта. 1945 року в місті лишилося близько трьох тисяч мешканців, розсіяних по руїнах, але одна з найбільш надійних організацій Комуністичної партії діяла саме в Солноку. Коли 1956 року звела голову всяка гидь, товариш Янош Кадар всупереч їй проголосив і очолив революційний уряд Угорщини тут, в Солноку. Звідси народна робітнича влада повернулась у загаджений контрреволюціонерами Будапешт і відновила червоний прапор над придунайською столицею. Мені

в Солноку багато разів повторювали слова про «маленьку червону Москву»; завжди як найвищу характеристику міста; майже з тією ж інтонацією, з якою в Києві вимовляють: «Матір міст руських».

П'ємо палінку, голосно проголошуючи здравиці всім містам, об'єднаним духом братерства, життям для мирної людської співдружності. Підвальчик, де збираються нафтовики, приймає нових відвідувачів і випускає на вулицю тих, хто втопився. Іштван Рудинськи, який починав бесіду, її й закінчує: «Тут зрослі цілі покоління друзів Радянського Союзу і радянського ладу. Ми звикли покладатись на вас і знаємо, що можна покластись на робітників, на воїнів, на учених ваших — ми усіх переконливо перевірили спільним життям і за братерство наше спокійні. Тільки треба поглиблювати творення, осмислення цього братерства; треба боротися за молодь, особливо за ту її частину, для якої все легко та зрозуміло вже напочатку. Ми боремося за нафту, коли її ще немає, коли ще не досвердлились до покладів; адже ми все вистраждали, здолали, здобули, а тепер приходять люди, які все дістали у готовому вигляді. Передати їм традицію і сенс братерства — спільна турбота, адже ми навіть у розумінні ворогів наших об'єдналися, нас по одному принижувати вже не намагаються. Чи коли хочуть образити сьгоднішнє життя наше, починають принижувати вас. Ми таки з'єднані з вами надійно — кажу це не тому, що у мене теща в Курську і диплом із Москви. Наш народ поєднався з вами...»

«І ваш також,— як звичайно, перебиває нас інженер Тот.— Був я в Москві, заблукав, шукав вулицю Гарібальді, де зупинився в друзів. Таксист возив мене, возив, а потім забрав ночувати до себе, частував до ранку, сам знайшов друзів моїх, переконав, заспокоїв; надто вже бажав він дістати мене в гості хоча б на один день: таксист колись звільняв Солнок...»

«Треба берегти й зміцнювати довіру,— додає Імре Балла, піднімаючи прощальну чарочку абрикосової палінки.— Ми звикли вже покладатися на вас як соратники, колеги, друзі — це важливе уточнення. Тільки б це не розслабило нас, тільки б не забули ми ту приказку, де слова «сподівайся» та «сам пильнуй» стоять поруч. Це — закон і для вас; будь ласка, більше на нас покладіться — навчаймося спільно мислити категоріями соціалістичної співдружності, будьмо відвертими й щед-

рими навзаєм — і хай вороги наші луснуть від задрощів...»

Отак ми розмовляли про тутешню й нетутешню нафту, про подробиці її добування та подробиці життя, нам легко розмовлялося, бо і життя, й нафта добувались не просто і не було несуттєвих подробиць у процесі того добування.

Авторський відступ (11)

Почну з довідки, пов'язаної з минулим.

Кілька посух та недородів першої половини століття обертали цілі райони Центральної Європи на зону суцільної біді. Кризи бували глибокі й немилосердні: можу оцінювати їх за статистиками та художніми свідченнями. Мистецтво та наука однаково точно фіксували, наскільки нещасними, беззахисними бувають люди, яким життя не підвладне. А люди ж ці були добрими. Трудові люди Словаччини, ті самі, чиї буття не могли втілитися в конкретності добрих справ,— надто вже було життя до них немилосердним. Перечитую нарис Іллі Еренбурга, написаний п'ять десятиріч тому саме у цих місцях, якими сьогодні доводиться їздити мені: «Це було на півночі, в Оравській окрузі, яка навіть у злиденній Словаччині славилася своєю недвозначною убогістю. Скособочена хатка. Про достаток словацьких селян звичайно свідчать тарелі на стінах і гори подушок. Тут не було ні подушок, ані тарелів,— лише дим, докучливі мухи, нашорошеність літнього полудня і сумний грудний голос господині: «Нех се вам пачі!» («Прошу!») — частувала вона нас кисляком. Ми хотіли заплатити, коли не за ласку, то за глечик; ми ж твердо пам'ятали, що таке грошовий обіг, що таке селяни в нашій високій сторіччі. Баба ображено всміхнулась: «Не треба». Гола хата, порожній хлів...»

Посуха, недороди були вбивчими і з трудом долались. В районах, що послідовно належали Угорщині, жоден з недородів не було подолано по-справжньому ані врожаям, ні пам'яттю.

Тепер — коротка довідка з сучасності.

В Чехословаччині після лютої посухи 1976 року сільськогосподарська продукція знизилась на 2,7 процента, вже 1977 року зросла на 7,9 процента (планувався зріст лише на 2,5 процента). Поголів'я худоби збільшилось на 104 тисячі голів, свиней — на 690 тисяч. В Угорщині

після 3 процентів зниження продукції 1976 року був на 9 процентів підйом 1977-го. Тваринництво збільшило свою продуктивність навіть на 10 процентів.

Трактори заправлялися бензином і ще багато разів — від добрив до гербіцидів — люди скористалися з нафти, виробляючи їжу для світу.

Сказавши про їжу для світу і наблизившись до розмови про майбутнє, наведу ще одну довідку: з гамбурзької «Цайт». Газета ця серйозна, і я знаю, що роботи, згадані в цитованій інформації, провадяться і в нашій країні. Довідка вразила мене тим більше, що я поет, а не вчений, і я з жахом подумав про «нутряних співців», від яких все далі відходить безсмертний герой їхній у постолах і з сопілочкою за поясом. Як же будуть вони?

Цитую: «Нині в світі щороку виробляється 40 мільйонів тонн білка — замало навіть для сьогоднішніх потреб. Наприкінці нашого століття щорічне запотребування людства у протеїні складе близько 100 мільйонів тонн. Прагнути досягти такого рівня виробництва білка, спираючись лише на польове і тваринне господарство, безнадійне заняття. Так само моря й океани навряд чи забезпечать достатню кількість протеїну. Тому чимало вчених найперспективніше розв'язання проблеми вбачають в іншому — в одержанні білка з нафти...

«Бритіш продактс» збудувала дослідну установку поблизу нафтопереробного заводу неподалік від Марселя, яка нині дає до 20 тисяч тонн протеїну на рік. У Шотландії збудовано дослідну установку продуктивністю 4 тисячі тонн протеїну на рік...

Сировини для одержання «протеїну з реторти» доволі. Навіть мала частина нафти чи природного газу, що видобуваються нині, перероблена в білок, могла б забезпечити ним все населення землі на довгий строк».

З нарису Іллі Еренбурга «1928 в Словаччині»

«Країна без міст! Свідомість ніяк не мириться з цією мало не снобістичною біднотою, націоналісти ніяк не можуть надумати, з якого б села зробити їм столицю, а кур'єрські поїзди (по-чеському, як не дивно, «рихліки»), розлетівшись з Праги, не знають, біля якого тину їм пристойніше зупинитись...

Столиця Словаччини — Братіслава. Годі казати, це майже європейське місто, з театром, з нічними барами...

столицю винайняли; віддали в оренду німецьким фабрикантам, єврейським біржовикам та угорським журналістам. Від Братіслави до Відня півтори години — трамвай ходить, — це майже Пратер, і перед війною до Братіслави приїздили сентиментальні парочки позіхати чи випити «під віхами»... Отель «Карлтон» у Братіславі давно не ремонтували, він споганів, заріс підозрілою щетиною — чим не угорський магнат після земельної реформи? Прогоріли розважальні заклади... Словацькі газети швидко вивозять з друкарні на вокзал, а продавець преси, зайшовши до «пристойного» ресторану, вимахує німецькими чи угорськими листками. З таким самим успіхом столицею Словаччини могла б стати будь-яка «міжнародна виставка», палуба трансатлантичного пароплава чи кафе Монпарнасу...

Є ще в Словаччині велике місто — Кошіце, але воно далеко на сході... На вигляд Кошіце — звичайнісіньке губернське місто середньої Росії. Душа його, зрозуміло, базар, де купчаться решета й горщики, де божаться, накидаючи крону на цибулі, і де торгують до захриплості іконами чи смаженою ковбасою. Особняки з палісадниками. Ларки з фруктовою водою. Міським садом тиняються розморені спекою, пристрастю й військовим оркестром місцеві Псіхеї... Пилюка й тужливий романс закоханого рахівника...

Словацькі міста... зовсім воно й не міста, а села, що порозросталися. Одна довжелезна вулиця, ринкова площа, номери для приїжджих, більярд для чиновників, кожум'ятня чи сироварня, городи, щоб не переплачувати на кропі, дві-три церкви, дві-три школи, староста, а в корчмі портрети Масарика, якоїсь кінодіви...»

Хліб

Радянський державний кордон — у кількох десятках кілометрів звідси, зовсім поряд. Голова кооперативу «Триговиште», бажаючи пояснити мені, як це близько, повідомляє, що на комбайнах колгоспники долають міждержавну відстань дуже швидко й, зібравши хліб по один бік кордону, спільно косять і молотять його на іншому боці. От і минулого року радянські механізатори з Закарпаття, якими керував Іван Андрійович Кокотко,

за два тижні зібрали у них в «Триговиште» весь урожай. А коли словацькі комбайнери переїхали на радянський бік, то один з них, на прізвище Шкунда, одружився у колгоспі «Дружба народів» Ужгородського району і привіз молоду дружину на передньому сидінні комбайна, на якому збирав хліб.

Цей район Східної Словаччини колись був таким неписьменним, бідним та беззахисним, що, здавалося, нікому й не потрібен він з усіма своїми болотами, передгір'ями, дощами. Головний агроном кооперативу Михаїл Куруц каже, що ті, кому за саму лиш їжу вдавалося влаштуватись у поміщика, вважались везучими. «Тут неподалік нафтопровід проведено, де-не-де над закопаними трубами пшениця навіть росте. Це як символ, бо з газом і нафтою в нас багато що перетворилось — тепліше тепер, добрив додалося, трактори заправлено під пробку... Та хіба в цьому лиш справа?»

«Не лише в цьому! — твердо каже Іван Ковач, голова кооперативу.— Пам'ятаю, як 1939 року почалась війна і сюди до нас, крізь болота, пробились двоє польських офіцерів з розгромленого війська. «Як там? — спитав я.— Дасть бог...» Поляк визвірився: «Бог? Вся надія тепер на Радянський Союз, тільки вони на щось здатні, лише вони...» Це ми знали без всяких розгромлених офіцерів, але треба, щоб ви збагнули, як ми чекали на вас у цих місцях. Навіть земля наша ніколи не давала таких врожаїв до вас, до звільнення...»

«Щодо землі, то це не тільки емоції, а наука. Ми тут випробовували нові сорти, влаштовували спільні перевірки посівного матеріалу — академікові Шпалдоню допомагали і з сільськогосподарською академією в Нітрі справу мали,— додає Михаїл Куруц.— Ви неодмінно заїдьте до академії і, коли вдасться, поговоріть з Шпалдонем. А у нас в «Триговиштє» — як скрізь у Словаччині...»

В академіка Еміла Шпалдоня теж як скрізь у Словаччині. І все-таки трохи по-іншому...

Приміщення сільськогосподарської академії в Нітрі будувались у різні часи, і в приміщеннях поєднано добротні старі стіни з цегли та залізобетонні перегородки, а дубові поручні капітальних сходів раптом переходять у соснову легковажність модерних панелей з дощочок, скріплених цвяхами. Втім, тут повністю відбито стилі, що панували в адміністративній архітектурі за останні

тридцять з невеликим років, аж ніяк не більше. Словацька сільськогосподарська академія почала функціонувати з 1 вересня 1948 року. Академік Еміл Шпалдонь, один з найбільших у світі авторитетів із зернових культур, формувався як вчений водночас з усією вітчизняною сільськогосподарською наукою. На 15 центнерах з гектара, що вважались оптимальним врожаєм пшениці у довоєнній Чехословаччині, академічний авторитет не здобувався. Втім, які там академічні авторитети! Еміл Шпалдонь, здобувши диплом про вищу сільськогосподарську освіту на початку війни, був взагалі п'ятдесятим дипломованим агрономом у тогочасній Словаччині. Академік каже мені про це і показує в бік висотного корпусу нових аудиторій і кафедр: «За останні тридцять років ми в самій лише Нітрі підготували понад 1100 фахівців. Лише тут...»

Шпалдонь уважно роздивляється мене. Він стрункий, рухається з тією поважністю, яка часом примушує відчутти людську значущість вже по самому характеру погляду, кроку, руху тобі назустріч. Все це, звісно, досить відносно — я знаю примітивних і надзвичайно претензійних типів, що повдягали на себе манери римських сенаторів чи, точніше, замашки самодіяльного актора пересувного театру, який грає Юлія Цезаря.

Але тут усе було природним. У Шпалдоні відчувався гострий розум, здатність до прийняття відповідальних рішень і готовність піти навстріч опонентові, відповісти йому, посперечатись, якщо опонент готовий до суперечки. Саме спілкування з академіком характеризувало рівень наукового закладу, де він сформувався і виріс. Безумовно, що така непересічна особистість могла з'явитись лише в непересічному оточенні.

«Не перебільшуйте,— усміхнувся він мені назустріч.— Коли в 1941 році я почав шукати роботу, виявилось, що зерновими ніхто не займається, і до 1946 року довелось розводити червоний перець; дисертацію теж захищав по червоному перцю. Але влаштувався згодом на млинах у Нітрі, почав знайомитись з технологією обробки пшениць, а з 1947 року подався до науки, став керувати кафедрою спершу в Кошіце, а згодом — в Нітрі. Вам цікаво?»

«Цікаво».

«Найцікавіше в цій історії, що, коли ми склали найперші навчальні плани, то перш за все, без вагань,

вивчили методики Тімірязевської академії, пристосували...»

«І вдалось?»

«Вдалось. Не думайте, що ми такі вже безпорадні були,— самі собі програм не могли скласти. Просто пшениця — це не фольклор, тут не обов'язково, щоб усе було своїм, рідним, хатнім, споконвічним, патріотичним чи як воно ще. З пшениці треба випікати гарний хліб, і стільки хліба, скільки треба народові. Тому приміряли ми до своїх умов чимало сортів зерна й чимало методик підготовки агрономів. Ваша методика влаштувала нас ліпше за інші, бо сама організація сільського господарства була подібною. А сорти пшениць влаштували нас, бо й кліматичні умови дуже подібні».

Шпалдонь розмовляє, формулюючи свої думки небагатослівно й точно. Так і про нафту розмірковує, бо я розповів про поїздки на місцевий завод «Пластика», і ми нагадали про зміни, що відбулися в сільському господарстві з приходом нафти й нафтопродуктів. «Ще б пак,— каже Шпалдонь.— Сільськогосподарські кооперативи без промислової бази просто немислимі; індустрія неможлива без нафти — тут одне до іншого припадає.

В нас — і це здається мені колосальним досягненням — перехід від дрібного господарства до великого не супроводжувався падінням валового збору зерна; в цьому техніка ваша — трактори, комбайни, бензин — зіграла тоді вирішальну роль! А згодом почали набирати темпи, дотикались до радянської нафти постійно, вже не кажу про неї як про пальне, дотики були найрізноманітніші. В природі, знаєте, ніхто ще не відміняв закон збереження енергії; хочеш врожай — дай землі досить добрив! За тридцять років ми по Словаччині в багато разів збільшили кількість добрив — з 50 до 250, а під деякі пшениці — до 330 кілограмів на гектар. Тому в нас по Чехословаччині врожаї, нижчі за 40 центнерів з гектара, майже не трапляються. А нафтохімія — це ж навіть синтетичні мішки, до яких пакуються добрива; це й он ті білі дренажні труби, що робляться на «Пластиці» в Нитрі й стільки нам допомагають у поліпшенні низинних земель. Стільки вже мовлено про те, що «нафта — хліб промисловості», а вона й до звичайного, щоденного їстівного хліба ой як причетна! Не тільки в radoшах, але й у тім, скажімо, що, коли дорожчає нафта, зростають в ціні добрива, пальне і ще багато чого, що нехайно

підвищує ціни на хліб і на м'ясо. А ви як гадали? Тут все одне до одного, я ж вам кажу... Треба, щоб усі ми навчилися це розуміти, рахувати навчилися. Хліборобство — наука точна...»

По всій Чехословаччині радянськими сортами пшениць засіяно 76 процентів полів (Шпалдонь оповідає про свої зв'язки з лабораторіями радянських академіків Ремесла та Лук'яненка; 1963 року його кафедра підписала угоду про співробітництво з фахівцями Української сільськогосподарської академії в Києві, вони навіть виконували спільну дослідницьку тему «Інтенсифікація виробництва пшениць в Словаччині та на Україні»). Організація РЕВ була ще молодою, але хлібину на спільнім столі ми вже розкраяли; контур нафтопроводу визначався лиш у найвідважніших проєктах, але необхідність його ставала тим часом усе очевиднішою, логіка нашого суспільства вчила мислити і працювати по-новому, зобов'язувала до широти.

«Пшениця — не фольклор, — повторює академік Шпалдонь. — У нас є вже свої власні сорти, в яких стопроцентно радянська кров — результат схрещування ваших пшениць, але в умовах Словаччини, на наших полях, для спільного нашого врожаю. Зате чехословацькі сорти ячменю все популярніші у вас. В експерименті ми вже одержали врожаї, про які мріємо на майбутнє, адже нам треба на тому місці, де довоєнний селянин вирощував один колос, дістати три-чотири. Поблизу Трнави, в кооперативі «Острів», зібрали по 106 центнерів, а в селі Липава біля Нітри — по 109 центнерів з кожного з дев'яти засіяних гектарів. Ваш академік Ремесло дуже пишається такими врожаями майбутнього, це ж були його миронівські сорти.

Розумієте, наші люди люблять попоїсти і вже заспокоїлись тим, що голод їм не загрожує. Людей додається, а орної землі меншає. Практично ми вже розорали в Чехословаччині все, що можливо. Єдиний шлях — інтенсифікація; на харч худобі слід більше використовувати трав'яні врожаї луків та пасовиськ, зерна ж не напасешся...

Я народився у найбіднішій частині Північної Словаччини, серед голоду і безробіття минуло все дитинство, все доросле життя присвячено подоланню голоду. І ваша нафта — це теж подолання голоду. В моєму рідному селі Кісуце прості люди живуть тепер, як колись жили

багатії. Будинки у всіх чудові, але й безтурботності трапляється також надміру. Втім, я, можливо, на них кажу зайве: згадав, як у мої молоді літа врожай у Словаччині збирали по два місяці підряд — студентом підробляв на збиранні, то запам'ятав навіть, що в 1936 році був на полі з 5 липня по 30 серпня, просто з поля повертався до навчання. Тепер у тому ж районі великий радгосп, врожаї багато більші, а збирають все днів за десять. Ні, про безтурботність я сказав надаремне...»

«Яка там безтурботність?! — вигукує Франтішек Кубовчак, голова кооперативу в селі Долна Крупа. — Мені шістдесят років, і понад тридцять з них я працюю в тутешньому кооперативі. Багато чого бачив, можу казати хіба що про надмір впевненості, яка іноді заколисує людей. Втомились жити в напрузі, а гарне життя звільняє від такої, знаєте, вовчої пильності; спокійніше живемо. Ми вам ще оповімо історію нашу; але що ви повинні засвоїти вже напочатку — це інша якість життя. Адже був тут знаменитий граф Брунсвік; було ще чотири поміщики, не дуже багатих, бо понад 20—25 центнерів з гектара не збирали в жодного з них. Були середняки зі своїми 10—15 гектарами кожен, які працювали від зорі до зорі. Були зовсім бідні, що наймались за їжу та малу платню. На всю нашу Долну Крупу можна було знайти усього 19—20 гімназистів. Щоб вчити сина, потрібно було землю продати, коня чи корову, якщо були вони в господарстві. А кінь з коровою бували в родині важливішими за дітей — падала рогата чи гриваста годувальниця — і всім ставало зле, вся родина могла загинути слідом за конякою чи коровою. Це тепер ми на державний кошт відправляємо лише до вузів чоловік по двадцять, а то й більше. Це тепер ми не беремо менше як по 52 центнери пшениці з гектара на круг, а радянська «ювілейна» давала і по 63 центнери, а югославська «сава» вродила раз усі 68.

Ви розумієте, як змінилося життя? Це не поділяється на частини: зміни по нафті, по зернових, по житлу. Все життя стало іншим. Причому змінилось воно на пам'яті одного покоління. Ми взяли до реалізації мрії, але пропущеної крізь органи державного планування, перетворювались з романтиків на реалістів — це був гігантський психологічний перелом...»

Франтішек Кубовчак — одна з легенд місцевої сільськогосподарської кооперації. Всі його знають, і він знає

всіх. Академіка Еміла Шпалдоня він теж знає, бо академік приїздив і знайомився з тим, хто працює на його сортах, і радив багато чого, і листи писав. Академік взагалі полюбляє їздити по селянських господарствах. Навіть це — таке небувале!..

Кубовчак дивиться на мене і водить своєю величезною долонею по робочому столу. Кабінет голови в старому будинку, поруч будується новий — з хитрим фігурним фасадом, з широким парадним входом; новий корпус — для поліклініки, тепер кооператив може звести собі що завгодно, навіть поліклініку з фігурним фасадом.

Голова кооперативу — особа колоритна, він тут з перших років колективізації, а до цього — все попереднє життя — наймитував у поміщика тут-таки, в Долній Крупі.

«Річ у тім, — дивиться мені у вічі Кубовчак, — що коли ти бідний, а поруч хтось нічого не робить і примушує тебе гнутись на орендованій ділянці, то хочеться іншого життя й іншої справедливості. Русофільство наше було й захистом проти німців, останньою надією на правду, в тому числі й соціальну. Ми настільки пов'язували свою долю з вашою, що, коли на початку війни Червона Армія відступала, плакали з відчаю, бо знали, що фашисти й нас знищать, якщо не буде вас.

Ви були як мрія про рятунок. Згодом прийшли ваші солдати, селянам землю дали; потім прийшов ваш бензин (ви питали!), прийшла ваша техніка, й слідом за нею — ваші сорти зерна — це коли ми вже об'єдналися в кооператив. Коли ми тут бідували раніше, люди з Долної Крупі розходились по заробітках до Трнави чи ще далі — на заводи, по робочих артілях. Згодом, коли створювався кооператив, нам ці люди з їхньою пролетарською психологією дуже були потрібні. Чимало з них повернулось. І мій батько (він працював у графа) також прагнув кооперативу, і з ним старики, які пам'ятали Республіку 1919 року».

(Тут я додам: голова Франтішек Кубовчак не відривається від кооперативу: тільки три роки, в 1958—1960, завідував сільгоспвідділом у райкомі партії, звідки односельці буквально відвоювали його назад. Живе Кубовчак, де жив при створенні кооперативу, — в старій материнській хаті. Приходить на роботу о 5—6-й ранку щодня).

Франтішек Кубовчак веде далі: «Ми читали «Підняту

цілину» й намагалися передбачити, як воно буде в нас. Спочатку в кооперативі було тільки 7 корів, 7 коней і 150 гектарів землі; потім стало 380 гектарів, а на початку п'ятдесятих років — уже більше двох з половиною тисяч гектарів орної землі. Фактично усі хлібороби на той час ввійшли до кооперативу. Поміщики розповзлися потроху, зникли з села — без стрілянини, підпалів маєтків, як це бувало у вас, — просто зникли, наче вітром їх поздувало. 1968 року один тут з'явився, так його наші кооператори турнули, й він полетів без оглядки. От повірте, хто б не наказав нам тепер розпустити кооператив, — не послухаємось, так звикли і так народові сподобалось це життя. Не сразу все нам вдавалось, але що вже вдалося, те своїми власними руками зроблено, з друзями обговорено...»

Це вже історичний досвід. Долна Крупа вистраждала своє ставлення до соціалізму і всього, що з ним пов'язано. Коли я ходив згодом із дому в дім, милуючись усім цим двоповерховим достатком — кольоровими телевізорами на полірованих тумбах і чорно-білими автомобілями в гаражах, хотілось думати про одне: хай пам'ять Франтішека Кубовчака стане всезагальною! Питаю про минуле в Йозефа Секори, двадцятисемирічного господаря щойно збудованої вілли. Молодий домовласник не дуже обізнаний в історії. Він задоволений собою і теперішнім життям, не відаючи про минуле майже ніякісіньких подробиць. Він чесно працює, чесно виховує дітей і чесно дивиться телепередачі у приймачі, що його сам вміє полагодити, — спеціальність телемеханіка він здобув безплатно у технікумі, в Трнаві. Світ цей для Йозефа до того природний (він просто не знає іншого), що на всі мої питання з історії Секора поблажливо всміхається. Так володар запальнички всміхається на пропозицію добувати вогонь тертям тріски об тріску. Навіщо?

Невже колись забудуть?! Знаю, вірю, що історична пам'ять не зрадить цим людям ніколи, вірю в соціальність і невмирущість пам'яті Франтішека Кубовчака — хіба лише його?

Голова місцевого райвиконкому Августин Богуницьки заспокоює мене за обідом: у кооперативі лише процентів двадцять людей, молодших за тридцять п'ять років, решта пам'ятають минуле, власними життями відчувши його уроки. А коли створювали музей Долної Крупи, скільки люди всього принесли, скільки розповіли! Він,

Августин Богуницьки, написав книгу з історії Долної Крупни,— весь тираж випродали миттю, вже не дістанеш,— у місцевому бюджеті передбачено гроші для утримання музею — дуже популярний! Проблема послаблення пам'яті, забування шляхів до радості видається йому радше невиразною загрозою, аніж реальною небезпекою. Хоча б так...

Цілком правильно, що в кожній великій проблемі є маленька проблема, що прагне звільнення. І ще правильно, що всі старі папери ні для чого не потрібні, доки ви не вирішите їх викинути. А також істинне правило айсберга, згідно з яким сім восьмих усього на світі приховані від поверхових спостережень.

Августин Богуницьки — людина роздумлива, політична й розумна. Молодий ще чоловік — сорока немає — на відповідальній посаді в Раді робить для людей дуже багато. Коли Богуницьки іронічно формулював мені правила, викладені в попередньому абзаці, я думав якраз, наскільки ж точно задумано й вибудовано місцевий музей; наскільки потрібен він зараз і тут; молодець, Августине!

Голова райвиконкому штовхає двері (музей не зачищено), і ми увіходимо. «Нафта — хліб для промисловості, музей — хліб для пам'яті, а пшениця — хліб для обіднього столу», — повчально рече він, вказуючи на стенди.

Під склом фото з мого дитинства: жінка, що йде за плугом, в який запряжено дві корови. Це перша світова війна; двом тим коровам на фотографії ще поталанило: більшість худоби Долної Крупни реквізовано на м'ясо для австро-угорського війська. Тоді на війну з Крупни пішло 237 чоловіків — на стенді довгий перелік імен та дані про могили, розкидані від Італії до Сибіру. Найстаршому — Йозефу Симончичу — було 43 роки, наймолодшому — Ернесту Коташеку — 18. Тих, хто ще довгі роки після війни гинув чи страждав від ран, до списків не занесено. Зате є ще один список тих, що загинули для Долної Крупни,— тих, хто назавжди пішов звідси в еміграцію — за першу третину століття виїхало 268 чоловік. У музейних записах — довгий перелік шляхів, якими народ ішов звідси. Вітчизна була мачухою, від неї по-різному йшли і по-різному зникали у світі. Стефан Ярабек, приміром, був вигнаний за революційну діяльність, але він і в еміграції у США свою діяльність продовжував, і його в Америці заарештували. Ян Казимир загинув, а Імріх Благо

був тяжко поранений в іспанських Інтербригадах. Вінчен-та Галгоці розстріляли при розгоні робітничої демонстрації в Буенос-Айресі. На окремій дошці — довгий список тих, хто загинув у Америці,— у шахтах, пожежах, з біди (Августин Богуницьки стукає олівцем по дошці: «Сюди належить привозити американських мільярдерів і тикати їх носом у дошку — от на чийй крові багатство ваше!»). Читаю американський реєстр: Д. Толарович, Ц. Вадович, С. Юнас, С. і Д. Богуницьки, Д. Кохайда...

На окремих вітринах виставлено доноси: ось один, що свідчить про партійні збори комуністів, на які 25 вересня 1925 року зійшлося в Долній Крупі сто двадцять людей; робітник Лішка казав про те, що за 8—10 крон денного заробітку вижити неможливо. На виборах 1925 року Компартія дістала в Долній Крупі 246 голосів.

Історія логічна — це впливає навіть з поліційних паперів: у жовтні 1939 року селяни провели тут демонстрацію проти клерикально-фашистського режиму та війни. Тридцятьоро людей звідси билися в Словацькому національному повстанні; троє загинули у французькому Опорі...

Ще щось про красиве життя у красивому селі, притиснутому до таких мальовничих хребтів Карпат? У тридцять роки тут сталося підряд чотири самогубства; тридцять жителів Долної Крупі офіційно дістали дозвіл на жебрацтво. Старий Людовит Недобрал останній з легальних сільських жебраків, живий досі, він дзвонар місцевої церкви. Хотів побачити його, але старий Людовит кудись поїхав.

Коли Франтішек Кубовчак розповідав мені, як селяни вірять у кооператив і вже нізащо не відійдуть од спільної справи, я думав, як легко стала музейною вся багатостраждальна пам'ять і наскільки складний феномен забування, коли він виникає, затуляючи історичну пам'ять хоч декому. Долна Крупа виникла в тринадцятому столітті, крізь неї пройшло дуже багато добрих і злих людей, але вперше відповідальність за власні долі, землю, майбутнє так серйозно торкнула місцевих жителів. Народна влада — це ж не тільки те, що вже звершилось; це ще й те, що буде завтра й післязавтра. Комбайни, трактори, нафта, пшениця, музей — все належить їм, але більшість дістала все це в готовому вигляді і майже ніхто з Долної Крупі нічого не пам'ятає про графа Брунсвіка.

А граф був знаменитий на всю Європу. В замку Брун-свіків (там тепер музей старовинних музичних інструментів і будинок творчості композиторів) бували Бетховен, Шуберт, Рубінштейн, Кодаї, Барток. Протягом багатьох десятиліть у концертному залі нижнього поверху лунала найкраща музика світу. Втім, Бетховена до замку далеко не пускали — музиканти повинні знати своє місце. Бетховен мешкав у флігелі. Якби академік Шпалдонь приїхав до Брунсвіків, його б, ясна річ, теж не пустили, надто вже демократичним було академікове походження (як відповів колись Ломоносов на питання про знатність своїх предків: «А я сам — предок знатний!»). Батько Франтішека Кубовчака служив у останнього графа, — отже, в голови кооперативу, можна сказати, були великі знайомства при дворі, хоч життя його від того легшим не ставало.

«Стривайте, — каже Богуницьки. — Тут є дещо спеціально для вас. Ходімте відвідаймо Анну Полачек — теж аргумент про наші взаємини...»

Вже по тому, як Анна Полачек почала розмовляти зі мною, я зрозумів, що вона з України; і справді — з України, з Миколаївщини. Німці загнали разом з іншими дівчатами в 1942 році на фашистську каторгу. Попала Анна Миколаївна до Лінца, познайомилась там із словаком Йозефом Полачеком з Долної Крупи і разом з ним втекла з каторги. Одружилися вони з цим словаком уже в Долній Крупі, де жили спершу потаємно, а згодом як слід, з весіллям, це вже після визволення. Коли прийшла Червона Армія, Анна відновила своє радянське громадянство і зберігає його досі. Вона пишається тим, що в роки війни її переховували, а по війні прийняли саме як радянську людину, як людину звідти, як свою. Полачек уже приймала у себе в гості — кого на два тижні, а кого й на місяць — родичів з села Пересадівки з-під Миколаєва. Нещодавно й сама гостювала у Радянському Союзі. Семеро дітей Анни Полачек вирости, вивчилися («Вам за сімох дітей у нас багато що дали б!» — кажу Анні. «А мені й тут хату поставили від кооперативу, тепер нову будують», — всміхається господиня, розгляджуючи скатертину долонями). Вона вже на пенсії і чоловік її на пенсії, все у них є, але найбільше онуків — вісімнадцять нових жителів Долної Крупи кличуть її «бабичка», он і найменшу онуку щойно купали. Маленьку онуку не вдалося роздивитися — в ма-

хровому рушнику, в хмарах пари й вереску вона зникла в глибині хати. Анна Полачек розповідає: «Наймолодша дочка — економіст колгоспний, поки що з чоловіком та дитиною живе коло нас. І їй, і нам веселіше. От ми з старим Йозефом добудуємо собі новий будинок — дочка в цьому лишиться. Подивіться, який гарний дім, ще з гаражем прибудованим. І газ є; це, кажуть, аж із Сибіру газ...» Анна Полачек дістає з буфета пляшку бренді й починає скручувати їй латунну головку, Августин Богуницьки не витримує, як жінка відкриває, і забирає пляшку. «Покуштуйте хліба, смачний він у нас». У глибинах житла радісно кричить онука; на білій крохмальній скатертині стоїть хліб — скільки ж зараз миру в цьому селі, яке стільки раз принижували й грабували; як вистраждала Долна Крупа свої сьогоднішні радість і гідність, добре знаючи їм ціну...

Авторський відступ (12)

Готель «Київ», у якому я мешкав, у Братиславі збудували кілька років тому, напередодні першості Європи з фігурного катання на ковзанах. Відтоді у готелі мешкали міністри, знамениті сталевари й актори світової слави, що зіграли весь шекспірівський репертуар. Але тіні фігуристів досі тривожать поліровані панелі найкращого братиславського готелю; офіціанти розповідають, чим снідали неповторні умільці піруетів на одному ковзані і чим «потрійний сальхов» різниться від подвійної сливовиці. Мені розповідали про фігуристів так, немов репутації цілих країн назавжди залежать від уміння танцювати на штучному льоду під магнітофонну музику. Для різноманітності я поцікавився, що ж випускає «Словнафт» і чим він відрізняється від «Аполо». На мене дивились як на анахорета, що живе віддалік від основних подій доби, і розповідали, як шайба (зроблена, до речі, з нафтопродуктів, нехай вибачать мені ерудити такий цинізм) врізається в сітку воріт команди, яка має назву, що її важко вимовити. І ще мені розповідали, як днями тут, у Братиславі, на стадіоні, відтепер ушлявленому на цілий світ, по м'ячу хтось ударив з такою силою, що іспанський воротар м'яча не впіймав. «Ми ліпші від Іспанії!» — захоплено повідомив мені співрозмовник. «Вам що, програма кортесів не до душі?» — делікатно

поцікавився я і знову почувся провінціалом, людиною відсталою і невихованою — так на мене глянули. Я не погоджуюсь, коли престиж держави ототожнюють з умінням п'ятикласниці крутити сальто в кутку синтетичного килима. Радію, що діти наші здоровші, аніж коли б то не було (і чеські, й словацькі, і угорські діти також), і престиж держави бачу саме в цьому. Якщо наші здорові й кмітливі діти при цьому ще б'ють світові рекорди з плавання, стрибків чи бігу з перепонами — честь їм і слава. Надто багато бачив я на Заході закритих клубів і приватних тенісних кортів, де хлопчики у віці моїх синів не могли пробитись за поріг роздягалки. Не слід, здається мені, забувати, що вміння якоїсь однієї людини високо підстрибувати чи кататися на ковзанах означає всього-на-всього, що людина ця вміє дуже високо підстрибувати чи кататися на ковзанах. Нічого більше. В усякому разі, від того, що одна з латиноамериканських країн виграє першість світу з футболу, неписьменних у ній не зменшиться. І голодних менше не буде.

«Знаєте,— сказав мені Ладіслав Мартінак, мер Братіслави,— іноді ми засвоюємо чужі пропагандистські стереотипи, самі того не помічаючи, і на користь нам це не йде. Адже створюємо, показуємо всьому світові найцінніше, найнеповторніше, що є в нас,— образ людини праці, що стала господарем держави; чи часто ми робимо це переконливо й цікаво? Зате всі обкладинки журналів — це портрети зірок естради й спорту. Чи зуміли ми оповісти про героїв праці так цікаво, як розповідаємо про тенорів і центрфорвардів? Навіть наша Рада — не було такої в історії Словаччини! Але ж навіть про нас багато написано цікавого — може, втім, і слід нас критикувати за всі безладдя господарчі, така доля в нас... Але ж не можна єдиних позитивних — стопроцентно позитивних! — героїв розшукувати на футбольних полях. Досить демонструвати, наскільки ми засвоїли прийоми західної реклами, популяризуючи висловлювання дітей середнього шкільного віку, наче народ не в змозі красиво виявити себе інакше, ніж через плавання й стрибки на батуті.

А то сталося: втік кілька років тому на Захід хокеїст, ну й дідько з ним, розчинився він там, нічого не досягши, так буржуазна преса зчинила галас сама з приводу втечі такого «суперпопулярного» нашого жителя. Сміх, та й годі. Але й із себе часом треба сміятися, з вас, письмен-

ники і журналісти, багато про що ви ще не розповіли як слід. Це наша спільна справа — розповісти про дивовижний світ, що існує довкола нас. Про світ, так важко завойований, побудований і не схожий на жоден із світів. Скільки ще добрих слів і добрих справ ми заборгували цьому світові!»

При всій дискусійності деяких думок мера Братіслави інженера Ладіслава Мартінака я тут їх переповідаю, бо вони багато в чому співпадають з моїми власними. Занотувую все це в готелі «Київ», що стоїть на колишньому Кам'яному майдані поруч з універмагом «Пріор» і відкрився напередодні першості Європи з фігурного катання на ковзанах.

Надія

І пам'ять відкрутила фільм життя мого рівно на тридцять три роки назад, і згадав я вигляд Києва 1946 року, коли на стадіон «Динамо» треба було діставатися крізь руїни колишньої центральної вулиці міста, крізь недопалки дерев колишнього бульвару, де дивними виглядали предмети передвоєнного побуту — ванни, мармурові плити підлоги, позеленілі мідні крани, що стирчали в провалах померлих будинків мого міста. Футбол феніксом виник у місті, ставши для більшості з нас, тодішніх хлопчиків, ознакою безперервності й непереможності життя; всі ми знали про «матч смерті», що став уже легендою, в якому загинули багато передвоєнних майстрів київського «Динамо»; нова команда складалась з учорашніх фронтовиків, яких ще рік тому могли вбити на війні, та от не вбили; ось ми в футбол граємо, ось він, мир!

Я згадав зразу про все це, може, й не так докладно, але зразу, одним махом поновив у собі настрої тих років, коли побачив хлопчиків, які грали у футбол на галявинці поблизу одного з прокатних станів Східнославацького металургійного комбінату в Кошіце. Хлопчики грали дуже погано. Я здаля глянув на них і навіть здивувався, чому в нашу футбольну епоху вони не вмюють грати в м'яча. Але, коли наблизився, зрозумів: цим хлопцям не було коли займатися футболом змалку — їхнє дитинство згоріло під бомбами; навіть останню з весен спалено китайськими вогнеметами. Хлопці приїхали до Кошіце з В'єтнаму; були вони зовсім не юними і надзвичайно

серйозними — футбол прийшов до них ознакою миру, а не спортивною грою, і в'єтнамці, граючи, раділи миру, а не футболу. Сорок три хлопці з В'єтнаму опановували професію металурга на комбінаті в Кошіце; вони приїхали на кілька років і ще матимуть час звикнути до миру.

Місто Кошіце також звикло не зразу. Це тепер тут спокійно так і певно. Нещодавно місто було дуже бідним, брудним, голодним, маленьким — я це читав, про це мені розповідали. Тепер у місті лишилось уже небагато місць, просякнутих його згірклим минулим. Сіруватий, закурений Кошіце пахне велетенськими підприємствами, він трохи скіптявілий, зосереджений, димний. До міста треба придивитися, щоб звикнути; другий за розмірами центр Словаччини зовсім не подібний до Братислави, схильної часом підкреслювати свою столичну розкішність. Кошіце — місто-робітник; він і сам не забуває про це, і вам забути не дозволить. Неподалік від міста енергетичні ріки з СРСР впадають до Чехословаччини, і перші краплі радянської нафти, кіловати електрики, кубометри горючого газу перетинають Карпати, прийшовши трубами і дротами до Словаччини саме в районі Кошіце, бо всі 98 кілометрів державного кордону з нашою країною прокреслились по камінню й полях цієї області.

Я вже вам розповідав, що Кошіце пахне димом, це сірувате, дуже зосереджене місто, що знає сенс свого існування і живе гідно. Можна б навести тут (в інших місцях книги я наводжу) безліч свідчень того, що жилося у Східній Словаччині дуже важко й дуже бідно. Руйнуючись духовно, зона Кошіце була і в прямому розумінні зруйнована, розгромлена, спалена; з війни виходили цілими один-два будинки з десяти, не більше. І споруди, і сірий пил на них — переважно повоєнні. Це вже пов'язано із статистикою — одна тільки сусідня ТЕЦ у Воянах дає електроенергії більше, аніж вся Чехословаччина перед другою світовою війною; Східнословачський металургійний комбінат випускає продукції удвічі більше, ніж вся передвоєнна Чехословаччина; тільки жерсть розходиться у сорок з лишком країн світу. Ще буквально кілька цифр для порівняння, щоб до них більше не повертатися, але чітко означити дистанцію змін. Цей край грабували всі, хто міг, тягли так енергійно, що деяким злодіям уже не вистачало краденого, і вони нервували. Що тут було взяти перед початком війни, наприкінці тридцятих років? Промисловість давала всього 2,2 процента всієї

продукції краю; 90 процентів населення складали безземельні селяни.

Годі статистики? Гадаю, що цього разу досить, тим більше, що, підсумовуючи її, я можу процитувати популярне визначення словацького Закарпаття у європейській передвоєнній журналістиці: «Земля вимираючого народу». Лиш у двадцяті роки звідси в пошуках заробітку емігрувало понад двісті тисяч людей.

Просто не знаю, як вам розповісти зразу про все, що мені здається таким важливим у розмові про Кошіце, яку нитку з натягнутих між Східною Словаччиною і нашою країною торкнути першою. Адже їх заплетено, наче гарну перепелину сіть: зачепиш одне вічко — оживуть усі. Знаєте, що важливо: на нас тут завжди сподівалися й сподіваються. Ми спершу навіть не держава і не соціальна система, а — народ. Ми були такою надією для Словаччини, що, здавалось, якби не вона, нічого в житті не лишиться. Не втратили; любов до руських (в цьому імені єдналось чимало народів з-за Карпат) сторіччями визрівала в словаках, ненависть нав'язувалася їм іззовні. Тут панувала ситуація, природна для більшості країни передвоєнної Західної Європи: величезні патовпи людей, позбавлених праці й хліба, і колосальні нестатки найнеобхідніших виробів та продуктів. Тобто пові підприємства могли б відкритися, робочої ж сили не бракувало; але лишалися і злидні, й безробіття — мінуси не могли поєднатися в один плюс. Безнадія густішала, у роки війни вона стала зовсім нестерпною...

«Коли на початку сорокових було зовсім безнадійно — нацисти тут лютували німецькі, угорські та наші власні,— розповідає мені Юрай Падо, письменник з Кошіце,— раптом рознеслася звістка про радянську перемогу під Сталінградом. Я вчився у школі, й ми, діти, пошепки повідомляли одне одному про наближення волі; в нашого учителя математики народилась дочка, і він її назвав аж ніяк не словацьким і не угорським іменем — Надежда...» Народ, в якого забрали все, жив, доки міг сподіватися,— хліба не було, праці не було, землі не було, не було волі, надія й пісня лишались останніми гарантами виживання...

«Війна кристалізувала погляди,— веде далі Юрай Падо.— Ми вираховуємо у подробицях моральну рентабельність багатьох політичних тез, а от аргументи бувають набагато простіші, надто коли вирішуються найскладніші

проблеми народної долі. Зразу ж після війни у нас був голод — усе спалено, зруйновано, ні хліба, ані домівки немає. Ми вже звикли, що ніхто не допоможе, — привчили нас так; і раптом — краплями нового досвіду, ще до того, як Радянський Союз почав ділитися з нами нафтою, пішов до Словаччини хліб. Кілька сотень тисяч тонн хліба — через Дуклянський, через Даргівський перевали, де щойно пройшла армія визволителів, йшов хліб — порятунок від нашого повоєнного голоду. Може, і сам я вижив завдяки тому хлібові...»

Це й справді було аргументом небаченим — хліб. Їх марали, паціфікували, придушували, але ніколи не годували досить. З Радянського Союзу, зі Сходу, саме з головного напрямку надії прийшов хліб, якого і в Союзі не було досить; назавжди пам'ятаю квадратики, що їх продавщиця витинала з продуктових карток, відпускаючи мені належну норму житнього порятунку. Напевно, ми на кілька дірочок тугіше затягували пояси і тому, що думали не лише про скатертину-самобранку в своєму домі. Ще дімили пороги в спалених будинків у нас, у словаків, у багатьох народів Європи, а будинки пограбувала армія, на олов'яних пряжках солдатів якої красувався напис: «З нами бог!» Ми прийшли, щоб звільнити і повернути до життя народи, несучи на своєму прапорі куди молодше, але, як з'ясувалося, людяніше гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Олов'яний заклик був страшний, бо з ним вбивали, відділяли народ від народу, навіть метафізичного бога ганьбили, і це запам'яталось навіки, так само як те, що наш інтернаціоналістський заклик було аргументовано добротою і людяністю. Я вже казав — велике слово «надія», воскресле у людських душах завдяки нам, оживляло цілий народ.

Просто нагодували. Просто навчили (іще в Конституції тутешньої Радянської республіки 1919 року була стаття про загальну безплатну освіту, та статтю реалізували тільки після звільнення). Просто дали всім працю. Просто?..

У 1958 році XI з'їзд КПЧ прийняв рішення про будівництво Східнославацького металургійного комбінату в Кошице. Не було в той час тут ні кваліфікованих кадрів, ані сировини, ні палива. Найперше розв'язалось питання енергетичне — нафта й газ пішли з СРСР; коксівне вугілля теж прийшло сюди з Радянського Союзу, просто з Донбасу, по спеціальному відгалуженню залізниці; за-

лізна руда прийшла з Кривого Рога, теж залізничною лінією.

Відчуття колективу різноманітне, можна й слід, напевно, сказати, як на очах одного-двох поколінь надійно формується й міцніє відчуття спільності. Я тут наводив довоєнну словацьку статистику, коли не було ні землі (куди вона зникла?), ані робочих місць (при тисячах тисяч безробітних), промисловості фактично не існувало («Конго в серці Європи...»). За повоєнні роки змінилась не лише соціальна структура Чехословаччини — змінилось ставлення до життя; крім того, більша частина населення взагалі змінила, навіть фахово, умови свого існування. Сталь витоплюють нащадки безземельних селян, які осягнули науку колективізму. Чи просто це? Ні. А самі уроки колективізму — чи прості вони? Я вже казав, як доставляються до Кошице вантажі з Криворіжжя й Донбасу; але в найскладніших вибоях і розрізах руду й вугілля вантажать на транспортери, зроблені для нас у Пухові, на вже знайомій нам «Гумарні 1 Май». Транспортери робляться з продуктів переробки радянської нафти. Труби для частини нафтопроводу — з Східнославацького металургійного комбінату, з Кошице. Нафта по тих трубах надходить і до ТЕЦ поблизу Воян, що дає енергію для багатьох підприємств Словацьчини, і на «Словнафт», який...

Замкнуте коло. Мені важко визначити порівняльну цінність ниток з клубка взаємної корисності — це надзвичайно важливо, — не можна й не варто обчислювати в усій конкретності економічної статистики результати душевного наближення народів. Ще статистика: у Східнославацькій області є 246 тисяч членів Товариства чехословацько-радянської дружби; діє 650 гуртків по вивченню російської мови; щороку близько 150 тисяч школярів беруть участь у конкурсах дитячих малюнків і творів про братерство наших народів. А знаєте, скільки людей у штаті обласного відділення Товариства чехословацько-радянської дружби? Четверо. Усього четверо на сотні тисяч ентузіастів нашої співдружності. Геца Покорни, перший секретар Товариства, розмовляє зі мною саме про це. Проте, як люди самі масово, добровільно приймають на себе клопоти про дружбу з нашою країною, — це надзвичайно показовий процес. Звичайно ж, люблять чи не люблять нас насамперед на класових підставах — як носіїв дуже певних тенденцій, на яких будується суспільство. І так

само класово, масово, патріотично шанують нас як гарантів незалежності, влаштованості; кажу про масове сприйняття нашої країни та її політики. Комусь ми заважаємо своїм існуванням, а комусь стабілізуємо життя. Ще є чимало ворогів у нас, і ми ніколи їх не боялись. Але друзів стає в нас усе більше: їхню любов аргументовано з тією ж переконливістю, що й ненависть ворогів наших країни й ладу. Кажучи простіше, ніколи ще тутешній народ не жив тут так певно, як зажив він у дружбі з нами. Любов і ворожнеча соціальні й конкретні; не слід їх вульгаризувати спрощенням, але вже час твердо зрозуміти й засвоїти очевидне. І нам, і всьому світові.

В'єтнамці вчилися грати в футбол на галявинці між цехами. Вони добре бачили, як широкою колією радянської залізниці йшли сюди без перебоїв руда й вугілля. Вони знали, що трубопроводами «Братерство» й «Дружба» йдуть сюди нафта й газ, а системою «Мир» — електрика. Можна було б прочитати їм сто тисяч лекцій про те, що таке інтернаціоналізм, але ніколи пропагандистський ефект оповіді не був би таким очевидним, як конкретні ілюстрації до цього життя заводу, де вони вчать (особливо в зіставленні, скажімо, з долею заводів в'єтнамського Лангшона, розмонтованих і вкрадених маоїстами). Повчальність наших доль недвозначна; факти переконливі, як ніщо інше.

«Вороги у нас спільні й друзі теж,— каже мені Стефан Гудак, заступник секретаря парткому Кошицького комбінату.— Це вже чимало. Ви ж добре знаєте, що і вороги наші збагнули, наскільки соціалізм притягальний для всіх, хто працює. Раніше, на початку шістдесятих, нас намагались переконати з Заходу, що такий державний лад не потрібний нам. По радіо кричали про це, по австрійському телебаченню показували. Нині брешуть обережніше, інакше, хитріше: співчутливо шепочуть, що народний лад був би, мовляв, гарний, якби змінити його, «трохи підправити», так підправити, щоб сліду по нас, комуністах, не стало (ось про що йдеться). Принаймні у відкриті проти соціалізму виступати вже не наважуються, знають, що люди не хочуть іншої країни й інакшого життя».

Мені здається, що всім зрозуміло вже, що і любов, і нелюбов до нас витримали вже випробування часом. Ми навчилися спілкування з ворогами і друзями; бачили вже й нещирих друзів, і людей, яких просто дезинфор-

мували, а то й обдурили, настроївши проти нас. Все не просто; але за роки недвозначного нашого існування на планеті ми багато чого навчилися і навчили інших. Але при всій гнучкості нашій, при всій тактовності класове чуття має бути незмінно твердим і недвозначним. Це закон непорушній, мов аксіома.

«Багато що стало іншим — не те життя вже, чимало оцінок змінюється. Ясність чи уявна ясність дарують не лише певність, декому дарують безтурботність, і це вже тривожно,— дивиться на мене Степан Гудак.— Про себе скажу. Я — друге покоління комуністів у нас в родині; батько — член партії з 1932 року, за плечима в нього підпілля й Словацьке національне повстання, і всі складності боротьби за нове суспільство. Він давно на пенсії, але контрреволюцію 1968 року передрікав мені ще тоді, коли чимало з нас (і я) навіть не думали ні про що таке й підсміювались над істериками закордонного радіо. Старики передчували контрреволюцію так само, як передчують по болю в суглобах майбутню мряку. Власне, кістки й суглоби їм в охрнках ламали капітально, так що про «біль у суглобах» я не дуже перебільшую. Це ще один урок спілкування з вами, старики його засвоїли і вистраждали, ніколи, ні на одну мить не можна втрачати класового чуття. Нізачо не можна, щоб доброта соціалізму привела хоч одного з нас до ідейного розмагнічування. Мій батько, знаєте, був лісорубом; він досі розмовляє, немов розрубує,— чітко й націлено, багато перестраждав у житті. В мене вже інакше було — капіталізм своїх тавр на душі мені не випалював; жив у достатку, вчився в Ленінграді, гірничий інститут закінчив там, попрацював на знаменитих металургійних підприємствах, бачив світ. А вдома син виріс: все в нього готове, все ще легше, як у мене було. Я спокійно до цього ставився, не замислювався, аж доки син якось не перепитав діда мого, що при обіді розповідав нам про безробіття: «Як, як, діду? Та не могло ж такого бути...» Це не просто неввічливість, то був тривожний сигнал для мене; знаєте, батьків наших щодо ідейності виховували боротьба й праця, а деяких дітей, вибачайте, самі гасла. Діти все діставали готове, і не кожен затамив, що почому.

Невдовзі мій син забажав мати гірські лижі; тут уже я сказав йому, що хай піде і сам заробить на ті лижі. У сезон косарям у нас платять по 80 крон за центнер заготовленого сіна. Поїхали мій син з приятелем на

сіножать, за три тижні заробили по три тисячі крон, мазолі понатирали, але, сподіваюся, щось збагнули.

Збагнули. Каже мені син: «Хлопець я здоровий, навіть вчитися, коли я на сні зароблю більше...» Бачите — освіта для них само собою зрозуміле, робота — скільки завгодно. Хлопці вирости без барикад, на готовенькому — ех, треба б нам такого об'єкта, як ваш БАМ! До речі, ті, хто зміг попрацювати у ваших будівельних загонах на газо- й нафтопроводах, простягнутих нам від Сибіру та Уралу, мислять набагато ширше. Дуже важливі ті уроки інтернаціонального мислення! Не можна дозволити душевного розмагнічування, зупинки в русі — тільки так; у невтомності реалізується надія. У цьому також — ваш досвід...»

Металургійний комбінат у Кошіце не зупинявся. 760 гектарів, зайнятих ним, стали однією з основних територій, де формується майбутнє і престиж сучасної Словаччини. Позбування минулого — також тут. Понад 23 тисячі робітників, колись по всій Чехословаччині ледве можна було знайти стількох майстрів. Металургійні заводи в Кромпаху, які втілювали колись тутешню металургію, було закрито іще в тридцяті роки — бракувало руди, вугілля, кваліфікованих робітників, коротше кажучи — всього. Тепер Донбас і Кривий Ріг забезпечили безперервне надходження металургійної сировини; перші домни й прокатні стани надійшли з Уралу; металурги Магнітки, Запоріжжя, Дніпропетровська приїждять сюди і працюють разом з кошіцькими колегами — це зветься «від машини до машини».

«Співробітництво вже не є тільки офіційним, — каже Гудак. — Коли ми по двадцять чи більше металургів щороку обмінюємось з «Запоріжсталлю», то це зближує нас куди переконливіше й точніше, ніж сто мітингів з найполум'янішими промовами. Братерство по борні, братерство по праці — це така красива і така необхідна нам повсякденність, що, ставши звичкою, вона вже нікого не дивує. Як вода, як повітря, не пам'ятаєш уже, коли й звикнув. Скінчилася самотність — це одна з найбільших перемог соціалізму; скінчилася і національна самотність наша! Ми звикли до цього. Звикли. Переконані, що надії здійснюються. Були романтиками, тепер багато хто став прагматиком; не занадто б... Люди одержують нові квартири. У робітничих гуртожитках понад п'ять тисяч місць у кімнатах з усіма вигодами. Ми не завжди вголос зами-

слюємось над тим, що якість життя визначено його соціалістичною сутністю; нова якість за нових суспільних умов. Ви починали, тому нам було у сто разів легше; адже були і є на світі ви, радянські люди. Справа нашої честі — пам'ятати про це».

На Кошіцькому металургійному комбінаті старі фахівці казали мені, що в бажанні вчитись чи набувати надійний фах завжди було щось від інстинкту самозбереження. Так само, як у бажанні ствердити свою національну ідентичність чимало було від бажання знайти підтримку в таких, як ти сам, у товаришів по недолі.

Бути товаришами по радості часом складніше. Основне, що коли зникає почуття страху, не зродилася б безтурботність... Втім, заходив я до чудового професійно-технічного училища імені Юрія Гагаріна, яке діє при комбінаті (навчається там понад дві тисячі молодих людей, у тому числі й в'єтнамці, згадкою про яких починався розділ; і не тільки в'єтнамці — гості й учні з-за кордону у Кошіце не дивина).

Училище з спортивними залами під дахом, басейном, зимовим садом, кінозалом, лабораторіями, музеєм. (Книгу почесних гостей училища відкрито на записі від 13 липня 1967 року. Занотовую слова Юрія Гагаріна, звернені до майбутніх металургів: «Пам'ятайте, що все прекрасне на світі твориться руками трудящих...» Він сам починав з ремісничого, перший космонавт...)

Біля входу до училища Кошіцького комбінату стоїть цікава скульптура — довгий стовп кокона, з якого, наче велетенський метелик або птах, з'являється людина з обличчям Гагаріна.

Надія. Людина сподівається на зліт, наближення до сонця, наближення до майбутнього. Надія.

Десь віддалік чути голоси в'єтнамців, що грають у футбол. Перезмінка, обідня перерва та інші часи відпочинку перериваються один за одним. Чути різкий дзвінок. Бригадир трубопрокатників Ян Яцканин озирається в бік автобусика, з якого закінчують роздавати робітникам гарячу їжу. Ми розмовляємо про умови праці, і Яцканин у такій справі компромісів не визнає. «От у вас на «Запоріжсталі», — каже він, — є по цехах куточки з пальмами у бочках. Там і поїсти можна, і листа написати. А нам от в автобусику гарячу їжу привозять...» — «А як раніше було?» — питаю риторично. Яцканин не сприймає

питання; він сповнений свідомості власної гідності, і йому ніколи роздивлятися стенди з фотографіями про минулі часи. Капіталізм віддалився у часи неозначені, в «колись», воно й гарно, звісно, але все ж таки...

Територією комбінату метушаться автобусики, які здійснюють транспортний зв'язок між цехами,— підприємство дуже мобільне; у призначений час сто двадцять трамваїв везуть всіх, хто вільний від справ, до центру Кошіце й привозять нову зміну. Східнославацький металургійний комбінат поєднано з Радянським Союзом трубопроводом, рейками і надією на майбутнє — в цьому, певно, найголовніше.

Гагарін звільняється на пам'ятнику від свого монументального кокона і пильно дивиться на дими комбінату, що розчиняються поміж хмар. Неподалік перегукуються в етнамці, які шойно закінчили гру. Радіо в музеї училища транслює одну з пісень Пахмутової, присвячену космонавту. Я знаю, що ця пісня зветься «Надія»; запис старий, але слова чути добре.

Авторський відступ (13)

Бабуся в Татрах, вмикаючи газову плиту, щоб закип'ятити чайник, широко усміхнулась, вказуючи на сине полум'я: «Сибірський плин!» Стара знала, що газ прийшов з Сибіру. Стара пам'ятала червоноармійців, які штурмували тутешні перевали; уявлення про мою Батьківщину були пов'язані в неї з пам'яттю про тепло і волю, принесені до її дому. Кожен авторитет і всяке звання конкретні. Бабуся знає, звідки прийшло тепло й воля; значення цього знання було неподоланно великим, і це чесне, об'єктивне знання визначало авторитет моєї країни й її місце в житті старої словачки.

А скільком людям на світі не дозволяють знати про нас! Я не раз переконувався, як багато з того, що справді повчальне для світу, лишається невідомим для багатьох людей на Заході. (Втім, що таке Захід? Коли вже десь народ не відає про нас нічогосінько — то це в Китаї, а Китай знаходиться на захід хіба що від Каліфорнії, де, втім, про нас теж небагато знають). Що ж, Захід так Захід, у кожному пункті може виявитись західна околиця. Прочитую західнонімецького письменника Петера Шютта, добре розуміючи, що антирадянщина, згадавши про яку,

мій західний колега починає оповідь, — явище, простерте густою, як штемпельна фарба, хмарою над ставленням одного соціального світу до іншого. Нас не люблять і нас бояться відтоді, як виникла Радянська держава; зовсім точно відомо вже, чия нелюбов виявилась найстійкішою. Які вже тут сходи й заходи, при чому тут фізична географія? Вже понад шістдесят років оповідають всякі небиліці про нас (деякі можна добре бачити в Братиславі по віденському телебаченню — фантазія, по-моєму, вичерпується; хіба що впертості додалось). Отже, я процитую Петера Шютта з Бонна: «Поняття «Сибір», і з цим мені доводилося постійно зіштовхуватись, для багатьох, як і раніше, залишається символом полону, злиднів, свавілля. Хіба можна дивуватись, що найчастіше на вечорах мені задавали одні й ті ж стандартні питання? Чи їдять люди в Радянському Союзі досхочу? Чи правда, що власний автомобіль може мати лише партійний працівник? Чи справді паспорт видається лише членам партії і тільки вони можуть вільно роз'їжджати країною? Хоч деякі питання і звучать провокаційно, вони задавалися широко й їх було продиктовано крайньою необізнаністю.

Автори подібних запитань посилаються звичайно на псевдодокументальні повідомлення нашої преси, наприклад, на наклепницьку серію «Так живуть росіяни», опубліковану в журналі «Шпігель».

У кожній дискусії про Радянський Союз я відчував внутрішній зв'язок з боротьбою у нашій власній країні. Поки чимало людей переконані у тому, що в країнах реального соціалізму існують голод, духовна порожнеча, військова муштра і потогінна система, вони нездатні самі замислитись над необхідністю серйозних змін, над шляхами до соціалізму у себе вдома... Часом бувають приголомшені, коли довідуються, що Сибір — це не морок і сірість, а новий край необмежених можливостей, земля першовідкривачів».

Серед моїх записів — інформація, одержана від розумної й освіченої людини, одного з тих, хто відкривав і освоював — для нашої країни і людства — тюменські підземні скарбниці, Юрія Ілліча Боксермана, заступника голови Державної експертної комісії Держплану СРСР. Мова йде саме про ті райони Радянської країни, що такі немилі авторам шпрінгерівських видань. Отже, говорить Ю. Боксерман: «1964 року на Омський нафтопереробний завод надійшли перші двісті тисяч тонн нафти. Це, яс-

на річ, мало. Тепер поставлено завдання довести видобуток нафти і газового конденсату у 1980 році до 315 мільйонів тонн... Майже весь приріст нафти і газу в країні на довшу перспективу забезпечуватиме Західний Сибір. Пошуки йдуть енергійні, широким фронтом, бо потреби народного господарства в пальному і сировині для хімії щороку зростають». Миру потрібна нафта; світові потрібна нафта; ми добуваємо нафту.

Я там був. Бачив, як добувають нафту в Західному Сибіру; бачив, як її добувають на Апшероні, на Північному Сахаліні, в Середній Азії; знаю людей, які видобувають нафту, думаючи про тепло для всіх, радість для всіх, мир і волю для всіх. Розмовляв у Західному Сибіру з інтелегентними буровиками, що виходять до праці в дні, коли працювати не можна,— такий мороз і такий вітер. Рукавиці примерзають до труб; попримерзали б авторучки до пальців брехунам, які вигадують неправди про таких людей! Але так чи інакше три роки тому, коли «Шпігель» готував до друку чергову порцію антирадянщини, країна, де цей журнал видається, закупила понад 7 мільйонів тонн радянської нафти. Все ж таки подиву гідне вміння пити з колодязя, в який ти ж і плюнув. Бабуся з Татрів була поряднішою...

Коментар

В моєму готельному номері радіоприймач стояв просто в головах велетенського ліжка, на якому я легко міг вміститися вздовж чи впоперек. Колосальні територіальні можливості, надані мені велетенською спорудою для снання, дозволяли пересуватися нею у всіх напрямках, і перше, що я робив, прокидаючись рано-вранці,— підповзав до радіоприймача фірми «Відеотон» і, ще не розплющуючи очей, натискав у ньому на кнопку, від дотику до якої приймач починав розмовляти. Хоч «Відеотон» і займався випуском обладнання для легкових автомобілів країн соціалістичної співдружності, приймач, зроблений ним для мене, був явно підкуплений ідеологічними противниками — його робочий день починався з того, що негайно ж після ввімкнення апарат дарував мені якщо не передачу «Свободи», то «Німецьку хвилю» чи в крайньому разі «Голос Америки». По неділях, яку б кнопку я не натиснув, не відомий мені дідусь з ватиканського радіо

наказував замислитись про гріхи. Якби я послухався, міг би зіпсувати собі настрої на весь день. Втім, передачі всіх антисоціалістичних «Свобод» і «Хвиль» мій «Відео-тон» нав'язував мені й по неділях. Уже зранку з багатьма акцентами мені починали розтовкмачувати, до чого ж невдало живу я і разом зі мною усі, хто наважився будувати суспільство, засноване на увазі до отих «простих людей», які не закінчували ні Сорбонн, ані Оксфордів, не купують нафту там, де її купує Америка, і взагалі живуть так, як їм ніхто на Заході не дозволяв і не дозволяє. Питання вигоди, свободи, самостійності — все це переплутувалось вигадливо й досить підло; і так от з раннього ранку, ще до того, як сонце зійде, радіоголоси переконали мене, між іншим, і в тому, що Будапешт, який був колись осередком розважальних закладів у центрі Європи, багато що втратив, здобувши велетенські заклади зовсім іншого типу, зокрема нафтохімічні.

Пригадуєте класичну новелу Вашингтона Ірвінга про Ріп ван Вінкля?

Бідолашний Ріп задрімав у горах і прокинувся через багато років, повернувся зовсім в інше життя, де і люди, і стосунки між ними були несхожі на відомі йому. Ріп ван Вінкль намагався розповісти зустрічним, хто він такий і як жив колись, але дивного діда не дуже слухали, знущались з його рушнички і його спогадів. Але дід був лагідним, — він тільки трохи дивувався з такого поводження, не розуміючи, що з ним сталося.

Люди з радіоприймача теж, певно, не розуміли, що з ними трапилось. А може, і розуміли. Головний редактор журналу «Фігюело» Йосиф Гарам сказав мені дуже точно (я чув і раніше це визначення, чимало людей дійшли цього висновку): «Ми навчилися буркотіти, що те не так, це не так — часом вміємо по-спобістському не замислюватися над глибинною добротою влаштування нашого світу — приймаємо все як належне. Ми іноді важливих речей не розуміємо і не знаємо — несвідомі сили своєї; вороги ж добре збагнули конкретність і значення сили нашої і нашого прикладу, тому й атакують нас по радіо та в пресі».

Доктор Йосиф Гарам — економіст, журнал, редагований ним, займається міжнародною економікою і чимало про неї знає. Ми перебираємо по черзі аргументи всіх недобрих «голосів», якими мій «Відео-тон» виповнено поверх шкали, і розмовляємо про те, що для мене звичне

давно вже і до чого угорці не зразу звикли — активної, навіть агресивної чужої злоби. Нам революцію не вибачають з першого її дня до сьогоднішнього; Угорщині також не прощають насамперед ті, кого народна влада позбавила багатств, палаців і всього комплексу господаря життя, вершителя доль. Це вже не проста ненависть, це ненависть класова; це не тільки лють, що затискає горлянку, це готовність натиснути автоматний курок — 1956 року вона ще стріляла, ця лють. Сучасну Угорщину ненавидять ті ж, хто ненавидить нас, з усім болем за втрачені маєтки і холопів, яких можна бити різками скільки завгодно; з усім безсиллям люті, неспроможної повернути народне життя — зробити його, як було, з адміралом Міклошем Хорті на білому коні. Мої ранкові радіопередачі кілька разів переривались угорськими військовими маршами кінця тридцятих — початку сорокових років; отже, є ще люди, які відбивають знайомий такт витертими підборами гусарських чобіт. Оті родичі відомого Кіси Вороб'янінова з ільфо-петровського роману; Кіса всього боявся, але, коли йшлося про гроші, міг перегризти горлянку.

А йдеться про гроші.

За останню чверть сторіччя Угорщина витратила на розвиток хімічної промисловості близько ста мільярдів форинтів і на дві третини вже сама себе забезпечує хімічними виробами, а бензином забезпечує повністю. І нікому не кланяється. І підписує з Москвою рівноправні угоди.

Наївний Ріп ван Вінкль, згаданий мною, ні на що не претендував; просто було йому прикро від того, що його час минув. Ми розмовляємо з редактором «Фігюело» доктором Гарамом, і він, загинаючи пальці, перелічує передачі, виступи, статті тих, хто хоче повернути епоху втрачених панувань. Тих, хто лякає, переконує, умовляє, що дружити з Радянським Союзом не треба. «Кажуть, що ділити з вами нафту чи що завгодно, — продовжує Йосиф Гарам, — це все одно що їсти черешні з однієї тарілки з велетнем. Тільки забувають, що черешні — радянські. У нас в країні з корисних копалин вдосталь є лише бокситів. Решту ми так чи інакше маємо купувати. Якби, припустимо, не купували б у вас, виявилися б прирослими до економічної колісниці Заходу (що від нас і вимагається), мусили б брати — за золото! — те, що нам потрібне. Що вже можна сказати напевно — прикладів без ліку, вивернули б нам кишені й душі навиворіт. Великих

підприємств ми не могли б мати — така Сосхаломбатта виникає з кооперації, такі заводи, як знаменитий «Ікарус», теж. Нам дозволили б мати лише нерентабельні маленькі фабрички, повністю прив'язані до покупців і поставників з Заходу. Сільське господарство, яке виробляє нині надмір продукції, навіть організаційно чуже капіталістичному способу життя й виробництва — за що ж їм любити нас?! Адже ми були країною маленьких заводиків, малих крамничок, ресторанчиків на десять столів, ферм без механізації. О, як любили пани приїздити до нас на уїкенд, щоб щипнути балеринку з кордебалету, випити токайського вина і послухати цигансько-гусарську скрипочку! Перебудова промисловості, нафтохімічної, наприклад, — це і колосальна перебудова способу життя, психології; австрійці, що прориваються на заправку до наших бензоколонок, зразу ж це відчують і починають ображатися. Їм ще належить навчитися спілкування на рівних. Пам'ятаєте, як у казці Кіплінга звірі, які щипали й торсали слоненя, почали дивуватись, коли в того виріс хобот і слоненя навчилось давати здачі. Ми іноді чуємо від візитерів: «До чого ж весело було в Будапешті колись!» Це вже, даруйте, кому як...»

Я щоранку вислуховував закордонні радіоскигління, бо, напевно, злі диверсанти впаяли до мене в приймач якогось потаємного транзистора, і холодні радіовітри, перетинаючись над центром Європи, залітали до транзистора на побачення. Сумні диктори просто змучились у турботі про мене. Дикторам легко було; коли б у журнал, де я працюю, приносили повідомлення, оформлені, як оформляється інформація в них, жодне б не пішло до набору. І справді, найсенсаційніші повідомлення приправляються посиленнями на «з добре обізнаних кіл передають», «з Москви повідомили», «як стало відомо», «за деякими даними». У порядних виданнях таке не проходить, бо той, хто популяризує інформацію, повинен за неї відповідати і гарантувати якість. А вони брехали, бо їм, м'яко кажучи, не подобалось, як ми живемо, і вони дуже гарно заплатили б — вже пробували платити — за те, щоб перебудувати життя наше на власний копил. Так, як передає їхнє радіо, яке теж дуже дорого коштує. І при чому тут високі матерії, коли 1956 року передачі на Угорщину велись просто з віденського готелю «Регіна» (ближче до кордону підлізти не вдалось). «Вільна Європа» інструктувала, як закладати мі-

ни, знімати вартових і вести вуличні бої. Екзальтовані юнаки, які верещали в той час на будапештських вулицях, не знали, за які ниточки смикають їх закордонні диригенти. Навіть Бі-Бі-Сі, яка пишається британською врівноваженістю, полишила в будапештських анналах слід своєї невитриманої відвертості — директиву про напрямки, куди контрреволюцією націлювався головний удар. «Давно вже час росіянам повернутися додому, та чи надаватиметься Угорщині надалі більше свободи і чи зможе вона піти власним шляхом? Це відбудеться лише в тому випадку, коли водночас з виведенням радянських військ буде «звергнуто весь комуністичний державний лад». Ніхто й ніколи не відділяв на Заході не лише угорську нафту — все угорське життя — від дружби з нами: ті, хто хотів би перекусити магістраль нафтопроводу, з насолодою перегриз би горлянку будь-кому з нас. «Свій шлях», що непрохано пропонується милостивими радничками, — це перш за все шлях, що іде вбік від радянського; і чим він далі відходить, тим більше пораднички-антирадянці славлять його. Знаєте, чому я повернувся пині до спогадів двадцятидвохрічного віку? Бо доктор Гарам і чимало знайомих мені угорських журналістів та письменників розповідали, як західні радіоголоси поливають їх сьогодні слізьми з приводу того, що й контрреволюцію 1956 року, мовляв, теж мало не організували зловмисники з комуністичного Сходу (!). Все, що народом засуджується, намагаються якось поєднати з нами: просто як в анекдоті про діяча з «Вільної Європи», який вирішив покупатись у листопадовому Рейні: зайшов по коліна в крижану воду, замерз і сумно висварив комуністів — за холод. Втім, нині ніхто вже не наважується заперечити найочевидніше, що Угорщина за соціалізму досягла небаченого розквіту; тоді угорцям почали нашіптувати от що: «Ви так чудово живете, співробітничавши з Радянським Союзом! Уявляєте, чого б ви досягли без нього!» Ще в давні часи це звалось політикою батога й пряника; батогів угорці надивилися вдосталь, а пряники їм обіцяли-переобіцювали... Втім, обіцянки й цяцянки дуже добре чути всюди на Карпатах та на Балканах; кожен, зрештою, може чинити як йому забажається. І все-таки угорці довели, наскільки бажається їм дружити з нами, історично бажається, коли вжити це слово. Оце і є найконкретніший революційний досвід. Масове розуміння того, наскільки життєво вигідне й важливе співробітни-

цтво саме з Радянською країною, стало в Угорщині визначеним і твердим, як небагато із принципів, засвоєних за минулі сотні років.

Чи є проблеми? Ого-го! Ми лише за кілька днів у журналі «Фігюело», а згодом в Держплані, а потім ще в Міністерстві важкої промисловості виділили чимало і виділяли щиро, бо досягнуто рівень відвертості: щоразу йому радію! Про що ми розмовляли найбільше? Ну, ясна річ, лаяли бюрократів — це взагалі ознака гарного тону в інтелігентних бесідах — полаяти бюрократів. Але в даному випадку ми говорили про те, що необхідно розвивати багатостороннє співробітництво ще ширше. В принципі воно так і розвивається, і наслідки його розвитку — від угорських «Ікарусів» до Східнославацьких металургійних заводів і знаменитого ВАЗу, на чії «Лади» черга в багатьох країнах Європи шикуються на кілька років наперед. Я назвав підприємства, прогрес яких пов'язано з нафтохімією, міг би назвати чимало подібних ще, але не заглиблюватимусь у галузь питомої економіки, яку в наших країнах досліджують уважно й всебічно люди, що добре знаються на цьому спеціальному предметі.

Просто я радію з того, наскільки щиро й легко досягали зі мною відвертості у розмовах про складності цінотворення в РЕВ; про необхідність ще більшої узгодженості в торгівлі наших країн з Заходом та між собою; стежити за долею наших товарів за рубезем; про переконливішу й оперативнішу рекламу... Перелічую кілька проблем, про які ми сперечались особливо часто, навіть не класифікую їх щодо важливості — цим займаються економісти і теоретики; просто радію, як водночас з економічною інтеграцією поглиблюється інтеграція моральна. Сосхаломбатта виросла в чистім полі — це справді так; але виросла й людина, гідна сучасного виробництва. Виросло багато нових людей — і робітники, і селяни, і вчені, і міністри; це незбагненно для шептунчиків, які скачуть щоранку по лампах і транзисторах мого «Відеотону».

Власне, в Угорщині завжди — і до війни — бували вирази світового класу: лампочки «Тунгерома», електропоїзди, дизелі. Гірше було з провінційністю мислення, самотністю, безвихіддю, від яких ніде було подітися.

Якось ми довго сперечались з відомим будапештським поетом Габором Гараї про те, яким чином націоналізм і власна гідність співвідносяться між собою, і щоразу при-

ходили до висновку, що саме націоналізм, який часом в угорців бував навіть близький до почуття самозахисту, долається в нашій співдружності надзвичайно успішно. Розумними людьми насамперед. Зразу після війни його ще було доволі у влаштуванні психіки мас — немов щит від Європи, зміненої до невпізнання, спосіб врятуватися в незвичному світі.

А як же націоналізм підбурювали в мадярах: чим завгодно — навіть спортом! Націоналізм оживлювали в свідомостях, він муркотів чужими голосами в радіоприймачах, криваво лютував у дні контрреволюції 1956 року і — програв. Програв, бо непросто, але певно крізь століття забобонів та підбурювань проростала, проросла, утвердилась традиція народної взаємоповаги, а в ХХ столітті — вже Будапештської Комуни 1919 року; високі слова й точний смисл «Інтернаціонала» день у день ставали все масовіше зрозумілими.

Не раз я ловив себе на просто-таки рефлекторному бажанні спростити процеси, що бурхливо відбуваються у житті соціалістичних країн. Як просто їй мило уявити собі весь суспільний розвиток, наче святкову демонстрацію на проспекті з красивими гаслами. Але насправді все не так картинно — від того ще цінніші перетворення, що переконливо відбулися в житті Угорщини, бо вони вистраждали, виболіли, проросли природно і природно ж стали невід'ємними від людських душ.

Ще одна показова подробиця: у багатьох зовнішньоторговельних установах Угорщини мені розповідали, як до них зачастили китайці. Люди із значками на синіх кітелях неодмінно ходили групами і групами ж декларували свою готовність купити в Угорщини щось таке, що дуже хоче купити і Радянський Союз. Вони навіть переплатили б — тільки б Радянський Союз образився на угорців (коли можливе таке формулювання у поважних міжнародних справах). Я ж вам казав: вороги сприймають нас як частини одного цілого і чи наївно, чи то підступно діють проти всіх зразу. Надто вже гарно вони за своїли, що нас не можна перемогти, якщо не вдасться нас поділити. Суверенітет Угорщини гарантовано саме її співдружністю; а була ж вона кволюю, роздертою на клапті (духовно й територіально) слухняною країною в центрі Європи; як хотіли б недоброзичливці, щоб вона знову стала слухняною, галантерейно ввічливою з кожним, хто забажав тут напитися вина чи почистити чоботи. При-

наймні на це сподівалися надзвичайно, а найтвердіші лоби сподіваються й досі.

«Звісно, сподіваються,— сказав мені Шимон Пал.— Ще й як! Бачу ностальгічні очі, спрямовані нам у спину. «Ностальгічні», можливо, і не те слово, але я просто-таки фізично відчуваю чужу тугу за моєю батьківщиною. Адже моя доля і ще мільйони угорських доль геть перекреслили кілька тисяч життєвих планів, які не зичили нам нічого доброго.

За колишніх порядків був би я щонайбільше священником,— веде далі Шимон Пал.— Це я не до того, що родина в мене була дуже релігійною чи іще щось. Просто посада священника була вершиною суспільної кар'єри, на яку міг розраховувати син простого робітника, такий, як я. Те, що я став міністром,— нині справа звичайна, але навіть у її звичайності — наслідок багатьох змін, які відбулися в житті народу. Нині і відповідальним працівникам, і письменникам, і журналістам невпинно повторюють: «Не відривайтеся од мас, вивчайте життя робітників...» А знаєте, як я в дитинстві вивчав робітниче життя? Скільки пам'ятаю себе малим, крутився у батька під ногами в цеху, носив йому з дому обіди. Ані дитячого садка для мене, ані робітничої їдальні для батька не було».

Міністр важкої промисловості Угорської Народної Республіки Шимон Пал приймає мене в темнуватому від дубових панелей і слущених штор кабінеті, серед книг, між яких є чимало з російськими написами на корінцях. Встерігши мій погляд, господар кабінету озирається і вказує на одну з полиць: «Он там є навіть книги, за якими я сам вчився,— кілька моїх московських посібників. З 1955 до 1959 року закінчував аспірантуру й захищав дисертацію там; це як друга батьківщина для мене — Москва». Шимон Пал робить паузу і похитує головою: «Друга батьківщина... Гарна формула. І смисл в неї чудовий — вітчизна душі моєї і розуму; точніше, та земля, де розум і душа мої формувалися і міцніли. І все-таки перша, єдина вітчизна теж завжди пульсує в мені, наче єдине серце... Коли 1956 року в Угорщині заворушилась контрреволюція, я пішов у наше московське посольство до військового аташе, навіть дату пам'ятаю точно, 24 жовтня 1956 року пішов, і сказав, що хоч зараз готовий повернутися з навчання і боротися за народну владу із зброєю в руках. Аташе похитав головою, наказав іти до гуртожитку, де я жив, а назавтра подзвонити йому. Я

подзвонив. «Тебе хто послав до Москви?— спитав аташе.— Народна влада. От і вчись, захищай її. А з гвинтівкою від тебе користі менше. В нас влада надійна — це не дев'ятнадцятий рік...» Не забувайте, що Угорщина засвоїла уроки дев'ятнадцятого року міцно — вішатели Хорті й Салаші теж не змогли випалити з нас дух Будапештської Комуни. І, що важливо, народ відмінно зрозумів, звідки свобода в нас і звідки неволя. Ми дуже подорослішали за кілька десятків років. Ми звикли до нової своєї гідності: підкресліть це слово і напишіть його врозрядку: г і д н і с т ь. Ось тут, вздовж Дунаю, поряд з міністерством, де ми з вами бесідуємо, пролягав променадний бульвар — простих людей туди не пускали ще недавно; в сорокові роки їхав ним адмірал Хорті на білому коні, змахував долонькою в білій рукавичці, і дами салютували йому білими парасольками. А я, син угорського робітника, не мав права ходити деякими вулицями угорської столиці, навіть на обурення права не мав — все було регламентовано аж до покарань за мій можливий непослух. Коли 1956 року вбивці верещали, що комуністів належить перевішати на ліхтарях, вони зовсім не були оригінальні, вони продовжували лінію, започатковану розстрілами народних повстань початку століття. Історична пам'ять, історичний досвід живуть і в нас, і в них. Нас уже не можна придушити й розстріляти; дуже ми сильні. Духовно сильні. А нафта, яка прийшла з Союзу, ваші машини, допомога у підготовці фахівців вросли в нас частиною не просто економічної — духовної сили. Про це мені казати легше — я з радянською нафтою працюю мало не все своє доросле життя і знаю. Розумієте, можна радити народові, можна агітувати народ, але не можна зробити так, щоб люди масово, з доброї волі, приймали рішення, які їм не до душі. Ми справами, вчинками, рішеннями дуже точно означилися в сучасності. А малі народи дуже залежні від кола друзів своїх. Нам легко, нам надійно поруч з вами; це чесне життя...»

Шимон Пал був директором нафтопереробного комбінату в Сосхаломбатті протягом одинадцяти років і двох місяців. Починав він своє директорство з того кукурудзяного поля, на якому зводився комбінат. Прийшов на будову просто з лабораторій московського науково-дослідного інституту, полишивши академічну кар'єру й почавши шлях організатора виробництва. «Коли мене призначили, було сорок працівників на всю Сосхаломбатту,

а я став сорок першим. Найперші набори робітників контролював сам і перших триста чоловік знав на обличчя й поіменно», — зітхнувши, каже міністр важкої промисловості Шимон Пал, якому відтоді не завжди вдається запам'ятати всі імена людей, з якими він працює. Сосхаломбатта в ньому як школа власного формування, школа, з якої починалося велике і красиве життя.

Ми звикли до цього; Угорщина також звикла, але перші директори з робітників, і перші міністри з робітників, і перші нові робітники на нових заводах — цього ще треба було навчитись. Навчилися. Шимон Пал розповідає мені, як Сосхаломбатту розмічали та будували за типовими радянськими кресленнями. Подібні заклади водночас розгорталися у болгарському Бургасі, радянському Новополицьку, польському Плоцьку, словацькій Братиславі — зразу ж почувались причетними до такої великої і справедливої спільноти.

Шимон Пал твердить, що це випадок зробив директором і міністром саме його — стільки ж людей розкрилося в спільній праці для спільного майбуття. Належним чином оцінивши керівництво скромність — репутація в міністра важкої промисловості республіки дуже висока, я згоден з ним у тому, що величезне соціалістичне підприємство — всі нафтопереробні заводи Сосхаломбатти — справді стало школою нового мислення, а не лише повітряного виробництва. Шимон Пал називає мені дипломатів та працівників Держплану, які починали на будові разом з ним. Роль Сосхаломбатти, школи формування особистостей, з деякою відносністю, але її роль у вихованні угорської молоді була такою самою, як у нашої роль Дніпрогесу чи Магнітки. Просто коли ми будували перші свої Турксиби, нікого не було поряд як реальної і допомагаючої сили. Ми все у соціалізмі починали найпершими і перші його побудували. Коли я розмовляв з Шимоном Палом про достаток, то подумав, що товариш Цюрупа, нарком продовольства в ленінському уряді революційної Росії, непритомнів від голоду, а в пореволюційному нафтовому Баку майже не було письмених робітників. Тому, що ми подолали таку велетенську путь, Сосхаломбатті легше ішлося...

Згадую дві бетонні долоні сосхаломбаттського Пам'ятника дружби та язик Вічного полум'я, що палахкотить між ними. Якось прийшли сюди місцеві селяни і стали першими робітниками. Тепер Сосхаломбатта вже її

будапештців перебірливо приймає — з нафтохімією пов'язано чимало найінтелігентніших професій завтрашньої Угорщини. Твердість бетонних долонь пам'ятника — від сили, а не від мозолів, які поети оспівують за зворушливою інерцією, вважаючи, що пишуть про робітничий клас. Більшість людей у Сосхаломбатті працюють у чистих цехах чи за столами — в акуратних синіх, білих та коричневих халатах, вони користуються особистими дезодорантами і в обідню перерву читають книги. А знаєте, яке місце займає хімічна промисловість, в основному нафтохімія, у житті Угорщини? Так от — 1975 року за п'ятнадцять днів випускалась продукційна норма всього 1950 року, а це, зауважив міністр УНР Шимон Пал, етап вже давно перейдений. Рік тому майже шосту частину прибутку, одержаного країною від усієї промисловості, пов'язано було з хімією і нафтою. Це я все про те ж саме — про нафтопровід, роль якого в тому, як люди вчаться, працюють, живуть, і в тому, як вони житимуть завтра й післязавтра, — величезна!..

Урочистому спілкуванню в кабінеті з панелями із темного дерева настав кінець, бо в міністра чимало справ, багато важливіших за спогади про часи, коли він був директором Сосхаломбатти, що будувалась. Нафтопереробний комбінат виглядає зараз таким чином, наче він був завжди. І Шимон Пал виглядає так, мовби його з дитинства готували до урядової роботи, а не доручали носити обіди батькові до цеху. Це поновлення історичної і моральної справедливості. Добре знаю, що така справедливість не всім до душі — збрикувались проти неї в 1919-му, 1939-му, 1956-му (називаю роки контрреволюцій), виють проти неї на сотнях радіохвиль, досі виють. Але справедливість, її історична, класова логіка неподоланна, і це чудово! Знаєте, на мою думку, кожній нормальній людині повинно бути приємно, коли робітникам живеться розумніше й легше, коли люди праці виходять в міністри, а країна розвиває сучасне виробництво; втім, у мені теж, напевно, промовляє логіка суто класова, і я не можу через неї домислитись до тих абстрактних насолод, які обіцяно непроханими радіохвилями замість всього вищезгаданого. Щоранку зустрічаю в готельному ресторані тірольського туриста у коротких замшевих штанцях. Турист, як годиться, п'є пиво, і очі в нього такі, наче дивиться він на знайомий краєвид і не може його впізнати. Згадуєте історію про Ріп ван Вінкля?..

Я теж сиджу за скляною вітриною «Асторії», гортаю сторінки у нотатнику і думаю, що догодити всім неможливо й нізачо не слід догоджати усім. Є на світі безліч країн і людей, частині з яких Угорщина не подобається. Радянський Союз також не подобається, і це, зрештою, природно, як природно і те, що ніколи іще тутешнє життя не було таким надійним і певним. Коли б я сказав це своєму «Відеотону», він би, мабуть, мене вкусив. Але не тільки несвідомий приймач завинив у тому, що в моєму готельному номері блукають, мов привиди чи протяги, потойбічні химерні голоси, яким наказано переконати мене в тому, що життя, яке відбувається навкруг, нецікаве. Турист у замшевих штанцях, який п'є пиво за сусіднім столиком, чимсь дуже розстроївся. Туристові не поталанило. Але вчора я був на Сосхаломбатті і знаю, наскільки перспективне й добре до людей це життя в кожному з своїх проявів. Життя так складається, що ніколи не буває легко всім зразу. Я знаю, кому в сьогоднішній Угорщині жити легко і гарно, й мені самому від того стає легше і радісніше.

З армійських нотатників Семена Гудзенка

16 лютого

Через Дунай човном переправилися до Буді. Ще горять, вибухаючи, будинки в Пешті й в Буді. Дунай каламутний і стрімкий, криги немає, брили громадаються тільки на правому березі. Урвища кам'янистих гір. Древня цитадель — піднімаємося туди, важко дихаючи, провалюючись у сніг, повз червоні полотнища парашутів і розбиті літаки... Сходимо до підвалу — рідка грязюка, покинула зброя.

Ночуємо в Буді. Пором не прийшов за нами. Заходжу до квартири, беру книгу Петефі. Всі здивовані. Ранком несуть її під пахвою. Мадяри озираються. Здивовані.

Вночі заходили до квартири. Старий щось пояснює: пролетар, комуніст. І потім співає «Інтернаціонал» по-мадярському.

25 лютого

Сьогодні в Будапешті день зовсім травневий. Ніхто з нас не знав, що готується демонстрація. І раптом —

оркестр, колони з червоними прапорами і портретами вождів. Дівчата, оперезані триколірними стрічками — зелена, біла, червона. Вигуки: «Хай живе мир!», «Смерть Салаші!» — і все це триразово, якимось не по-російському. З колоною іду крізь все місто. Рухаються тисячі робітників та інтелігенції, організованих Компартією. Всі йдуть до спортпалацу, де має відбутися мітинг. На тротуарах натовп...

Ранком 8 квітня у Братіславі

Братіслава. Дивно. Затоплене сонцем місто. Нагадує курорти Криму. Гори і гори.

Дунай чудовий — набережна, гуляють. Біля театру пам'ятник Гвездославу — поетові-класику...

Рінгштрассе — парламент, опера, міський театр... Барикади. До центру звідси 10 хвилин ходу.

Тут-таки гармата на прямій наводці. Дунай стрімкий і сірий. Зараз, навесні, він якогось сталевого кольору, як німецькі шкіряні пальта...

Бабусі 94 роки. Вона дуже стара. Але з кухні йти не хоче: «Я приготую перший обід для руських солдатів».

Авторський відступ (14)

Все це було красиво, як у фільмах Київської кіностудії. І жінки були граціозні, і чоловіки були мужні, і костюми були яскраві; в лижника з плаката й одяг, і обличчя були прекрасними, а судячи з плакатного тексту, душа й думки в лижника були ще кращі.

Довкола мене у готельному вестибюлі швидко пересувались орди надзвичайно колоритних осіб, що могли довести простого смертного до комплексу неповноцінності, до світової скорботи і бажання складати вірші про невдале життя. Річ у тім, що Високі Татри приймали у себе черговий етап розиграшу Кубка світу з лижного спорту. В готелі «ФІС» (це скорочена назва Міжнародної федерації лижного спорту) зібралась еліта спортсменів і керівників, кожен із яких, крім власної любові до лижного спорту, відчував ще палку любов до себе — переважно з боку фірм, що випускають модні спортивні костюми з еластику. Фірми дарували костюми, вбачаючи у цьому гарну рекламу, направо й наліво. Мешканці готелю «ФІС»

носили костюми конкуруючих фірм, не дуже переживаючи через їхні не завжди добрі взаємини, у багатьох були поважніші клопоти. Щойно приїхало десять лижників з ФРН, і срібноголовий їхній керівник з виправкою відставного офіцера шукав готельне начальство: спортсмени, виявилися, не бажали жити у номерах, наданих їм. Вони хотіли жити в інших номерах.

«От виграють радянські лижники всі гонки, — пробуркотів мені директор готелю, — а не капризують ніколи. Західні німці нічого не виграють, а гонору — позичай у них...»

Директор готелю Здено Банко стрункий і красивий; спортивне минуле подарувало йому гарну фігуру і дружину-лижницю з Свердловська, з якою Банко познайомився на змаганнях у 1962 році. Директор готелю сидить на дзиглику біля стійки бару, розташованого вздовж однієї з стін вестибюля, і час від часу по-диригентському змахує руками — це він вітається з усіма, бо з усіма знайомий особисто. Номер, що його займає родина самого Здена Банко в підпорядкованому йому готелі, обвішаний необрамленими картинами. Це син директора малює все що завгодно, крім гір. Гори йому набридли, гір у нього понад норму — син директора хоче малювати море й пальми, зовсім не схожі на сосни, які обступили готелі в районі Високих Татрів. Син директора малює симпатичне помаранчеве сонце і зелену траву, яка подобається йому більше за сніг. Втім, у директора в кімнаті стоять модні вузькі синові лижі з пластику й висить спортивний костюм. Хлопця немає вдома — він вчиться, до канікул іще далеко...

Здено Банко розповідає, як в літа Словацького національного повстання він був зв'язковим у партизанів — бідний хлопчик з села, якраз у теперішньому віці свого власного сина. Хіба що Банко-старший нічого на той час не бачив у житті, крім високих татрівських сосон, між якими вмів знайти найпотаємнішу стежку. А малювати йому було ніколи, та й нічим — прикнаймні було не до пальм, коли 86-а дивізія СС, переведена з сусідньої Польщі, пішла в атаку на партизанські бази — чорними мундирами по білому сніжному схилу. Чорними мундирами і жовтими вогниками при автоматних дулах. З більшості тутешніх старих сосон корабельних шогл зробити не вдається — їх небезпечно пиляти, ці сосни, бо полотно електропилки може розірватися й поранити лісоруба. Кулі та

осколки повростали у товщу стовбурів — залізо в дереві, автогеном такі дерева зрізати б.

Коли звільнили цей район і тут, не слабнучи з осені 1944 року, вирували бої, словацькі горці запам'ятали чимало радянських імен. Мені розповідали про командіра партизанської бригади «За волю слов'ян!» Євгенія Волянського; про партизанів Василя Ахмадулліна, Леоніда Леонова — на пам'ятниках біля братських могил перемішано імена представників багатьох радянських націй, вони падали в цей червоний сніг, створений для гірських лижників і туристів. Сніг танув, просякнутий кров'ю; стовпчики, якими позначено братські поховання, стоять при кожній дорозі, куди б ти не пішов.

«Тут бувають радянські,— каже мені Банко.— Шкода, що мало їх відпочиває тут. Якось я познайомився з Іваном Миколайовичем Феданом з Харкова, виявляється, його було поранено біля тутешнього перевалу. Татри звільняла і 18-а армія, та сама, де служив Леонід Ілліч Брежнев. Ніколи ще в історії нашого народу не було, щоб люди, які прийшли з іншої країни, так самовіддано йшли на бій і гинули за нас. Тепер життя тут зовсім інше — навіть у сосон рани позагоювались, пішли у глибінь, під кору. Приїздять багаті туристи з Австрії, з ФРН — ходять, роздивляються схили; а я, як побачу туриста звідти, згадую себе, втуленого у сосну, а по стовбуру живиця тече, поранено стовбур — і чорні мундири на сніжному схилі, жовті вогники біля автоматних дул...»

Тут були санаторії для багатих туберкульозників; після війни туберкульозників стало зовсім небагато — санаторії в основному перебудували для лікування хворих на бронхіальну астму. Чимало готелів для гірськолижників та для багатих туристів з усього світу. Колишній партизанський розвідник дивиться у бік військового обеліска, перелічує мені напам'ять імена, написані на ньому — радянські й словацькі. Зеленим обеліском вростає в небо сосна, яку не можна спиляти електропилкою, бо сосну поранено.

Слова

Імре Добозі був у Радянському Союзі разів сорок, але не знає російської мови настільки, щоб впевнено розмовляти нею; він розмовляє по-угорському, але російські слова час від часу з'являються в мові голови Спілки угорських письменників, бо надто багато вже пов'язане

в Добозі з нашою країною. Імре Добозі — член ЦК. Він раптом переходить з обговорення літературних проблем до спогадів про недавній пленум ЦК УСРП і зводить вказівний палець вертикально вгору, збираючись повідомити про щось важливе. «На останньому пленумі нашого ЦК,— каже Добозі,— товариш Кадар вдивився раптом у зал і викликав двох людей на прізвиське: «Давно ви,— каже,— на пленумах буваєте, а більше року вже не висловлювались з жодного питання...» Треба, щоб ми висловлювались на найгостріших обговореннях. Навіть на тих, які лише назрівають. Розумієте, як важливо це? Наше суспільство зобов'язане не уникати найгостріших проблем і ставити їх до того, як вороги за кордоном збагнуть наші проблеми, перебрешуть їх і з радіопоміями нам же на голови і виллюють. Добре, що вирішили написати про нафту, проте все це дуже складно». І замислений Добозі торкнув розчепіреними пальцями власну потилицю. Наші очі зустрілись. «Голова болить,— сказав Добозі.— Просто болить голова: хто це перший сказав, що писати легко і що музи на шнурочку спускають нам натхнення зі стелі. Голова болить...»

Голова в нього боліла й тоді, наприкінці сорок четвертого, коли чотирнадцять офіцерів угорської армії відмовились присягнути фашистському режимові й пішли назустріч червоноармійцям. Їм стріляли у спину. Головний біль прийшов тоді до Добозі разом з твердою переконаністю в тому, що необхідно вижити, бо справжнє життя буде завтра. Під Секешфехерваром (Імре Добозі елегантно видихає складнуче ім'я міста) він вже бився проти німців, бо частини Червоної Армії, що наступали, прийняли всіх чотирнадцятьох угорських офіцерів, повернули кожному зброю і послали в бій. Угорцям лишалися ще найважчі півроку війни.

В розпал війни майбутньому голові Спілки угорських письменників було 27 років; він працював у банку, був досить незалежним матеріально і, коли його забрали до армії розбитої держави Хорті, не все ще уявляв собі як слід. Процес пізнання безмежний, у тім і процес пізнання своєї вітчизни й себе самого. Кілька мільйонів угорців — усі, що були, вираховували шляхи, на яких почне відроджуватися повоєнна Угорщина. Не всі були впевнені, що доживуть до миру, але всі хотіли дожити; не всі точно й чітко уявляли собі кола нових своїх знайомств та обличчя нових знайомих. Безумовно було, що в центрі

Європи встановлюється нове життя і мало що тут лишилось таким, як було...

«Я втиснувся до ніші, вибитої в скелі крутого берега Буди. Бій був страшний, кожний сантиметр простору було прошито свинцем навиліт — німецьким і нашим, — каже Добозі. — Раптом хтось потикав мене автоматним стволом у спину, і я почув запитання, яке вже міг перекласти з російської: «Гей, хто ти?» І треба ж було такому трапитися, щоб автоматним стволом у спину торсав мене Борис Миколайович Полевой, людина, що стала відтоді моїм другом на все життя. Так я познайомився з першим радянським письменником; відвів його до штабу повз палаючі нафтозбірники — так я познайомився з першою нафтою у своєму житті; в штабі побачив, як генерал кинувся обіймати Полевого. Так я почав пізнавати новий тип інтелігента, здатного не тільки буркотіти і впадати у патріотичну замисленість, але й знищувати ворогів у відкритому бою. Щодня доводилось дізнаватися багато про що...»

У Добозі було вже кілька інфарктів — пізнавання не лише нескінченне, але й неспокійне. Він дуже розумна людина і дуже натомлена людина, дуже переконана людина, тому що вистраждав кожний свій крок і кожную декларацію. В Спілці письменників, і не лише в ній, я бачив, як вірять Імре Добозі, блискучому прозаїку (військова тема — військова доля, пише про те, що пережив, але гарно пише), членові ЦК, людині, не схильній до спрощень ні власного шляху, ані шляху свого народу. Добозі — прихильник того погляду, що історія дуже логічна, і коли ми з ним розбалакалися про нафту, про мораль, що дозволяє будувати нафтопровід, наче руку друзям простягати, він сказав мені істину очевидну, але сформульовану точно: «Є в країні сили, які хотіли б жити інакше, які вміють інакше жити і які, зрештою, інакше жили. Вони, ці сили, скомпрометовані самим ходом суспільного розвитку. Дуже спрощуючи, можна сказати, що за соціалізму живеться краще, аніж за капіталізму жилося, і мільйон доказів тому». Далі я процитую два місця з статті Добозі, надрукованої в травні 1979 року. Стаття офіційна, підписана всіма високими титулами автора, сухувата у викладі; але послухайте, як пояснює багато чого у житті Угорщини один з найсвітліших інтелігентів сучасної нації, керівник письменницької Спілки, есеїст і прозаїк з європейським ім'ям.

Отже, Імре Добозі підсумовує: «...буржуазія, землевласники, офіцери, міщани маніпулювали тезою про «модифікацію минулого» в країні. Молода партія угорських комуністів, прийнявши на озброєння досвід Великого Жовтня, зразу ж відкинула цю тезу. Не «модифікація» підвалин старого світу, а класова боротьба... Я часто запитував себе: з яких джерел узяв наш народ сили, щоб після білого терору, після страшно́ї хортистеської ночі, яка тривала чверть століття, він з такою неймовірною енергією взявся за будівництво нового життя, коли 1945 року частини Радянської Армії звільнили Угорщину? Що допомогло нашим людям зрозуміти необхідність історичних перетворень на шляху соціалізму? Звичайно, перш за все вирішальну роль тут зіграло саме звільнення країни від фашистського ярма, безприкладний подвиг у Великій Вітчизняній війні радянського народу, принесені ним у боротьбі з коричневою чумою жертви. Разом з тим величезне значення мали тут наші революційні традиції, приклад батьків і старших братів, які йшли у першотравневих колонах вулицями Будапешта навесні дев'ятнадцятого року, відчуючи радість за Угорську радянську республіку, готові віддати за неї найдорожче — життя».

Я вже казав і скажу ще: історія великих народів безперервна, а угорці — великий народ. Вміння неметушливо знайти визначальну лінію власної історії позбавляє від несподіванок у наступному її коментуванні. Тут важливо ще одне: відчуття не лише означеності світу свого народу, але й причетності його до долі інших націй і відповідальності за ті долі. Нафтопровід нафтопроводом, але світ зшити в одне ціле не тільки трубами — є велика поєднаність ідеєю, яка пояснює все інше. Адже це дуже просто — розмикати по сторінках і розділах: туди нафту, сюди пам'ять, а туди — охорону природи.

«Розумієте, — хитає головою Добозі, знову прикладаючи руку до потилиці, — в історії народів є можливості такі, а є інші. От через дорогу від Спілки письменників китайське посольство; шлють вони нам і не тільки нам товсті альбоми, інформаційні бюлетені, виставки: на кожному фото — керівники Китаю з військовими з ФРН, з американськими політиками-антирадянцями, з чілійськими генералами. Дехто в Китаї ладен «використовувати досвід» отих мандаринів, які ще в двадцяті й тридцяті роки влаштовували провокації у вас на кордоні.

Все за логікою — історична логіка завжди класова; якби у нас перемогли ті, хто вішав у 1919-му комунарів на ліхтарях, то, напевне, з чілійцями і з китайцями в нас взаємини були б інші, «засновані на спільності мети і взаємному розумінні», як пишуть у дипломатичних протоколах. Історія Угорщини тепер на дуже гарнім, на чеснім витку, хоч і не завжди нам просто й чесно, але з кожним роком ліпше й легше. Пам'ятаю, як у минулій війні американські солдати могли не піти до бою, якщо недоодержували, приміром, порцію шоколаду. В нас інша війна, інший мир, інший світ...»

Добозі наливає у чарки молдавський коньяк і вказує на пляшку: «Теж з нафти?» — «Ні, з винограду», — з повним знанням відповідаю йому і розказую про білого лелеку, який приносив виноградні грона до оточеної фортеці й став за це геральдичним птахом. «Які красиві легенди бували у давнину! — всміхається Добозі. — Спокійно жилося тоді людям, був час казочки про лелек складати. Античний інтелігент чував про сім-вісім країн, не більше, до того ж — у найзагальніших описах. А тепер тільки в ООН скільки держав? Сто вісімдесят? Двісті? Слід мислити широко і не тільки про себе самих — це ваш урок, ми його вже добре засвоїли. От ви про нафту пишете; а як ви гадаєте, якби нафта була у нас, а у вас її не було, чи всі угорці так само щедро поставилися б до будівництва трубопроводу у ваш бік? Гадаю, що більшість зрозуміли б уже все правильно, а ті, хто не зрозумів, сказали б відверто. Ще один урок нового способу життя — люди навчились висловлюватись без страху, це важливо! Стали мислити ширше і державніше.

От ми сидимо з вами і розмовляємо. Будуємо однотипні суспільства, але я прийшов на свою будову з країни капіталістичної, причому досить розвиненої. А ви народились у соціалізмі, і навіть батьки ваші таких рекламно привабливих капіталістичних вітрин, як я замолоду, не бачили. Так, ми брати, ми поруч, але не слід спрощувати, забуваючи, що в нас з вами закладалась різна аксіоматика, різна система координат. Ми маємо якомога довше спілкуватися, відверто сперечатися, доходити до суті. От хочете ви написати про підприємства, пов'язані з нафтою, а знаєте, про що спитайте в робітників? Що таке міжнародна солідарність, чи всі вони це розуміють і знають? Чи знають вони, де знаходяться Ангола

і Мозамбик? Чи готові люди пожертвувати своїм сьогоднішнім достатком, щоб незнайомим людям в іншій країні легше жилося? Це дуже важливі питання, тісно пов'язані з нафтопроводом, який вас цікавить. Он по нитці «Адріатика» ми можемо докуповувати арабську нафту. Час від часу докуповуємо, коли виникає дуже вже негайна потреба. Чому ж до вашої нафти і до тієї таке різне ставлення? А яке ставлення молоді до всього цього? Ні, вже чіпати так чіпати — письменники мають не про нафту писати, а про душу. Нафта закінчиться колись — душа лишиться...»

Добозі має рацію. Він розповідав мені, як виступав нещодавно з лекціями в Парижі; аудиторія була така, що все бачила й чула, і його слухала спокійно до байдужості. Аудиторія тільки раз недовірливо загула і вже не змогла заспокоїтися до кінця. Це коли Добозі сказав, що угорські селяни одержують державну пенсію. Слухачі не вірили, вони відмовлялися збагнути, що те, чого в їхній державі немає і близько, може так успішно реалізуватися в іншій країні. Коли Добозі відповідав на питання, слухачі не повірили про нафту — якраз черговий танкер, розпоротий гострими скоєями Бретані, сочився чорною кров'ю. Слухачі не вірили, що так от просто, звичайно, по трубі в кілька тисяч кілометрів завдовжки може спокійненько текти нафта, необхідна іншому народові. І ціни, й поставки можна погодити на роки наперед.

Навіть слова несли у собі енергію тієї самої нафти, що ставала аргументом в бесіді про нове життя.

Навчилися розмовляти предметно, по-діловому. Вже ніхто не хизується, — мислимо спільно, бо вросло у нас точне відчуття пов'язаності з буттям усього людства, з долею всього світу соціалізму. «Ми стали доросліші й дужчі, — казав Добозі. — Але як необхідно поважати і простежувати шлях, на якому сягнули ми духовної зрілості! Молоді повинні більше знати про міжвоєнну Угорщину, про її тодішній спосіб життя; день сьогоднішній іноді затуляє їм образ провінційної, нещасної батьківщини дідів, який належить обтрусити з душі, але не витрушувати з пам'яті. Всі ми продовжуємо історію, виводячи її на новий виток, і тут багато що поєдналося; на дереві нашої долі понаростали нові кільця, корені його ще більше пішли углиб, а гілки ще більше розгалузилися у спільнім саду... Даруйте, я прозаїк і офіційна особа, а заспівав, як гривастий поет-лірик на творчому

вечорі...» Імре Добозі гладить потилицю долонею. Він втомився.

В цьому розділі мені хочеться об'єднати розмови з людьми, які у себе в країнах займають однакове громадське становище. Саме тепер, після бесід з Імре Добозі, мені хочеться згадати про наші бесіди з Андреем Плавкою, головою Спілки словацьких письменників. Крім всього іншого, обидва керівники письменницьких організацій, люди не дуже молоді, вражали невтомністю у праці для інтернаціональної справи — це теж вистраждане й продумане, бо що є прекраснішим за намагання робити так, щоб народи їхні повноцінніше почувалися саме в атмосфері співробітництва й дружби. Не було-бо такої атмосфери раніше — ні в центрі Європи взагалі, ні між мадярами та словаками зокрема. Багато що тут на крові — землі, які переходили з рук у руки, принижувані національні мови й культури, погроми і військові сутички зіштовхуваннях народів.

«Нафтопровід, яким ви так цікавитесь, а правильніше — мораль цього нафтопроводу, інтернаціоналізм, який перетворює саму якість життя, — це перебудова не тільки енергетичного балансу, це перебудова балансу взаємин між націями, — каже Плавка. — І в цьому найголовніше. Нафта як нафта, скрізь вона чорна; але ви нам викладаєте науку міжнаціональних взаємин, які чорними бути не можуть. Ви навчаєте нас жити спільно й широко мислити; минуле йде на дно ріки часу — чи легко прощатися з ним? Я пишу — вже закінчую — п'єсу про моє село (ви проїдете повз нього на шляху до Татрів). Село затоплено велетенським водосховищем, і на місці моєї хати гоїдається синій поплавець-буй. Електростанція, збудована біля водосховища, надішле електрику і мадярам, і нам, а мою хату, мов спомин, позначено синім поплавцем на поверхні. Тут і моє особисте життя, і метафора, що видалась мені достатньою для організації п'єси.

Ми втомилися від націоналізму. У так званих малих націй, яким завжди викручували руки й душі, націоналізм бував іноді й зрідні почуттю самозахисту, але найчастіше він оживлювався, насаджувався, відроджувався, підштовхувався як сила жорстока й зверхня, а головне, самобивча. Коли б народи вміли вчитися масово, враховувати, продумувати всі уроки і всі помилки минулого, вони чимало б збагнули з історій власних смертей і

воскресінь; запам'ятали, назавжди напам'ять вивчили б. А так зіштовхнуть тебе з усіма сусідами, і ти робишся беззахисний і маленький, можна з тобою творити все що завгодно. Як прибудне щеня в темній кімнаті, бігає націоналізм, стукотить кігтками, виростає у великого пса, від якого вже і смердить, годувати його нема чим. Потім цей пес тебе ж зжере, як зжерли швейківські собацюги дурного донощика Бретшнейдера...

Наприкінці першої світової війни народ Словаччини гинув — на всю націю лишалося 500—600 інтелігентних родин. Зберігала свою орієнтацію на Схід словацька Матиця, наші просвітителі казали про шлях до Росії як про єдиний шлях до порятунку. Офіційні політики, войовничі загарбники лякали нас, стверджуючи, що прийдуть, мовляв, руські, й кінець вам. І ось тут вже оживала історична пам'ять народу (яка вона важлива!). І звідусіль нас таки добре потоптували — тільки не з вашого боку Карпат. Вся історія народу вчить, що в націоналізмі ми не виживемо як сучасна нація; історія народу, пам'ять його звернуті до вас, немов до надії. Народ продовжує свою історію, засвоюючи її уроки; якщо уявити собі неможливе, — що тоді, в сорокових, ми не пішли б спільним з вами шляхом, — все одно колись прийшли б до спілкування з вами. Все одно! Це історична логіка народної долі, засвоєна і осягнута народом. Спілкування наше завжди було інтенсивним. Тепер нафта прийшла крізь Карпати — це чудово, але сто років тому прості лудильники кастрюль ходили до Росії і поверталися до нас; вони також — на своєму рівні — були пропагандистами співробітництва й дружби. Народ зробив вибір. Притому не одиниці зробили цей вибір, а маси. Під час війни словаки масово переходили на бік Червоної Армії. Коли Чехословацький корпус бився проти фашистів, це були не лише такі герої, як генерал Свобода, чи капітан Ярош, чи Ян Налепка, — це був вибір, зроблений масово. Он брешуть через кордон, що нас, мовляв, примусили, нав'язали, — брешуть, як собаки! А те, що в 1968 році, коли контрреволюція звелася тут на всі свої лапи, жоден кооператив (колгосп, по-вашому) в Словаччині не розпався, — жоден! — так про це брехуни помовчують! Так, я вірю в соціалізм, вірю в його норми взаємин між народами і людьми; жодна інша влада за всю нашу історію не могла кардинально розв'язати головні проблеми суспільства, крім Радянської влади. Жодна інша влада.

Для мене основне не лише в тому, що я особисто вірю,— народ повірив, ви ж бачите. Хоч — не настроюйтесь на ідилію — великі повороти викликають і великий опір тих, від кого відвертається життя. Та що вони можуть—спільні наші противники?! Це також важливо, що і друзі, й вороги в наших народів спільні. Все нарівно. Це зветься спільна доля...»

Андрей Плавка завершує роботу над п'єсою в Будинку творчості у Будмеріце, в старовинному замку в сорока кілометрах від Братіслави. Предків Плавки не допускали навіть на подвір'я таких замків, бо його предки були з бідних селян. Замок стоїть на горі в старому парку. Плавка пам'ятає, як 1961 року тут було влаштовано прийом на честь Л. І. Брежнєва і він, Плавка, сказав тост на прийомі. Голова Спілки письменників звик уже до справ і проблем найвищого рівня, він причетний до народної долі повсякчас і в багатьох її пунктах; життя Плавки — досить характерна й помітна частина цієї долі; слова Луговського про тридцять життів, що могли б увійти у таке життя, повністю його стосуються.

«Різних я бачив словаків,— каже Андрей Плавка.— Не тому, що я старий, а тому, що я одна з крихт від народного короваю. Хто нас тільки не клював за моєї пам'яті! Протягом мого дитинства, наприклад, мені взагалі було заборонено розмовляти словацькою мовою; мене палицею били по спині за рідну культуру, так і вбили її в мене — від зворотного. Розумію, що вас нафта цікавить, але завжди пам'ятайте, що господарча політика — тільки частина загальнонаціональної; нам ніхто зроду нічого не давав — лише забирали в нас. Люди йшли на еміграцію, нація вимирала й розбігалася. От брат у мене виїхав на шахти до Бельгії та й залишився там. Навіть коли з 1919 року в деяких гімназіях дозволили розмовляти по-словацькому, легше жити не стало — спільної мови з правителями народ все одно не знаходив. Знаєте, що дає віру в батьківщину? Можливість реалізувати себе вдома; знання, що на землі своїх батьків ти можеш бути людиною!

Ми відчули на собі всі варіанти гноблення і всі пошуки шляхів виходу з нього. Причому за мое життя нами крутили і сяк і так; масариківська буржуазна республіка початку сторіччя, мюнхенська зрада і розпад Чехословаччини, фашистсько-клерикальна диктатура Тисо... Історія вчила нас і ми таки твердо засвоїли, звідки не доводиться

чекати добра. Ви знаєте, що наші хлопці, мобілізовані до фашистського війська, потрапивши до СРСР, тікали до партизанів; їх же ніхто особливо не агітував — самі розуміли, самі йшли — осмислений історичний досвід. В Словаччині піднялось національне повстання; те, що і я, і моя дружина Анна були з повсталими від першого до останнього дня, — урок душі, рішення, прийняте самостійно і твердо. Я ж вам кажу — ми крихти з народного короваю...»

В парку старого будмеріцького замку вдень ходять письменники, які з'їхалися сюди попрацювати, а вночі — духи колишніх господарів, ображені таким демократичним товариством. Щороку в Словаччині видається більше двох з половиною тисяч назв книжок, і третина з них — художня література; працює шістнадцять театрів (перед війною було два). В коридорах будмеріцького замку похитуються на протягах обернені на пил голоси тих, кому належали колись ці стіни, ці дерева і це життя; голосів уже не чути. В парку риють траншею — підтягають до замку відгалуження магістралі, якою ще одна порція радянського природного газу прийде у Будмеріце. «Слова, — повільно вимовляє Андрей Плавка гамлетівську репліку. — Слова, слова, слова... А все ж таки, перш ніж прийшла нафта, ми повірили словам, мовленим з вашої країни; нам стільки років було тепло від вашого сусідства, від надії на вас, що нафта, прийшовши з Радянського Союзу, пролилась до вже палаючої топки...»

Міст

Задунайська веселка формувалася в мене перед очима. Вона вигиналась десь високо у небі, і не можна було визначити зразу, на австрійській чи в словацькій землі заякорено її опори. Я намагався пройти поглядом крізь семибарвний арочний міст веселки: існує прикмета, що до людини, яка проходить під ним, прийде немилосердний і необхідний дар гострої пам'яті...

Що запам'яталося землі цій, Словаччині? Які уроки з засвоєних нею були справді необхідними їй? Що саме з величезного досвіду обирає народна пам'ять і кожна з пам'ятей людських, щоб зберігати в собі?

Братіслава пам'ятає багато чого. Мені дуже важливо було вибрати з безконечності мозаїк стародавнього міста саме ті іскорки смальти, в яких відбито обличчя й

життя людей, які приходили сюди звідти, з-за Карпат, з того боку, що споконвіку звався тут Росією, а згодом став називатися Радянський Союз. Власне, в цьому сенс усієї моєї книжки — повернення по сліду, повернення до пам'яті, повернення до витоків, дотик до ситуацій і до життя, якими визначено наші взаємини з давніх часів до сьогодні, в яких формуються нові долі цілих країн і народів, що визріли на полях, засіяних в літа ситі й голодні, мирні та воєнні. Скільки тих літ перебуло в долях наших!

Бували тут кельти, германці й навіть турки. Тут, під Братіславою, в старовинній фортеці Девін жили легендарні Кирило й Мефодій; слов'янські поселення були тут невідомо з яких часів — археологи класифікують часи, перекопуючи руїни, нагромаджені на цій землі загарбниками, які всупереч всім Кирилам та Мефодіям приносили сюди не абетку, а смерть. Так і поділялось воно в історії народу та в історії міста — сірий, з попелу, смертний шар чергувався з білим кольором надії та воскресіння. Нині біля Девіну, де зливаються Морава з Дунаєм, — прикордонники у зелених куртках, а на іншій березі — Австрія, ростуть чужі верби й чужа трава на закордонному заливному лузі.

Покручений стовбур дерева з гілками, простягнутими до хмар, пливе Моравою, не відаючи, до якого берега прибіється. Прикордонник про всякий випадок уважно стежить за стовбуром. Я знову подумав, що жили тут і в кам'яному, і в бронзовому, і в залізному віках — від четвертого тисячоліття до нашої ери. Живуть і в атомному. Будували будинки. Руйнували їх. На початку минулого століття фортецю капітально розваляли наполеонівські війська — вони, як і більшість загарбників, не думали тоді ні про поразку, ні про полон.

А коли армія трьох монархій розгромила Наполеона під Лейпцігом, до Братіслави привели полонених французів. Ян Коллар згадує, як вони плакали, як просили хліба й води. Переможні монархи невдовзі зібралися на Віденський конгрес, і багатьом з них весело було з'їздити до сусідньої Братіслави. Трамвай між Віднем і Братіславою піде ще через сто з лишком років (у тридцяті роки ХХ століття трамвайний рейс між містами триватиме півтори години). Монархи приїздили в каретах, а російський цар Олександр на радість братіславців роз'їжджав їхнім містом на дрожках й сам тримав

віжки. Запам'ятали навіть, що цар був світлоокий і рудий. Розповідають про старі пороми і броди; дуже популярний в Словаччині журналіст Владимир Жабкай водить мене вздовж австрійського кордону біля руїн девінської фортеці — ми роздивляємось дерево, що пливе Дунаєм, і говоримо про те, як впав Наполеон, а Братіслава ще раз вижила; і коли під час Віденського конгресу 1815 року трапились великодні канікули і монархи безтурботно гуляли по братіславських церквах, спостерігаючи дунайську повінь; одне з найкращих століть — дев'ятнадцяте — було ще таким юним! Пушкін ще вчився у ліцеї, рік тому народився Шевченко; цілих десять років і кілька місяців було ще до того дня, коли декабристи вийдуть на Сенатську площу. Дунай тривожив поромну переправу — після винайдення кіно такі розливи зніматимуть як алегорію рішучих змін у житті; на початку XIX століття до такої вишуканості ще не додумувались...

До чого ж суворі ріки без мостів над водою! Принаймні без моста в полі зору; як же багато значить — метафорично й реально — міст.

На річковому прикордонні бачу тільки катери, придатні для переправи з берега на берег, з країни до країни. Мости розташовано десь далі, десь в іншому місці. От, наприклад, з центру Братіслави видно одразу два. Один — чудовий витвір фантазії архітектора, який все знає про бетон та сучасні конструкції. Міст — на вантах, які розходяться від бетонного вісімдесятиметрового стовпа з бетонною тарілкою ресторану, настромленою на стовп. Хвацькі з'їзди з мосту закручуються штопорами над набережною, і все це дуже сучасно, дуже красиво. Міст був молодий, історія ще не приросла до його бетонного тіла, натягнутого над сталевим дунайським розливом. Якщо повернутись до цього мосту спиною, полишаючи ліворуч від себе собор з золотою короною на шпилі (в соборі святого Мартіна коронувались сімнадцять угорських монархів), то просто по Дунаю, перекресливши чорною масою його течію, важко простягнувся інший міст. Цей міст не дуже красивий, він схожий на ділові залізничні мости через Дніпро, Волгу чи Даугаву, я і в Києві такий міст бачу чи не щодня. Міст працює з безперервним навантаженням з 1945 року. Його хотіли знести, збудувати новий, час вже, та шкода моста, бо всі знають його історію.

...Був колись на цьому місці красивий міст через Дунай. Будували його за Франца-Йосифа, того самого правителя Австро-Угорщини, який прокрасувався в короні святого Стефана понад всякі пристойні строки; він так зносив ту корону, що ніхто після Ференца-Йожки (так монархове ім'я увічнилось у фольклорі) її більше не носив. Корону лякали, корону крали — ми про це згадували в іншому місці книги; тут — про міст. Міст було побудовано за Франца-Йосифа, а фінансував його знаменитий Ротшільд. Люди ці символізували багатство й владу Австро-Угорщини; міст як наслідок їхніх спільних зусиль вдався гарний. Полотно переправи капітально з'єднувало дунайські береги — словацькі робітники звели міст усього за кілька років, до того ж задешево — не було в тодішній Австро-Угорщині робочої сили більш старанної та більш безправної...

Коли в квітні 1944 року Братіслава мала впасти і фашисти вже добре знали, що не втримають столицю Словаччини, вони замінували місто й міст. Місто вдалось урятувати — подиву гідно, як радянським і чехословацьким воїнам останньої миті вдалось перерізати проводи й шнури, що вели до вибухівки. Місто врятували, а міст — вибухнув і впав у Дунай, бо тільки в казках та поганих детективах вдається врятувати геть усе. Міст загинув, прослуживши людям півстоліття, на тридцять років переживши імперію, іменем якої був зведений.

Я не певен, що капітан Карпушенко знав у той час історію мосту в подробицях і уважно прочитав книгу буття Австро-Угорщини. Капітан знав інше: в одних завдання — руйнувати, в інших — будувати. Капітан протистояв руйнуванню. Він полишав на стінах історичний автограф: «Перевірено. Мін немає», — і йшов по слідах ворожої армії, рятуючи будинки й людей від світової війни, що закінчувалась, від фашистів, від усякої наволочі, яка не знати звідки й вилазила і стільки лиха накоїла.

Сапери капітана Карпушенка збудували новий міст через Дунай рівно за дев'ять місяців. Уся Братіслава стежила за тим, як вони будують міст, схожий на залізничний міст через Волгу, Дніпро чи Даугаву.

Отже, найперше була справа. Був міст. Ще не збудували на горі Славін меморіал 6845 червоноармійцям, які загинули тут, загинули за місяць до падіння Берліна (які страшні, гіркі які втрати — в останні тижні війни). Ще не було проведено найграндіозніших мітингів, не бу-

ло запалено найяскравіших з Вічних вогнів; сапери капітана Карпушенка збудували міст через Дунай і п'ятдесят тисяч жителів Братіслави прийшли на його відкриття. Маршал Конев говорив капітанові щось приємне, грала музика, хлопчики, сидячи на холодних деревах, підкидали шапки, до Братіслави прийшов мир; по чорному залізничному мосту, по свіжих ще могилах мир прийшов зі Сходу. Мир був дуже конкретний — в цьому ще одне з вражень від Радянської країни, від першого дня волі, від перших зусиль визволителів.

Міст. Зрощування берегів. Зрощування часу. Зрошення доль народних.

«Боже мій,— каже Карол Томашчик, відсуваючи від себе купу білого паперу й коробку з фломастерами.— Наче вчора був цей міст, як зараз бачу і чую стукіт коліс по залізу...»

Томашчик майже зовсім глухий; Томашчик сліпий, ті кілька процентів зору, які збереглися ще на дні світлих, бляклих очей Карола Томашчика, не дозволяють йому читати, слухати радіо і дивитися телевізійні передачі. Вже осліпнувши, Томашчик вивчив стенографію і яскравими фломастерами записує на великих аркушах паперу все, що хоче запам'ятати. Крізь кілька процентів збереженого зору яскраві стенографічні знаки приходять до нього, і тоді Томашчик читає власні стенограми. Він так написав кілька книг про війну, так він пише і накази по установі, що їх точно розшифрує його всезнаюча секретарка. Я не сказав вам, що Карол Томашчик керує однією з найбільших продуктових баз словацької столиці. Тридцять один рік керує, хоч після 1952 року не прочитав уже самостійно ані рядка. Все, що він взнав, запам'ятав,— наче його власні мости до світла. Томашчик читає мені напам'ять Пушкіна й Тютчева,— він знає напам'ять близько шістдесяті російських віршів. Не забув. По мостах пам'яті він легко повертається до Білорусії та на Україну — в партизанські загони, де Томашчик мав конспіративне ім'я Данко. Красивий псевдонім цей — від знання російських класиків, особливо Горького, якого Томашчик почав читати ще перед війною.

Війна виявилась мостом у світ, раніше не знаний. Коли його, селянського сина, що народився біля Жиліни і дуже рано став наймитом, забрали в армію, він був ще такий молодий — не уявляв навіть у тому проклятому

тисяча дев'ятсот сорок другому році, що йде така війна, якої не бувало, а життя може обірватися від першої ж, найдурнішої, найвипадковішої кулі. Найми́та Карола То́машчика вбрали у́ форму словацької армії Тисо і відправи́ли на Східний фронт: армія Тисо була гітлерівською союзницею і зобов'язалась оплатити словацькою кров'ю тевтонські військові плани.

То́машчика перекинули до Білорусії по чужих мостах — повітряному, а згодом залізничному, що діяли з переважанням: гітлерівці квапились. То́машчик підпільно вступив до Компартії і знав, що перейде на бік Червоної Армії при першій нагоді. Так само точно він знав, що нагоди може й не трапитись; переконався на білоруській землі, бо він був одягнений у чужу шинель, й ніхто не вірив йому. То́машчик вивчав російську мову — підручник носив з собою постійно; коли забував його в казармі, то солдати жартували, що сьогодні То́машчик не дезертирує, бо підручника з російської з ним немає.

«Які перші уроки Радянської країни — нехай частково окупованої, в тому числі й вами, словаками, не ображайтесь, які перші уроки дістали ви від народу, до якого прийшли з загарбниками?»

«Уроки ненависті,— серйозно відповідає То́машчик і дивиться світлими очима просто перед собою.— Уроки ставлення до фашизму. Уроки згуртованості. Люди нас ненавиділи. Чимало словаків ляляли нацистів у відкритті, шукали шлях до партизанів, але навколо, наче глуха стіна була, ніхто не вірив ні нашій лайці, ані пошукам нашим. В місті Хойники жив я по вулиці Зелений, 9, на квартирі в місцевого ветеринара, намагався залицятись до його дочки, виголошував при столі антинацистські промови, але все було марно. Хоч раз мені подарували фотографії членів Політбюро — не те, щоб подарували, а зробили так, щоб фотографії опинилися в мене. Але скільки я не допитувався про шлях у партизани, ніхто й не збирався допомогти мені. Кажу вам — то були уроки великої ненависті. Через Хойники ішли партизани Ковпака, йшли загони Сабурова, але нам, словакам, ніхто не показував, де вони. У радянських людей була своя війна, а в нас — своя. Для того, щоб опинитись на справедливому, на радянському боці барикад, треба було довести свій антифашизм ділом. На слово не вірили нікому...»

Розмірковуючи поважно, я саме так собі це і уявляв. Я так і хотів уявити це; мені не дуже віриться в історії, згідно з якими на принциповій та нещадній війні противники тут же, на полі битви, падають в обійми один до одного, відкидаючи автомати подалі. Не буває такої війни і не буває такої дружби. Так, на словаків, усупереч їхній волі, одягали форму ворожої нам армії, відправляючи їх на Східний фронт. Так, душа і думки кожного порядного словака були проти такої форми, такої війни й такої відправки. Але так чи інакше словацькі дивізії прийшли на радянську землю. І при зустрічі з фашистськими офіцерами солдати цих дивізій були зобов'язані викидати праву руку вперед і вгору, репетуючи «хайль Гітлер!», що вони й робили; Карол Томашчик показує мені, як це виглядало в натурі.

Томашчику доводилось демонструвати цей рух безліч разів — проклятуше вітання нації. Він прибив начальника поліції, дістався таки до партизанів і став розвідником-зв'язковим, ходив дорогами окупованої країни, видаючи себе за словацького солдата, який шукає лазарет. Вітав офіцерів армії, з якої вже давно дезертував, і дуже боявся зустріти знайомих. Він чесно воював проти фашизму, і тільки радянських орденів і медалей він має шість. Він розповідає про жінку — Софію Миколаївну Зенюк, Ольгу Степанівну Курінь, які привели його до партизанів; яке могло б це бути кіно чи пригодницький роман з небанальними поворотами — адже такого не вигадаети! Неможливо вигадати історію про те, що Ольга Курінь відводила Томашчика до партизанів і раптом заплакала, спершись об ріг старого будинку. «Що з вами?» — «Там діти, троє моїх дітей. Вони ще маленькі й лишаються зовсім самі. Якщо фашисти дізнаються, що це я привела вас до загону, вони сплять і хату, і дітей». (Томашчик показав мені свіжі листи від Ольги Курінь — вона живе в Караганді і листується з ним). Він розповідає мені, як лежав, сховавшись під ліжко, а словацький патруль перевіряв документи у всіх мешканців будинку, що був партизанською базою. Документи виявились в порядку, а під ліжко патрульні не зазирали. (Після війни Томашчик зустрівся з чоловіком, який командував тим патрулем, і розповів йому про все; вони посміялися, хоч, якби патруль був поліз тоді під ліжко, вони могли вбити один одного).

Томашчик побився на пероні з білоруськими поліца-

ями, які гнали дівчат на фашистську каторгу. З цього почав будуватись його власний міст у радянські партизани.

До кінця війни з частини, де він служив, на бік Червоної Армії перейшло понад тисячу словаків; уроки кожного переходу були дуже предметними — вбивали поліцаїв, приводили полонених фашистів, прикочували штабний сейф. Карол Томашчик усміхається, гортаючи на скам'янілому дні своїх очей фотоальбоми пам'яті. Раптом каже: «Знаєте, багато що бачу, мовби на фотографіях, наче скам'яніли там люди з моєї молодості. Згадалась жінка, перша моя зв'язкова з партизанського загону, в неї такий забавний пароль був: «Я вам принесла справжню російську горілку!»

Він партизанив у дуже знаменитих з'єднаннях, у знаменитих загонах, розповідає про з'єднання генерала Сабурова, про свого командира загону Григорія Дмитровича Селивоненка; показує листа від сина Селивоненка, Бориса, — лист надійшов на таку адресу: «Братіслава. Томашчику». Тут його знають всі.

Я бачив, як цю людину люблять. Бувають люди, що створюють навколо себе атмосферу тривоги, атмосферу змови; Томашчик іррадіював упевненість. І, крім того, знайшовши власний свій міст до радянського світу, Томашчик прагне перевести ним якомога більше людей — він з багатьма листується, організовує екскурсії, оповідає про свої уроки ненависті й любові, засвоєні у Радянській країні.

В Мінську його виказав зрадник, і Томашчика засудили до страти. Чотири місяці він чекав страти в мінській в'язниці, сподіваючись на порятунок, і хоч жити хотілося, він багато разів уже бачив, з якою гідністю йдуть радянські люди на смерть. Він вважав себе радянським — це теж було соціальним уроком, бо найважливіше здобути в житті таку ідею, за яку і вмерти не страшно.

З Мінська перевели до камери смертників у Монте-Кассіно в Італії, звідки передали словацьким «чорним гардістам» для повчального виконання вироку. Від гардістів Карол Томашчик втік і знову пішов назустріч Червоній Армії, зустрів її, був розвідником, вів визволителів Словаччиною, і тут уже, на батьківщині, одна з останніх фашистських мін вибухнула у кількох метрах від його окопчика. Томашчик зразу ж і назавжди оглух-

нув на праве вухо, а згодом почав сліпнути. Бачив ще Прагу в перший день волі, увійшов туди дев'ятого травня. Але останні двадцять сім років Карола Томашчика чорні від воєнного диму, який набився в зіниці. Його лікували і в нас, у Москві, але він все одно осліп.

За двадцять сім років сліпоти його жодного разу не обдурили. Томашчик у моїй присутності вимагає по телефону дати комусь партію червоного вина, стенографує одержані відповіді фломастерними закарлюками, жартує з бухгалтеркою, що принесла на підпис якийсь довгий реєстр. Бухгалтерка бере директора за руку і прикладає його перо до того рядка паперу, де належить розписатися. Його люблять і йому вірять, я ж вам кажу, що Томашчик двадцять сім років підписує накладні величезної братіславської бази, і його жодного разу не обдурили.

Входить секретарка, несучи на таці єдину чашечку кави, яку ставить переді мною. «А ви?» — запитую в Томашчика. Збирався почути про лікарів, про заборону кардіолога на каву, але директор бази всміхається світлими невидючими очима: «Я тридцять один рік працюю тут і не випив за цей час жодної казенної чарки сливовиці, ані чашечки казенної кави». В ньому немає позерства. Такий він, Карол Томашчик; такими, певно, були наші корчагінці двадцятих років, коли Ленін вчив їх відправляти подарунки, адресовані їм особисто, до дитбудинків, бо там все це потрібніше.

В кабінеті у Томашчика немає портретів; біля входу стоять невеликі бюсти — Маркса, Леніна, Готвальда. Він торкається твердих облич людей, що втілили для нього ідею народної справедливості й революції; він так довго йшов до тієї ідеї, так наполегливо прагнув її втілення і завжди з Радянським Союзом, що вже може напощаки йти своїм мостом без билець.

«Ми, словаки, романтики, — усміхається Томашчик. — Любимо, щоб усе було красиво». У нього в житті все красиво — таке життя. Я запитую про мости; останнім із побачених Каролем Томашчиком був міст, зведений саперами капітана Карпушенка. «Кожна людина має побудувати свій міст», — каже Томашчик і дивиться просто в обличчя мені синіми великими очима.

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	3
БІЛЯ ВИТОКІВ СВІТЛА	5
Острови	5
Сонце Латвії	57
КУБАТУРА ЯЙЦЯ	97
МІСТ	248
ПОБАЧИТИ ЗБЛИЗЬКА	398
Побачити зблизька	398
Океан	440